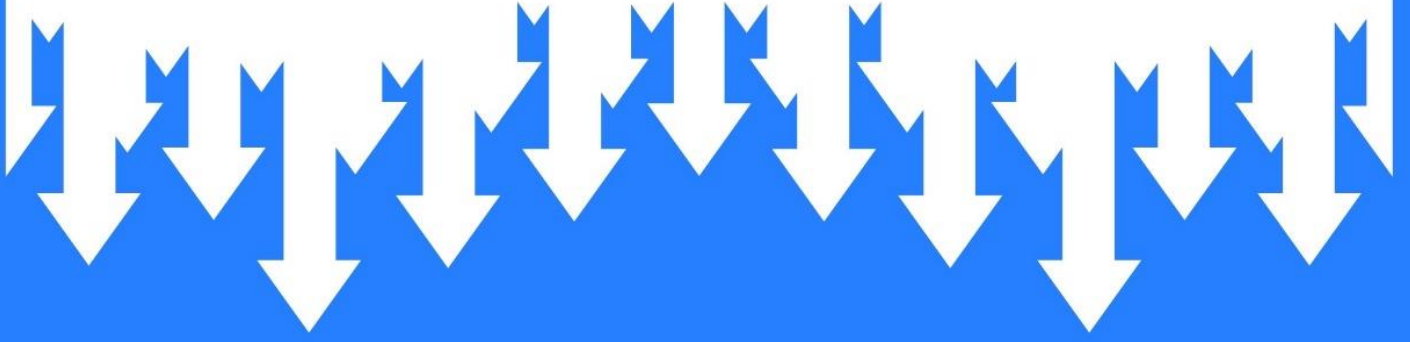

E-ISSN: 2564-7202

JOURNAL OF EASTERN ANATOLIA SOCIAL SCIENCES TRENDS

DOĞU ANADOLU SOSYAL BİLİMLERDE EĞİLİMLER DERGİSİ

Cilt/Vol: 5

Sayı/Issue: 2

Yıl/Year:2021

SAHİBİ / OWNER
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ ADINA / ON POSTGRADUATE SCHOOL OF EDU.
PROF. DR. ÖMER PAKIŞ

EDİTÖR / EDITOR IN CHIEF
DR. ÖĞR. ÜYESİ MESUT SERT

EDİTÖR YARDIMCISI
DR. ÖĞR. ÜYESİ GÜLSÜM YILDIRIM
ÖĞR. GÖR. ÇAĞLA PINAR TUNÇER

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ
ARŞ. GR. DR. TAHA YASİR CEVHER

YABANCI DİL EDİTÖRÜ
OKT. HASAN ALKAN

ALAN EDİTÖRLERİ

Doç Dr. Ekrem Yaşar AKÇAY	Hakkari Üniversitesi
Doç Dr. Davut EŞİT	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mahsum ASLAN	Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurettin ÇİFTÇİ	Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt DİNÇER	Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ferzan ATAY	Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Metehan KUTLU	Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Halil Emre DENİŞ	Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlknur BİLGİN	Hakkari Üniversitesi
Dr. Murat ALANDAĞLI	Hakkari Üniversitesi

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Aysel Köksal AKYOL	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Baskın ORAN	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Berrin AKMAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Çağrı ERHAN	Kemerburgaz Üniversitesi
Prof. Dr. Erel TELLAL	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Georgianna DUARTE	Texas Brownsville University
Prof. Dr. Hacı CAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk ALKAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk EGELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mutlu Nisa Ünalrı ÇORAL	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Muhsin KAR	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Nizamettin KOÇ	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Ömay ÇOKLUK	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Beşir ÇELİK	Siirt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Adem DOĞAN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mahsun ASLAN	Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt DİNÇER	Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hamdi KARAKAŞ	Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf KIZILTAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Serdar PİRTİNİ

Doç. Dr. Davut EŞİT

Doç. Dr. Taner ATMACA

Doç Dr. Ahmet Arif EREN

Doç Dr. Serhat TEK

Doç. Dr. Kamil SERTOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Nihat DAĞISTAN

Dr. Öğr. Üyesi Aitmammat KARIEV

Dr. Öğr. Üyesi Necdet TAŞKIN

Dr. Öğr. Üyesi Figen PASLI

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül AYYILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi Metehan KUTLU

Dr. Mustafa KAYA

Dr. Elçin AYZ

Dr. Savaş ŞİMŞEK

Dr. Rza MAMMADOV

Marmara Üniversitesi

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Düzce Üniversitesi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Bitlis Eren Üniversitesi

Doğu Akdeniz Üniversitesi

Başkent Üniversitesi

Karabük Üniversitesi

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Kocaeli Üniversitesi

Hakkari Üniversitesi

Hakkari Üniversitesi

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Dicle Üniversitesi

Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi (DASED) (Journal of East Anatolian Social Sciences Trends) (J-EAST), Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayınlanan ulusal hakemli online yayın yapan akademik bir dergidir. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi, eğitim bilimleri, öğretmen yetiştirme, uluslararası ilişkiler, iktisat, işletme, ekonometri, maliye, sosyoloji, psikoloji, tarih, Türk dili ve edebiyatı, felsefe, hukuk ve din bilimleri alanlarında ulusal/uluslararası düzeyde bilimsel bir niteliğe sahip, özgün araştırma makalelerine ve derlemelere yer verir.

DERGİMİZDE YAYINLANAN MAKALELERDE YER ALAN FİKİRLER/DÜŞÜNCELER YAZAR/YAZARLARIN KENDİ GÖRÜŞLERİNİ YANSITMAKTADIR.

“DERGİMİZDE YAYINLANAN MAKALELERDEN DOĞABİLECEK HER TÜRLÜ SORUMLULUK MAKALELERİN YAZAR/YAZARLARINA AİTTİR”.

DERGİMİZİN TARANDIĞI İNDEKSLER

ResearchBib

ASOS Index

Journal Factor

Academic Keys

Rootindexing

Scientific Indexing Services

Eurasian Scientific Journal Index

COSMOS IF

i2or

International Scientific Indexing

infobase index

Science Library Index

DRJI

İÇİNDEKİLER

Editor'den.....	vii
HETERODOKS İKTİSADIN TÜRKİYE'DEKİ YANSIMASI: LİSANS ÜSTÜ TEZLER ÜZERİNE BİR İNCELEME (1990-2019).....	1
ÇALIŞANLARDA CAM TAVAN ALGISI: HAKKARİ ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ.....	26
İSTİSMARIN ÇOCUK ÜZERİNDEKİ PSİKO-SOSYAL ETKİLERİ VE ÇOCUK İSTİSMARI İLE MADDE KULLANMA İLİŞKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	39
ERKEN OKURYAZARLIK ALANINDA YAPILMIŞ DOKTORA VE YÜKSEK LİSANS TEZLERİNİN ANALİZİ.....	54
الإسلامي الفقه في وأثره بالعرف العام تخصيص.....	67
THE POLITICAL AND ECONOMIC HISTORY OF NORTH CYPRUS	103
YAYIN İLKELERİ.....	111
ETİK KURALLAR.....	112
YAZIM KURALLARI	115

Editör'den

Önceki bütün sayılarımızda olduğu gibi yoğun bir emek ve özveri sonrasında siz sayın okurlarımızın huzuruna çıktığımız bu sayı (5. Cilt/2. Sayı) ile dergimiz Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi (DASED) beşinci yılını tamamlamış olmaktadır. Akademik dergicilik alanında yayınını kesintisiz beş yıl sürdürmenin güçlüğü göz önüne alındığında, bu başarıda katkısı olan başta yazarlarımız olmak üzere dergimize geçmişte emek vermiş tüm Editör Kurulu üyelerimize sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.

Yeni yıl ve yeni sayıları, geçmişin tüm miras ve geleneği ile birlikte ‘yeni’ bir başlangıç vesilesi sayarak Dergi yetkili kurullarımızın almış olduğu karar doğrultusunda yayın hayatımıza Hakkari Review olarak devam edeceğimizi tüm yazar ve okurlarımızla paylaşmak isteriz.

Dergimizin benimsediği amaç ve kapsam doğrultusunda farklı bilim alanlarına ait toplam beş araştırma makalesi ile bir kitap incelemesinden oluşan bu sayımızın ilk yazısı Servet Akyol ve Gülizar Kocadağ tarafından kaleme alınmış “Heterodoks İktisadın Türkiye’deki Yansıması: Lisansüstü Tezler Üzerine Bir İnceleme 1990-2019)” başlıklı çalışmadır. İktisat literatüründe var olan Ortodoks ve Heterodoks ayırımına yönelik açıklamalarının ardından yazarlar, günümüzde Heterodoks iktisat kapsamında değerlendirilebilecek çeşitli yaklaşımların Türkiye’deki yansımalarını 1990-2019 döneminde yazılan lisansüstü tezler üzerinden araştırarak, Heterodoks yaklaşımların büyük ölçüde görece eski ve merkez üniversitelerde yer bulduğuna yönelik sonuca ulaşmaktadırlar.

“Çalışanlarda Cam Tavan Algısı: Hakkari Üniversitesi Örneği” başlıklı ikinci yazımızda ise yazar Havva Yaşbay Kobal, 1980’li yıllardan itibaren literatüre yer alan Cam tavan olgusuna yönelik algıyı Hakkari Üniversitesi çalışanları örneğinde ölçerek erkeklerin kadınlara yönelik, mesleki ayırım ve stereotipler, bireysel tercih ve algı yanı sıra çoklu rol üstlenme boyutlarında görüşlerinin bir nebze daha olumsuz olduğu sonucundan hareketle erkek çalışanlara yönelik seminerlerin gerçekleştirilmesine yönelik çözüm önerisini paylaşmıştır.

Resul Duran ve Ceylan Duran tarafından kaleme alınan “İstismarın Çocuk Üzerindeki Psiko-Sosyal Etkileri ve Çocuk İstismarı ile Madde Kullanma İlişkisinin Değerlendirilmesi” başlıklı üçüncü yazımızda yazarlar istismarın çocuklar üzerinde, saldırgan davranışlar, suçluluk hissi, dikkat eksikliği gibi çeşitli Psiko-Sosyal etkiler doğurduğu ve bunların madde kullanımını tetiklediğini ileri sürmüktedirler.

Sayımıza “Erken Okuryazarlık Alanında Yapılmış Doktora ve Yüksek Lisans Tezlerinin Analizi” başlıklı yazısı ile katkı sağlayan Haydar Özdemir, çocuklara okul öncesi dönemde verilen erken okuryazarlık çalışmalarının etkilerini bu alanda yazılmış lisansüstü tezlerin içerik analizinden hareketle ele alarak bu alanının disiplinler arası çalışmalarla ele alınmasının gerekliliği ve erken okuryazarlık için daha geniş kapsamlı programların uygulanması gerektiğinin altını çizmiştir.

Arapça olarak kaleme alınmış “Umûmî Nassların Örf ile Tahsîs Edilmesi” başlıklı yazısında Abdulbari Aziz Othman, şer’i hükümlerin en önemli delilleri arasında yer alan örf’ün umumi nasslarla tahsis edilmesine yönelik literatürde var olan tartışmalara açıklık getirmeye çalışmıştır.

Tufan Ekici tarafından yazılan 2019 tarihli “The Political and Economic History of North Cyprus” isimli kitaba ilişkin ayrıntılı incelemesinde İhsan Seddar Kaynar, Ekici’nin kitabının alanında ilk olması açısından önemini teslim ettikten sonra kitaptaki kurumsal analizin kimi yetersizliklerinin de altını çizerek kitap incelemesi alanının yetkin örneklerinden birisini sunmuştur.

Tamamı alanında yetkin yazarlarımız tarafından kaleme alınmış bu yazıları Dergimiz ile paylaşan yazarlarımıza, her bir yazıyı titizlikle inceleyip değerlendirmede bulunan hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız. Her sayıda olduğu gibi bu sayımızın da okurlarımız ve bilim dünyasına katkı sağlaması umuduyla tüm yazar ve okurlarımıza sağlıklı, mutlu ve başarılı bir yıl dileriz.

DASED Editör Kurulu Adına

Dr. Öğr. Üyesi Mesut SERT

Geliş Tarihi: 10.08. 2021

Kabul Tarihi 08.09.2021

HETERODOKS İKTİSADIN TÜRKİYE'DEKİ YANSIMASI: LİSANS ÜSTÜ TEZLER ÜZERİNE BİR İNCELEME (1990-2019)*

Gülizar KOCADAĞ*

Servet AKYOL**

Özet

İktisat disiplini genellikle iki farklı kategoriye ayrılmakta, heterodoks iktisat ve ortodoks iktisat olarak tanımlanmaktadır. Ancak disiplin içerisinde bu iki yaklaşımı birbirinden ayırt etmek zordur. Bu çalışma heterodoks iktisat üzerine odaklanmaktadır. Heterodoks iktisat yaklaşımlarının temel prensibi ana akım ortodoks ve neo-klasik iktisada muhalif olmaktır. Fakat heterodoks iktisadın homojen bir yapısının olmadığı özellikle altı çizilmelidir. Bu çalışmada heterodoks iktisadın görece dar ama büyük ölçüde kabul gören bir tanımı benimsenmektedir. Marxist-Radikal İktisat, Post-Keynesian İktisat, Cambridge İktisadı, Sraffacı İktisat, Kurumsal İktisat, Tarihçi Okul, Avusturya Okulu, Neo-Avusturya Okulu, Kamu Tercihi Teorisi, Feminist İktisat, Sosyal İktisat ve Evrimci İktisat bu çalışmada heterodoks iktisatı temsil etmeleri için seçilen okullardır.

Çalışmanın amacı heterodoks iktisadın Türkiye'de lisansüstü çalışmalardaki izlerini sürmektir. Çalışmada, Türkiye üniversitelerinde 1990-2019 döneminde yazılan yüksek lisans ve doktora tezleri tespit edilerek heterodoks geleneklerin varlığı araştırılmaktadır. Çalışma bir yandan Türkiye'deki heterodoks iktisadın bugünkü durumunu ortaya koyarken bir yandan da bu alanda çalışmak isteyen araştırmacılara bir yol haritası çizmeyi amaçlamaktadır. Heterodoks iktisat tezlerini tespit edebilmek için bir dizi anahtar kelime belirlenmiştir. Anahtar kelimeler JEL sınıflandırmasına ve diğer akademik dergi ve yayınlarda yer alan anahtar kelimelere göre belirlenmiştir. Elde edilen bulgulara göre heterodoks bakış açısıyla yazılmış tez sayısının çok sınırlı olduğu söylenebilir. Ancak 2000'lerden itibaren heterodoks bakış açısıyla yazılmış tezlerin sayısının arttığı gözlenmektedir. Çalışmanın bulguları ışığında heterodoks iktisadın sadece eski ve "merkez" üniversiteler ile görece yeni kurulmuş bir kaç üniversite de popüler bir çalışma konusu olduğu söylenebilir. Heterodoks iktisat perspektifiyle yazılmış tezler genellikle Marmara, Ankara, İstanbul, Gazi, ODTÜ ve Hacettepe üniversitelerinde yoğunlaşmaktadır. Bununla birlikte heterodoks iktisat Akdeniz, Dokuz Eylül, Mersin, Eskişehir Osmangazi, Dicle, Çukurova ve Niğde Ömer Halisdemir üniversitelerindeki akademisyenler için de yavaş yavaş popüler hâle gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Heterodoks İktisat, Ortodoks İktisat, Ana Akım İktisat, Lisansüstü Tezler, Türkiye Üniversiteleri

A REFLECTION OF HETERODOX ECONOMICS ON TURKEY: A STUDY ON POSTGRADUATE THESES (1990-2019)

Abstract

The discipline of economics is generally classified into two different categories, and these two categories are usually defined as orthodox economics and heterodox economics. However, it is not easy to distinguish orthodox and heterodox approaches from each other within the discipline. This study focuses on the heterodox economics. The main partnership of approaches within heterodox economics is to oppose the traditional mainstream orthodoxy and the neoclassical economics. But it is important to emphasize that there is not a heterodox economics which is homogenous. In our work we adopt a definition of heterodoxy which is relatively narrow and widely accepted in the literature. The schools selected here as the representatives of heterodox

* Bu çalışma Gülizar Kocadağ'ın "Heterodoks İktisat/Maliye Yaklaşımının Türkiye'deki Yansıması: 1990-2018" adlı yüksek lisans tez çalışmasından yola çıkarak hazırlanmış; tez sahibinin onayı ile teorik kapsamı güçlendirilerek ve veri seti genişletilerek tamamlanmıştır.

* Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye ABD, Antalya, Türkiye. kocadaggulizar@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7600-652X

** Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Antalya, Türkiye. sakyol@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5360-2660

economics are Marxist-Radical Economics, Post-Keynesian Economics, Cambridge Keynesians, Sraffian Economics, Former Institutional School, Historical School, Austrian School, Neo-Austrian School, Public Choice Theory, Feminist Economics, Socio-Economics and Evolutionary Economics.

The objective of this study is to track the traces of heterodox economics in postgraduate studies in Turkey. In the study, the reflections of heterodox traditions on postgraduate dissertations written in the universities in Turkey between 1990 and 2019 are investigated. This study, on the one hand, is revealing the current state of the heterodox traditions in Turkey, on the other hand, it aims to provide a roadmap to researchers who want to study in this field. We determined a number of "keywords" sets to identify postgraduate theses. The set of keywords is based on the JEL classification and the keywords of other academic journals and publications. Based on the findings one can argue that the number of the dissertations adopting the perspective of heterodox economics is still limited. However, it is observed that there has been an increase in the number of the thesis adopting heterodox economics perspective since 2000s. One can also observe that heterodox economics is only popular in some of the oldest universities and started to become popular in a few universities established relatively recently. Heterodox economics thesis are mainly concentrated in old and "central" universities, such as Marmara, Ankara, Istanbul, Gazi, METU and Hacettepe. One can see that heterodox economics is becoming popular slowly among the scholars from Akdeniz University, Dokuz Eylül University, Mersin University, Eskişehir Osmangazi University, Dicle University, Çukurova University and Niğde University.

Keywords: *Heterodoks Economics, Orthodox Economics Mainstream Economics, Post Graduate Theses, Turkish Universities*

GİRİŞ

Bugün iktisat olarak adlandırılan disiplin ortaya çıktığı dönemde *ekonomi politik* olarak tanımlanmaktaydı (Üşür, 2003). Ekonomi politik zenginlik, birikim, değer, bölüşüm ve sınıf gibi kavramlarla iktisadi olguları ele alırken sosyoloji, tarih ve sosyal bilimlerin diğer alanlarından bugün olduğu gibi soyutlanmamıştır. Bir yüzyıl sonra ekonomi politikten iktisada evrilirken, temel kavramlar ve sorunlar yerini kıtlık, fayda, birey ve tüketime, sosyal bilimlerle ilişkiler ise yerini matematik ve fiziğin gösterişli dünyasına bırakmıştır. Başka bir deyişle, ekonomi politikteki zenginlik yerine refah, birikim yerine kar, değer yerine fiyat, sınıf yerine gelir grupları ikame edilmiş, sınıf ve toplum temelli analizler bireye ve bireysel faydaya indirgenmiştir. 19. yy. sonlarında gerçekleşen “yöntem tartışması/savaşları” ile iktisat disiplini içinde pozitif bilimleri temel alan, bireycilik ve evrensel kurallar bağlamında bir bilim olma iddiasındaki yaklaşım, sosyal bilimlerin kendine özgü yapısı olduğu ve pozitif bilimlerden farklı yöntemleri kullanması gerektiğini öne süren yaklaşımlar karşısında egemen konuma gelmiştir. Burada vurgulanması gereken nokta tarihsel yaklaşım olmaksızın bir iktisadi ilişkiyi, süreci yeterince anlamak, bunu toplumsal varoluşunun siyasal, teknolojik, kültürel vb. yöneleriyle olan dinamik bağlarının bütünlüğü içinde kavramanın mümkün olmamasıdır. Neoklasik iktisat böylece iktisadi analizi dar bir alana sıkıştırmış ve onu tarihsel ve toplumsal bağlarından soyutlamıştır (Dowd, 2008, s.29). Bu durum neoklasik iktisadın ana akım içinde ortodoks oluşunun da bir işaretidir. Neoklasik ortodoksinin bu hâkimiyeti 20. yy. ilk yarısında Keynes’in düşünceleri ile önemli ölçüde zayıflamıştır. Buna karşın, disiplin içindeki iki atılım ortodoks geleneğin yönelimini ve doğasını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu atılımlardan ilki 1950’li yıllarda, matematiksel bir dil kullanarak, teknik açıdan mükemmel hâle getirdiği metodolojiyi ve rasyonel seçim teorisini, sadece iktisat alanı için değil de insani eylemlerin tamamını incelemek için kullanmaya başlamasıdır. 1970’lerde ortaya çıkan ikinci atılım ise doğa bilimlerinin yeni gelişen çağdaş tür ve yöntemlerinin iktisada taşınarak çeşitlendirilmesi şeklinde olmuştur. Ortodoksi içinde klasik oyun teorisi, evrimci oyun teorisi, davranışsal iktisat, evrimci iktisat, deneysel iktisat, nöroiktisat, kompleksite iktisadı gibi yaklaşımların varlık kazanmaya başlaması bu durumun bir yansımasıdır (Yılmaz, 2012, s.5). Ancak bu yaklaşımlar, ortodoks anlayışın ana tercihine bağlı kalarak farklı disiplinleri iktisat içine taşıyarak egemen konumunu sürdürmeye çalışmıştır.

İktisat disiplini içinde ortodoks/ana akım düşüncenin dışında ve karşısında bir başka iktisadi gelenekten söz edilebilir: heterodoks² iktisat. Bu gelenek, Marx ve Veblen’in kendi dönemindeki yerleşik klasik ve neoklasik iktisadi eleştirisiyle başlamıştır. Ana akım karşısında “muhalif” bir konumda olan bu yaklaşımların disiplin içinde ve dışında olmak üzere farklı gündemleri olmuştur. Bu yaklaşımlar 20. yy ortalarına kadar görece sınırlı bir düzeyde kalmış, ancak 1970’lere gelindiğinde kapitalist dünya ekonomisi ve siyasetindeki değişimin de etkisiyle artış göstermiştir. Bu artış büyük ölçüde biri Marksist diğeri de Keynesyen gelenekten kaynaklanmıştır. 1990’lı yıllarda disiplin içindeki farklılığı göstermek amacıyla “yeni” bir kavram olarak “heterodoks iktisat” yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kavram bir nevi şemsiye niteliğindedir. Heterodoks iktisat içindeki yaklaşımların temel ortaklıkları geleneksel olana, ana akıma, ortodoksiye ve neoklasik iktisada karşı olmaktadır.

Bu çalışma yukarıda sözü edilen heterodoks iktisadı konu edinmektedir. Ne var ki, disiplin içinde Ortodoks-heterodoks yaklaşımları ayırmak çok kolay değildir. Akademik dünyaya bakıldığında kimi üniversitelerde, dergilerde, araştırma merkezlerinde Ortodoks-heterodoks ayırım çok net iken, kimi yerlerde ise böyle bir ayırım yapmanın çok da mümkün olmadığı gözlenmektedir. Heterodoks yaklaşımların görece az ilgi çekmesi, akademik açıdan

² Wrenn (2007, s. 98) muhalefet ve eleştiri tanımının iktisadi düşünce tarihinde kullanılmış olsa da heterodoks teriminin görece yeni olduğunu ifade etmektedir. Terim, ilk defa Allan Gruchy’nin 1947 tarihli “Modern İktisadi Düşünce” adlı kitabında Veblen ve diğer heterodoks iktisatçıları tanımlama bağlamında kullanılmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında heterodoks teriminin kullanımı hızla yaygınlaşmıştır.

cazip olmaması ve sıklıkla da göz ardı edilmesi nedeniyle bu alandaki çalışmalar oldukça sınırlıdır.

Bu gerçeklerden hareketle, çalışmanın amacı “heterodoks” olarak tanımlanan geleneklerin Türkiye’de lisansüstü çalışmalarda izlerini sürmektir. Bu kapsamda Türkiye üniversitelerinde 1990-2019 döneminde yazılan yüksek lisans ve doktora tezleri incelemek ve elde edilen verilerden hareketle heterodoks çalışmaların sayısını ve bu alana olan ilgiyi saptamaktır. Çalışma bir yanıyla Türkiye’de heterodoks geleneklerin mevcut durumunu ortaya koyarken, diğer yanıyla bu alanda çalışmak isteyen araştırmacılara bir yol haritası sunmayı da amaçlamaktadır.

Çalışmada ilk olarak ana akım-ortodoks ve neoklasik iktisat kavramları ve birbirileri ile olan ilişkisi incelenmekte ve devamında heterodoks iktisadın tanımlanmasına yönelik literatür ele alınmaktadır. İzleyen bölümde heterodoks iktisat ile ana akım-ortodoks iktisadın sınırları belirlendikten sonra heterodoks iktisadın izlerini sürebilmek için Türkiye özelinde kavramsal bir çerçeve sunulmakta ve elde edilen bulgular yorumlanmaktadır. Sonuç bölümünde ise heterodoks iktisat geleneklerinin Türkiye’deki yansımaları değerlendirilmektedir.

Ana akım-Ortodoks-Neoklasik İktisat: Karmaşık İlişkiler

Sınıflandırma eylemi bir disiplinin geniş ve karmaşık yapısını anlamada oldukça faydalıdır. Buna karşın sınıflandırma, ilgili alanda birçok metodolojik konunun, sınıflandırma gerekçelerinin ve güç yapılarının göz ardı edilmesine de yol açabilir. Sınıflandırma ile ortaya çıkan ikilik mevcut yapıların statik bir görünümünü sunar ve bu nedenle zamanla ortaya çıkan değişimi açıklamak daha güç bir hâle gelebilir. Böylesi bir durum kendini iktisat disiplini içinde de göstermektedir.

İktisat disiplini en geniş anlamda ana akım ve muhalif iktisatçılar olarak ayrıştırılabilir. Bu genel ayrıştırma gerekli olsa da tam anlamıyla bir açıklama sunamaz. Bu nedenle bu ikili ayrıştırma anlaşılması için ana akım-ortodoks-neoklasik iktisat kavramlarının en azından genel tanımlarının ve sınırlarının belirlenmesi gerekir. Tartışmanın merkezindeki sorun, günümüzde sınırları birbirine karışan ana akım, ortodoks ve neoklasik iktisat kavramlarının net olarak tanımlanması ve sınırlarının çizilmesindeki güçlüklerdir³. Gerek ekonomik olayların doğası gerekse iktisat mesleğinde gözlenen değişimler bu ayrımların yapılmasını zorlaştırmaktadır. Bu kavramlar arasındaki ilişkileri genel hatlarıyla belirlemek iki açıdan önemlidir. Birincisi ana akım iktisadi düşüncenin kapsamını ve içinde barındırdığı farklı iktisadi ekollerin konumunu belirlemek, ana akım iktisadın sınırlarını çizmeyi kolaylaştıracaktır. İkincisi ise ortodoks-heterodoks karşılaştırmasında ana akım iktisadın ortodoksisi ile muhalif ortodoksinin belirlenmesine yardımcı olacaktır. Bu bir anlamda ortodoks-heterodoks ikiliğinin anlaşılmasına da katkı sağlayabilecektir.

Ana akım iktisat kavramı bir iktisadi okul olmamasına rağmen, kullanışlı ve ilginç bir kavram olagelmıştır. Ana akım iktisadın neyi kapsadığını söylemek oldukça zordur. Kavram genellikle ders kitaplarında okutulan iktisat olarak tanımlanmaktadır. Ana akım iktisat kimi zaman modern iktisadı tanımlamak için de kullanılmaktadır. Eren’e (2012) göre ana akım iktisadın gelişimi iki çizgide ele alınabilir. İlki genel denge kuramı sürecinde, evrimci oyun kuramı, deneysel iktisat ve çoklu dengedir. İkincisi ise karmaşıklık kuramıdır. Bu kuramda dinamik ve tekrarlayıcı süreç birlikte ele alınmaktadır. Ana akım iktisat eklektik, kendi içinden ve dışından ortaya çıkan gelişmelere açık bir yapıdadır. Bu özellik yeni ortaya çıkan durumlara uyum sağlamayı kolaylaştırmakta ve onun ortodoks olarak tanımlanmasını güçleştirmektedir. Aynı zamanda ana akım iktisadın yeni gelişmelere açık olması onu modern iktisat konumuna taşımaktadır (Eren, 2012, s. 10).

³ Kuşkusuz, Ana akım, Ortodoks ve Neoklasik iktisat arasındaki çizgileri çizmek bu çalışmanın amacını ve kapsamını aşmaktadır. Buradaki amaç ortodoks-heterodoks ikiliğinin anlaşılmasını kolaylaştırmak için sınırlı bir çerçeve içinde konuyu ele almaktır. Neoklasik iktisadın anaakım ve ortodoks konumunun ayrıntılı ele alınışı için Bilir’e (2019a) bakılabilir.

Colander vd., (2004, s. 490) göre ana akım iktisat “sosyolojik olarak tanımlanan bir kategorinin önemli bir parçasıdır. Ana akım özellikle ileri gelen araştırma merkezleri, dergiler, örgütler, akademik kurumlarda hâkim/egemen olan bireylerin sahip olduğu düşüncelerden meydana gelmektedir”. Ana akım iktisat, meslekte elitlerin kabul edilebilir bulduğu fikirlerden oluşur; burada 'elit' ile en iyi yüksek lisans okullarının önde gelen ekonomistleri kastedilmektedir. Tarihsel olarak belirlenmiş bir okulu tanımlayan bir terim değil, meslekte en iyi okulların ve kurumların entelektüel olarak sağlam ve üzerinde çalışmaya değer gördüğü inançları tanımlayan bir terimdir. Bu nedenle, ana akım iktisat genellikle mesleğin son ortodoksisi olarak nitelendirilenden daha geniş ve daha eklektik bir yaklaşımı temsil etmektedir.

Dequech (2007, s. 281) de ana akım iktisadı benzer şekilde tanımlamaktadır. Ona göre ana akım iktisat “en prestijli üniversitelerde ders vermek, en gözde dergilerde yayın yapmak, en önemli araştırma merkezlerinden fon/destek almak ve en prestijli ödülleri kazanmaktır”. Stockhammer ve Ramskogler (2013, s. 46) ana akım iktisadı belirli bir teori içerisinde tanımlamak yerine genel bir zemin biçiminde tanımlamakta ve iki boyuta vurgu yaparak ana akım iktisadın kurumsallığına dikkat çekmektedir. İlk boyut önde gelen dergilerde yayınlanan çalışmaları (tanınmış araştırma merkezlerindeki iktisatçıların çalışmaları) kapsamaktadır. İkinci boyut ise ekonomi politikası oluşturan kurum ve hükümetlerin politikalarının teorik oluşumuna yol açan politikalarıdır. Bu tanımlar ana akım iktisadın sadece akademik işler olmadığını aynı zamanda politika yapım süreçlerini de etkilediğini göstermesi açısından önemlidir.

Teolojik bir kavram olarak iktisat disiplinine ithal edilen diğer kavram ise ortodoksidir. İktisat disiplini içinde sıkça kullanılmasına karşın, kavram disiplinin sürekli değişen doğasından dolayı tarihsel olarak farklı geleneklerin baskın hâle gelmesi durumunu göstermektedir. Başka bir deyişle, ortodoksi, ana akım iktisadın tahakküm kurma biçimi olarak tanımlanabilir. Bu anlamda hiçbir disiplin içinde bulunmayan, iktisat disiplinine özgü bir özelliktir (Batifoulie vd., 2018, s. 84). Colander vd., ise (2004, s. 490) ortodoksiyi şöyle ifade etmektedir; “geriye dönük entelektüel bir kategori olarak ortodoks terimi, dinamik ve sürekli bir değişim içerisindeki iktisat mesleğinin statik bir temsilidir ve dolayısıyla asla iktisat alanının mevcut durumunu tam olarak betimleyemez”. Bu açıklamaya göre ortodoksi hem iktisat disiplini içinde değişmeyen statik bir boyutu hem de baskın olan düşünce okulunu temsil etmektedir. Çoğu zaman günümüz ortodoksisi olarak neoklasik okul kastedilir. Ancak modern ana akım dikkate alındığında bu kavramın neoklasik iktisat kavramından farklılık gösterdiğinin altını çizmek gerekir. Ortodoks iktisatçı neyin bilimsel bir önerme ya da bilimsel sonuç olarak kabul edilip edilmeyeceğine karar verdiği gibi, çözülmesi gereken problemin hem kendisini hem de çözme biçimini tanımlamaktadır. Ortodoks iktisat, bilimsel temellere dayanmayan bir tahakkümün sonucu olarak ortaya çıkmış olduğu için aslında bu sıfatla adlandırılanlar bu tabiri reddetmektedir. Daha açık ifadeyle, eğer bir iktisatçı ortodoks-heterodoks iktisat ayrımını inkâr ediyorsa bu bir nevi ortodoksle karşı karşıya olduğunu gösteren bir ipucu olarak değerlendirilebilir (Batifoulie vd., 2018, s. 84-85).

Ortodoks iktisat genel olarak yakın dönemde en baskın düşünce okulu olarak sınıflandırılan iktisadi düşünce tarihçelerini tanımlamaktadır (Colander vd., 2004, s. 490). Başka bir deyişle, ortodoksi iktisat disiplini içinde genel kabul görmüş yaklaşımlara sahip uygulamalar biçiminde de tanımlanabilir. Burada vurgulanması gereken nokta kavramın disiplin içinde egemen paradigmayı meydana getiren yaklaşımları nitelemek için kullanılmasıdır. Ortodoks iktisat içinde varlık gösterdiği sosyal bilimlere bakışı, araştırma nesnesine ve yöntemine yönelik ayırıcı vurgusu, kullandığı dil ve matematik ile olan ilişkisi ile farklılaşmaktadır. Fine ve Milonakis (2014, s. 23) iktisat emperyalizmi bağlamında günümüz ortodoksisinin de içinde barındırdığı üç temel indirgemeciliğin varlığından söz etmektedir. Birincisi bireyin en önemli analitik yapı taşı olmasıdır. Kolektif aktörlerin -özellikle sınıfların-

analizlerin temel birimi olan temsili bireylerle yer değiştirmesidir. Böylelikle kolektif aktörler hiçbir biçimde dikkate alınmayarak bir indirgemecilik ortaya çıkmıştır. İkincisi ekonominin, piyasa ilişkilerinin toplumsal bağlamdan bağımsız kabul edilerek “iktisadi olmayan” veya toplumsal unsurların göz önüne alınmadığı piyasa arz ve talebine indirgenmesidir. Başka bir deyişle, ekonomi piyasa arz ve talebine hapsedilmiştir. Üçüncüsü ekonomik analizin üzerine temellendiği ilkelerin tarihle bağları koparılarak analiz edilmesidir. Benzer şekilde Gürkaynak ve Güven (2002/2003, s. 11) de ortodoksiyi üç temel kavram etrafında tanımlamaktadır; *optimizasyon, denge ve matematik*. Bu durumda iktisat günümüz için insan seçimleriyle ilgilenen, bu seçimleri bir optimizasyon sorusunun çözümü olarak anlamaya çalışan bir disiplin niteliğindedir. Bu biçimiyle içinde sadece belirli işlere yarayacak aletlerin olduğu bir alet kutusu olarak nitelendirilebilir.

İktisat disiplini içinde günümüz ortodoksisinin ne olduğu konusunda bir uzlaşma yoktur. Kimi yazarlar ortodoksi ile neoklasik iktisadı farklı değerlendirmekte kimileri ise birbirinin yerine kullanma eğilimindedir (Lawson, 2006, s. 486). Bazı farklılıkları ihmal etmek pahasına Neoklasik iktisadın günümüz açısından tek başına olmasa da hâkim yaklaşım olarak ortodoksiyi temsil ettiği söylenebilir. 1870’lerde ortaya çıkan neoklasik iktisadın zaman içinde önemli bir değişim geçirdiği kabul edilse bile temel noktaları şu şekilde ifade edilebilir (Colander, 2000, s. 135-136; Dequech, 2007, s. 280; Eren, 2009, s. 4):

- Veri zamanda kaynakların dağılımı
- Faydacılık
- Marjinalizm
- Rasyonellik
- Yöntemsel bireycilik
- Genel denge
- Belirsizliğin göz ardı edilmesi

Arnsperger ve Varoufakis (2006) sınırlı rasyonel aktörler, piyasa temizlenmesi, bireycilik ve Pareto optimallik gibi temel unsurların birçok yaklaşım tarafından benimsendiğini bu nedenle neoklasik iktisadın tanımlanmasında yeterli olmayacağını öne sürmektedir. Yazarlar bunun yerine neoklasik iktisadın kaybolmayan üç temel özelliği olduğunda ısrar etmektedir. Bunlar; “metodolojik bireycilik”, “metodolojik enstrümantalizm” ve “metodolojik dengedir” (dengenin aksiyomatik dayatması). Dolayısıyla bu üç varsayım eski veya yeni neoklasik iktisadın kalbinde yatan en temel unsurlardır. İster genel denge teorisi, evrimsel oyun teorisi, ister Walrasian denge teorisi, sosyal seçim teorisi, endüstriyel ekonomi, ekonomik coğrafya, yeni politik ekonomi, analitik Marksizm, kamu tercihi ekonomisi vb. yaklaşımlar olsun, üç meta-aksiyoma sadık kalmaktadır.

Neoklasik teorinin özgünlüğü, ekonomik sonuçları insanın doğuştan gelen doğasının belirlediğini kabul eder. Buna göre insanlar, bir toplumda mümkün olan en fazla zenginliği üretebilmek için gerekli olan rasyonel kavrayışa ve üretken yeteneklere yapıları gereği sahiptirler. İhtiyaç duydukları şey, insanın içindeki özünü serbest bırakacak ve bu özün potansiyelini açığa çıkaracak, yani mümkün olan en fazla birey için maksimum refahı sağlayacak optimal bir toplum düzenidir. Neoklasik teori her bireyin refahını o bireyin mal ve hizmet tüketimi açısından tanımlamaktadır. Tüketim ne denli artarsa refah da o denli artacaktır (Wolff ve Resnik, 2016, s. 78). Neoklasik iktisat insan doğasını değiştirmeyen ve rasyonel davranan birey üzerine temellendirir. İnsan davranışlarını zamansal, mekânsal ve sosyolojik bağlamından yalıtarak soyut matematiksel denklemlerle piyasalardaki davranış ve tercihlerine odaklanır. Heterodoks iktisat en başta ana akım iktisadın bu yapısına karşı çıkmaktadır.

Sonuç olarak, iktisat disiplinine günümüzde hâkim olan neoklasik iktisat, iktisat disiplininin ortodoksisini temsil etmektedir. Bu durumun en net ifadesi ise, neoklasik iktisatçıların bireysel, fayda temelli ve matematiksel analiz yöntemine olan bağlılıklarıdır.

Dolayısıyla neoklasik iktisat, disiplinin statik ve geleneksel yönünü yansıtmaktadır. Bununla birlikte, neoklasik iktisat ana akım iktisadın da bir parçasıdır, ancak ana akım iktisat sadece neoklasik iktisattan ibaret değildir. Yakın zamanda ortaya çıkan neoklasik iktisat dışındaki yaklaşımları da kapsamaktadır. Klasik-evrimci-davranışsal oyun teorileri, davranışsal iktisat, deneysel iktisat, nöroiktisat ve yeni-kurumsal iktisat ana akım iktisadın neoklasik iktisat dışındaki üyeleridir (Bilir, 2019aa, s. 76).

Heterodoks İktisadı Tanımlamak

Heterodoks iktisadı tanımlama ve sınırlarını çizmeden önce neden heterodoksiye ihtiyaç olduğunu vurgulamak anlamlı olabilir. Hodgson (2019, s. 82) her düşünce okulunun ortak bir varlık nedenine ihtiyaç duyduğunu ifade eder. Bu durum gerçek dünyada belirli bir araştırma alanının veya bir dizi fenomenin incelenmesi, belirli bir teorik yaklaşımın geliştirilmesi veya desteklenmesi (fayda maksimizasyonu veya evrim teorisinin kullanımı gibi); belirli bir dizi analitik tekniğin (ekonometri veya oyun teorisi veya ajan tabanlı modeller gibi) tanıtılması ve geliştirilmesi ile tanımlayıcı bir problem alanındaki politikaların teşvik edilmesi veya geliştirilmesi (çevre, barış veya ekonomik gelişme gibi) gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Heterodoks iktisadın varlığına yönelik bir diğer ihtiyaç mevcut düşünce ve yaklaşımların açıklamalarının yeterli görülmemesidir. Bu bağlamda iktisat disiplini ile uğraşanların bir bölümü açısından ana akım ya kısmen ya da tamamen yeterli bir açıklama sun(a)maz. Ana akım iktisat toplumsal sınıflar açısından güç ve çatışma problemlerini ya görmezden gelir ya da çözüme yetersiz kalır. Ekonomik büyümenin kaynakları ve sermaye birikimi açısından kaynak tahsisi problemini aşırı basitleştirir ve ekonomik kurumların eleştirisini yeterince yapmaz. Bununla birlikte, eşitsizlik ve yoksulluk sorununu ya ihmal eder ya da toplumsal, tarihsel ve yapısal bağlarından bağımsız ele alır. Bu sorunlar temelde ana akım araştırma programının entelektüel olarak dar olmasından kaynaklanır (Foley, 2013). Aksine heterodoks iktisat her ekonominin büyüme, tahsis ve bölüşüm gibi temel sorunlarını tarihsel ve toplumsal bağlamında ele alır ve bu çerçevede değerlendirir.

Lee'nin de (2011a; 2013) ifade ettiği gibi, heterodoks iktisat özel bir terimdir, klasik politik iktisat veya neoklasik iktisat gibi, toplumsal tedarik sürecinin açıklanmasını amaçlayan çağdaş teorilerin belirli bir grubunu ifade etmektedir⁴. Ana akımdan farklı olarak toplumsal artık, birikim, adalet, sınıf, cinsiyet ve ırk açısından toplumsal ilişkilere, tam istihdam, ekonomik ve sosyal yeniden üretim konularına vurgu yapmaktadır. Böylece, bilimsel araştırma alanı olarak, heterodoks iktisat toplumsal artığın üretiminin tarihsel süreçlerindeki değişimleri, toplumun yinelenen ihtiyaçlarını karşılamak için mal ve hizmetlerin akışının sağlanmasını ve bu faaliyetlere katılanların refahının artırılmasını amaçlar ve inceler. Lee'nin tanımıyla, "heterodoks iktisat toplumsal tedarik sürecinin tarihsel bir bilimdir" ve bu heterodoks iktisadın genel araştırma gündemini oluşturur. Böylelikle iktisat teorisi kapitalist bir toplum içinde toplumsal teminin tarihsel sürecinin teorik açıklaması olarak tanımlandığında, asıl meselede toplumsal tedarik sürecinin parçası olan faktörlerin açıklanmasına odaklanır. Bu faktörler; kaynak kullanımı ve yapısı, sosyal isteklerin yapısı ve değişimi, üretim yapısı ve devlet, hane halkı ve ticari girişimin yeniden üretimi bunlarla ilgili kurumlar ve örgütler olarak karşımıza çıkar (Lee, 2013, s. 106).

Heterodoks iktisadın tanımlanmasında önemli bir unsur da çoğulculuk ve kimlik konusudur. Heterodoks iktisat ana akım iktisada bir alternatif olmasına rağmen, heterodoks olmak ayrılıkçılığı teşvik etmek anlamına gelmez. Heterodoks iktisatçılar kendilerini iktisatçı olarak değerlendirirler, fakat heterodoks iktisatçılar olarak kendilerini eşit kabul ederler. Bu toplumsal tedarik sürecinin incelenmesinde farklı paradigmatik yaklaşımların varlığının dikkate alınması anlamına gelir. Farklı bakışların bir arada olması, çoğulculuk anlamında heterodoks iktisatçılar için önemli bir değerdir. Çoğulculuk heterodoks kimlik açısından iki

⁴ Heterodoks iktisat kavramının kullanımı ve kısa bir tarihçe için Lee'ye (2011b) bakılabilir.

önemli anlama sahiptir. İlk entelektüel hoşgörüdür (dinsel, siyasal ve ırksal hoşgörü gibi) farklı paradigmalara sahip olma hakkına sahip olmasını ifade eder. Çoğulculuğun ikincil anlamı bir paradigma karşısında veya bir paradigma içinde farklı teorik görüşler bağlamındaki angajmandır. Burada vurgulanması gereken nokta hem ana akım hem de heterodoks iktisadın paradigmalara içi çoğulcu iken, sadece heterodoks iktisadın paradigmalara arası çoğulcu olmasıdır (Lee, 2013, s. 120).

Backhouse (2000; 2004) heterodoks iktisadın tanımlanmasında iki farklı kavram seti kullanmaktadır. Bunların ilki *kendini tanımlama* (self-identification), *sosyoloji* ve *temel varsayımlar* (core assumptions) üzerine kurulu iken diğeri *anlaşmazlık* (disagreement), *tartışma* (controversy) ve *muhalif* (dissent) olma kavramları üzerine inşa edilmektedir. Kendini tanımlama bir iktisatçının bilinçli olarak iktisatta hâkim yöntemin kendisini tatmin etmediğinin farkında olmasını ve alternatif bir yönelime girmiş ise heterodoks olarak tanımlanabileceğini ifade eder. İlk kavram seti içinde yer alan sosyoloji disiplini içinde hâkim yaklaşımdan ayrılarak kurumsallaşan bir düşünce okulu olduğunda ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda heterodoksi farklı konferansları ve dergileri olması açısından tanımlanır. Temel varsayımlar ise iktisat disiplini hakkında farklı temel inançlara sahip olunmasını, farklı teorilerinin ve teorileştirme biçimlerinin farklı nitelikleri gösterdiklerine inanılmasını ifade eder. Yazara göre tüm bunlar heterodoksi için gerekli koşulları oluşturur. Bu tanımlama çok katı olmakla birlikte, mevcut düşünce okullarının sınıflandırılmasını ve heterodoksiyi ortodoksiden ayırmayı kolaylaştırır. Örneğin reel iş çevrimleri teorisi, ekonomi hakkında ayırıcı inançlara sahiptir, fakat sosyoloji ve kendini tanımlama kriterleri açısından heterodoksi olarak tanımlanamaz. Yeni kurumsalcı iktisat kendini tanıma kriteri açısından heterodoks değildir ve birçok ortodoks iktisatçının paylaştığı iktisat hakkındaki temel inançları tartışmalıdır. Aksine Marksist, Post-Keynesyen, Eski Kurumsalcı, Radikal ve Avusturya iktisadı üç kriteri de yerine getirmektedir (Backhouse, 2000, s. 149).

Backhouse'ın ikinci kavram seti benzer şekilde tanımlama ve terminoloji üzeri kuruludur. Anlaşmazlık kavramı başlangıç noktasını oluşturur. Bilim insanlarının bir bilgi iddiasında bulunması aynı zamanda başka birilerinin açıklamalarına meydan okuması anlamına gelecektir. Tartışma anlaşmazlık ötesine geçen bir aşamaya gelindiğinde, anlaşmazlığın göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir durum olarak tanımlanmaktadır. Bunun ne kadar süreceği, söz konusu konuların önemine ve derinliğine bağlıdır. Muhalif olma kavramı “normal” anlaşmazlığı aşan bir anlaşmazlık olarak nitelendirilmektedir. Bu konuda not edilmesi gereken ilk şey muhalif olmanın simetrik olmamasıdır. Anlaşmazlık simetriktir, çünkü iki tarafında pozisyonları eşitsizliği ifade etmez. Tersine, muhalif olma içeridekileri ve dışarıdakileri belirttiği gibi bazı sınırları da göstermektedir. Burada tanımlandığı biçimiyle, muhalif olma heterodoksiden daha geniş bir kavramdır. Heterodoks gruplar belirli bir biçimde kurumsallaşmış, örgütlenmiş gruplardır ve ortodoksiden farklılaşan ortak varsayımları paylaşırlar. Heterodoks gruplar açıkça muhalif konumdadırlar. Muhalif olma ise heterodoksiyi de içerecek daha geniş bir çerçevedir. Bu nedenle, heterodoks olarak sayılmayan diğerlerini de kapsamaktadır⁵ (Backhouse, 2004, s. 262-266).

Dequech (2007) iktisat disiplini içinde en genel sınıflandırma kavramları olarak ortodoks, heterodoks ve ana akım etiketlerinin kullanıldığını ancak çoğu zaman böyle bir sınıflandırmanın son derece karmaşık olduğunu dile getirir. Öyle ki, neoklasik ve ana akım iktisat arasındaki kavramsal ilişkinin karmaşık hâle gelmesi, heterodoks iktisadın tanımlanmasını daha da problemlili hâle getirmektedir. Dequech, heterodoks iktisadi entelektüel ve sosyolojik bağlamda ve kavrama yüklenen negatif ve pozitif anlamlar etrafında tanımlamaktadır. Bu bağlamda heterodoks iktisat herhangi bir şeyden farklı olarak negatif

⁵ Ortodoks muhalif olarak mükemmel örnek J. Stiglitz'dir. Başka bir muhalif örneği dengesizlik iktisadı veya temizlenmeyen piyasalar yaklaşımıdır (Backhouse, 2004:266).

biçimde tanımlanabilir. Bir diğer yaklaşım ise başka bir kategori karşısında farklılıklarından ziyade temel özellikleri dikkate alınarak pozitif bir biçimde de tanımlanabilir. Burada önemli olan nokta ana akım ve ortodoks iktisat kavramlarının nasıl tanımlandığı ve bu kavramların heterodoks iktisat ile olan ilişkisidir. Örneğin heterodoks iktisat negatif bir kavram olarak ele alındığında iki temel seçenek ortaya çıkar. Bu durumda heterodoks iktisat ana akım veya ortodoks iktisada zıt bir biçimde tanımlanabilir. Eğer ana akım iktisat ile ortodoks iktisat eşit kabul edilirse bu iki yaklaşım karşılıklı olarak dışlanamaz. Bu durumda heterodoks iktisat ana akım iktisadın bir parçası olarak değerlendirilir. Ancak ana akım ile ortodoks iktisat farklı kabul edilirse heterodoks iktisat kavramı negatif ve bu iki yaklaşımın zıddı olarak ele alınabilir. Heterodoks iktisat kavramı entelektüel açıdan ele alındığında günümüzdeki en baskın düşünce okulunun teorik, metodolojik ve siyasal düşünce ortaklıklarını gösteren bir kategori olarak ortodoks iktisadın karşısında yer alacaktır. Ancak burada vurgulanması gereken nokta entelektüel bir kategori olarak heterodoks iktisadın herhangi bir zamanda ortodoksiden her ayrı düşünen yaklaşımın kabul ettiği teorik, metodolojik ve politik özellikleri paylaşmak zorunda olmamasıdır. Bununla birlikte, entelektüel bir kategori olarak heterodoks iktisat pozitif bir yaklaşım olarak da tanımlanabilir. Ancak bir entelektüel kategori olarak heterodoks iktisadı sadece ortodoksinin zıddı olarak tanımlamak yeterli değildir. Dequech, heterodoks iktisadın sosyolojik kriter temelinde ana akım karşıtı olarak tanımlanabileceğini de önermektedir. Bu tanımlama heterodoks iktisadın daha az prestijli ve etkili olarak tanımlanmasını ifade eder (Dequech, 2007, s. 293-294).

Davis (2009) ise heterodoksiyi onun değişen doğasına ve çoğulculuk özelliğine vurgu yaparak tanımlamaya çalışır. Yazar 1980'lerden itibaren heterodoks iktisadı üç unsur etrafından tanımlar: *“toplumsal yapıya içerilmiş birey anlayışından hareketle atomistik birey anlayışının reddedilmesi”*, *“tersine çevrilemez bir süreç olarak zaman konusuna vurgu yapılması”* ve *“birey ile toplumsal yapılar arasında karşılıklı etkilerin olduğunun kabul edilmesi”* (Davis, 2009, s. 84). Bu bağlamda Davis, Kurumsalcı İktisat, Post-Keynesyen İktisat, Marksist-Radikal İktisat, Sosyal İktisat ve Feminist İktisadın heterodoksiye uygun örnekler olduğunu ifade etmektedir. Yazara göre, heterodoks iktisat farklı köken ve farklı yönelimlere sahip olduğu için heterojen bir yapıya sahiptir. Ancak 1980 sonrasında ortaya çıkan oyun teorisi, davranışsal iktisat, deneysel iktisat, evrimci iktisat, nöroekonomi ve karmaşıklık iktisadı gibi yeni araştırma programlarının nasıl tanımlanacağını sormaktadır. Yazar oyun teorisi dışındaki yeni yaklaşımların heterodoksinin çoğulcu ve değişen doğasından kaynaklı olarak bu grup içine alınması gerektiğini öne sürmektedir. Davis'in de belirttiği gibi, kendini heterodoks olarak tanımlayan birçok iktisatçı bu yeni yaklaşımları heterodoksi içinde görme eğiliminde olmayacaktır (Davis 2009, s. 85-87).

Lawson (2006;2009) modern ana akımı iktisadı belirli bir matematiksel-tümdengelimci akıl yürütmeye dayanan metodolojik bir yaklaşım olarak tanımlamaktadır. Bu nedenle heterodoks iktisadın varlığının temel koşullarından bir tanesinin bu metodolojik indirgemeciliğin reddedilmesi olduğunu iddia eder. Heterodoks iktisadı ana akımdan ayıran bir diğer önemli özellik ise ontolojiye dairdir. Lawson'a göre ontoloji ya gerçeklik hakkındadır ya da gerçekliğin temel doğasının ve yapısının incelenmesidir. Herhangi bir analiz yönteminin kabulü belirli ontolojik önyargıları da beraberinde getirmektedir. Ana akım yöntemlerin ontolojik varsayımları her yerde sosyal gerçekliğin doğasıyla uyum sağlamaz. Bu anlamda modern heterodoksi toplumsal gerçekliğin doğası hakkındaki yaklaşımları nedeniyle ontolojik olarak ana akımdan ayırt edilebilir. Çünkü heterodoksinin temel sorunsalı toplumsal gerçekliğin doğası hakkında sürdürülebilir bir açıklama getirebilmektir (Lawson, 2009, s. 94-99). Lawson üzerinde durduğu bir diğer nokta heterodoks geleneklerin ayırt edilmesidir. Ona göre heterodoks gelenekler tutarlı bir biçimde birbirinden ayırt edilebilir. Heterodoks gelenekleri birbirinden ayıran cevaplar ya da ilkeler değil, kendilerine özgü temel yönelimleri, endişeleri ve vurgularıdır (Lawson, 2006, s. 499). Bununla birlikte Lawson, Davis (2009)'in yukarıda

ifade edilen yeni yaklaşımları heterodoks kabul etme anlayışına karşı çıkar. Ona göre, bu yeni yaklaşımlar somut (ekonomik) sonuçlar veya sorular (bireyin, ekonominin ya da toplumun nasıl işlediğine bakılmaksızın) açısından oluşturulmamıştır. Aksine bu yeni yaklaşımlar gözlemleri veya deneysel çalışmaları dahil ederek farklı disiplinlerden elde edilen sonuçları kullanarak iktisat yapma yollarıyla ilgili metodolojik programlardır (Lawson, 2009:102).

Mearman (2012, s. 409) ise heterodoks iktisadın sınıflandırılması konusunda yapılan çalışmalara yönelik eleştirel bir değerlendirme yapar ve heterodoks iktisat tanımlamalarının haksız bir biçimde düalizm sergilediğini, kategoriler arasında katı ayrımlar yaratıldığını ve bu tür kategorilerin sorunlu olduğunu iddia etmektedir⁶. Heterodoks iktisadı karmaşık bir nesne olarak anlayan ve tanımlayan yazarların birçoğu genellikle tek bir kritere göre tanımlama yapmaktadır. Düalist tanımların sorunlu yönü ontolojik ve epistemolojik olarak temellerinin zayıf olmasıdır. Mearman (2012, s. 416) heterodoks iktisadın tanımlanmasında sosyolojik anlamda güç yapılarının önemli olduğunu ve disiplini etkilediğini öne sürmektedir.

Mearman'a (2007, s. 3-4) göre heterodoks iktisadın bazı temel özellikleri belirlenebilir. Bunlar şöyle sıralanabilir; metodoloji ekonomiyi anlamak için önemlidir; insan eylemleri gelenek, kültür, alışkanlık ve rutinler tarafından yönlendirilir ve rasyonel olmaktan ziyade toplumsaldır; ekonomik sistemler karmaşık, sürekli gelişim halinde ve öngörülemezdir; hem bireysel hem de toplulaştırılmış teoriler faydalıdır, ne bireysel ne de toplulaştırılmış teoriler birbirinden bağımsız olarak anlaşılabilir; tarih ve zaman önemlidir; bütün iktisat teorileri yanılabilir; çoğulculuk savunulabilir; formel matematiksel ve istatistiksel yöntemler biricik ve üstün yöntemler olarak düşünülmemeli diğer yöntemlerle desteklenmelidir; olgular ve değerler birbirinden ayrılmaz ve güç ekonomik çıktıların önemli bir belirleyicisidir.

İçeridekiler, Dışardakiler ve Sınırlarda Dolaşanlar

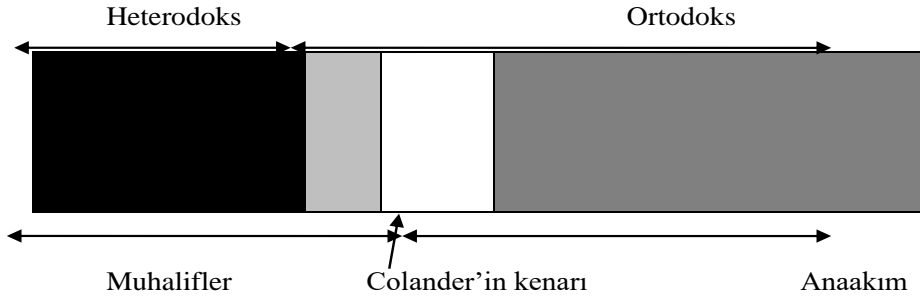
Heterodoks iktisadın tanımlanması gibi, ortodoks ve heterodoks iktisadı ayıran sınırların çizilmesi de son derece güçtür. Bu durum temel olarak ortodoks ve heterodoks iktisadın nasıl tanımlandığı ile ilgilidir. Heterodoks iktisadı tanımlama kriterleri heterodoks genel şemsiyesi altına alınacak okulların belirlenmesinde önemli bir unsurdur⁷.

İktisat disiplini en genel anlamıyla ana akım iktisatçılar ve muhalif iktisatçılardan oluşmaktadır. Muhalif olanlar da Backhouse'un (2004, s. 265-266) iddia ettiği biçimiyle, ortodoks ve heterodoks muhalifler olarak iki alt gruba ayrılabilirler. Bu üç grup Şekil 1'de gösterilmektedir. Şekil 1'de, koyu gri alan ana akım iktisadı koyu griden siyaha kadar olan (beyaz ve açık gri alanı da içeren) alan ortodoks iktisadı, siyah alan ise heterodoks iktisadı göstermektedir. Burada önemli olan beyaz ve açık gri ile gösterilen alanın ortodoksiye mi heterodoksiye mi ait olduğudur. Ortodoksiye ait olarak gösterilen beyaz ve açık gri alan aynı zamanda ana akımı eleştiren ama ortodoks geleneği benimseyen ve bu geleneğe yakın olan kesimi de ifade etmektedir. Colander vd., (2004, s. 486) iktisadın kenarı (edge of economics) olarak nitelendirilen bu alanı ortodoksluğu eleştiren ana akım iktisadın bir parçası olarak görmekte ve heterodoks iktisadın bir parçası olarak tanımlamaktadır. Çünkü iktisat mesleği dinamik ve sürekli değişmektedir. Başka bir deyişle, beyaz alan ana akım iktisadın içinde olmakla birlikte, ana akım iktisadı eleştiren kesimi yansıtmaktadır. İktisat disiplini içindeki bu alanda yer gelen gelenekler kimi zaman heterodoksinin gri alanının içinde kimi zamanda heterodoksi şemsiyesinin dışında muhalif olarak değerlendirilmektedir. İktisat disiplininin

⁶ Mearman'a (2012) göre şimdiye kadar heterodoks iktisadın tanımlamaya yönelik çalışmalar bu dört kategori içerisinde değerlendirilebilir. Buna göre heterodoks iktisat entelektüel, sosyolojik, psikolojik ve ampirik/biyolojik biçimde gruplandırılmaktadır.

⁷ Heterodoks iktisat genel olarak belli kavram ve düşünceler üzerinden veya Ortodoks-ana akım iktisadın reddedilmesinden hareketle tanımlanır. Heterodoks iktisadın sosyolojik bir kategori olarak tanımlanması konusunda Bilir'e (2019b) bakılabilir.

değişen doğası dikkate alındığında bu gri alanın kimi zaman heterodoksiye evrilebileceği kimi zaman ise ortodoksiye dönüşebileceği söylenebilir.

Şekil 1. Ortodoks, Muhalif ve Heterodoks İktisat (Lavoie, 2013, s. 21)

İktisat disiplini içinde muhalif olma konumu Lee'nin (2009) teolojik kavramlardan hareketle yaptığı tanımlama ile de benzerlik göstermektedir. Lee Hristiyan inanışındaki kâfirlik ve sapkınlık ayırımından yola çıkarak heterodoks ve ortodoks ayrımı üzerinden, "heterodoks nedir" sorusuna cevap vermektedir. Buna göre, sapkınlık verili bir düşünce ve inanç sistemini tamamen terk etmeden bir takım gerekli ilkeleri ve ritüelleri kabul etmeyenleri tanımlar. Kâfirlik ise bir düşünce ve inanç sisteminin kökten reddedilmesi ve yerine bir başkasının benimsenmesidir. İktisat disiplini içinde de sapkın ve kafir iktisatçılar vardır. Heterodoks muhalifler zındık/kafir (blasphemers) olarak adlandırılırken, Backhouse'un, ortodoks muhalifler olarak tanımladıkları "heretic" sapkın olarak nitelendirilir. Lee, Keynes'in Genel Teori'de kullandığından farklı bir anlamda heretic terimini kullanmaktadır. Teolojik anlamda heretikler (heretics) inanırlar ancak, doktrinin değiştirilmiş biçimini savunurlar. İktisat bağlamında, ana akıma ve onun metodolojisine inanırlar, hiyerarşinin üst sıralarından geliyorsa hoş görülürler ve böylece bir tehdit olarak görülmezler. Bu grup ortodoks muhalifleri oluşturmaktadır. Zındık/kafirler ise ana akıma inanmayanlardır, ana akımın en temel noktalarını reddederler ve doktrinin geliştirilmesini istemezler. Bu grubun ana akımdan farklı, kendine ait bir gündemi vardır. Bu nedenle heretik iktisatçılar her ne kadar doğru yoldan uzaklaşmış olsa da hala inançlı oldukları ve ortodoksünin egemenliğine zarar vermeyeceklerine inanıldığı için hoş görülebilirler. Fakat kafir olarak nitelendirilen heterodoks iktisatçılar için bu söz konusu değildir (Lee, 2009, s. 4-7).

Heterodoks iktisatı, kâfirlik olarak tanımlayan ana akım iktisadın tamamen dışında gören anlayışlar olduğu gibi, Lakatos'un koruyucu kuşak olarak değerlendirdiği kısımda oluşan görüşleri ve yaklaşımları da heterodoks olarak tanımlayanlar vardır. Bu görüşe sahip olanlar için heterodoks iktisat, ana akımın çalışma alanlarının uçlarında, sınırlarında çalışmayı yürütenlerdir. Bu çalışmaları yürütenler, zamanla ana akım anlayışa dahil olabileceği gibi, hep sınırlarda kalarak tartışmalı hallerini devam da ettirebilirler. Örneğin Marksist-Radikal, Kurumcu İktisat ve Post-Keynesyen İktisat gibi ekoller piyasa ekonomisinde uyum ve istikrarın geçerli olduğu ortodoks bakışı reddederken, heterodoks gelenek içinde değerlendirilen Kamu tercihi ve neo-Avusturya okulu ise piyasaların etkinliğine güvenirlir ve hükümet müdahalelerine karşı çıkarlar.

İktisat disiplininde sınırları belirlemek için kullanılan diğer bir kavram ise muhalifliktir. Heterodoks iktisatçılar iktisat disiplini içinde muhalif konumundadırlar. Ancak muhalif kavramı heterodoksiden çok daha geniş bir alanı tanımlar. Bu bağlamda heterodoks muhaliflerin ana akımın bir parçası olması olanaksızdır. Buna karşın ortodoks muhalifler, heterodoks muhaliflere dönüşebilir veya ana akımın bir parçası olma konumlarını devam ettirebilirler. Bu durum ya kendi iradelerine bağlıdır ya da mesleğin büyük bir bölümü bu muhaliflerin önerilerini benimseme eğilimine girebilir. Keynes'in kendisi 1936'da Genel

Teori'nin yayınlanması ile bir ortodoks muhalif olarak algılanabilir. M. Friedman 1950'lerde kesinlikle bir muhaliftir, ancak onun görüşleri 1960'ların sonunda ana akım halini almıştır (Lavoie, 2013, s. 21). Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta ise heterodoksinin tek başına ana akıma muhalif olarak tanımlanmasının yeterli olmamasıdır. Lee (2011a, s. 545) bu durumu heterodoks iktisadın sadece muhalif terimlerle tanımlanamayacağını ancak ona alternatif olarak tanımlanabileceğini biçiminde ifade eder. Öyle ki ana akım iktisat bir anda ortadan kaybolursa, heterodoks iktisat bu durumdan büyük ölçüde etkilenemeyebilir.

Ortodoks ve heterodoks iktisadın sınırlarını anlamının bir başka yolu ise onları gruplandırarak, sorularını incelemek ve bu soruların cevaplarına bakmaktır. Modern ortodoks iktisatçılar büyüme, istikrar, bölüşüm, kaynak dağılımı gibi dört probleme odaklanırken, heterodoks iktisat toplum ve ekonomide değişimi yaratan güçleri ele almaktadır. Ortodoks yazarlar belirli sosyal, siyasal ve ekonomik kurumları (bu kurumları açıklamakla ilgilenmez) veri alır ve bu kurumlar bağlamında iktisadi davranışı incelerken, heterodoks iktisat bu kurumların gelişimine yol açan güçlere odaklanmaktadır. Çoğu zaman ortodoks iktisatçıların veri olarak aldığı durumu, heterodoks iktisat açıklamaya çalışır; heterodoks iktisadın veri aldığı ise ortodoks iktisat açıklamaya çalışır. Böylece ortodoks ve heterodoks iktisatçıları arasındaki farklılıklar genellikle odak farklılıklarıdır karşıt teoriler olmadıkları öne sürülmektedir (Landreth ve Colander, 2002, s. 5). Bu açıklama biçimi heterodoks iktisadı ortodoks iktisadın bireyin ekonomik, sosyolojik, antropolojik, psikolojik, siyasal, tarihsel ve etik alanına girmediği sınırların ötesine girme çabası olarak tanımlamaktadır. Landreth ve Colander modern iktisadın bunu yapma ihtiyacını yakın zamanda görmeye başladığını ifade eder. Yazarlar heterodoks ve ortodoks arasındaki sınırları daha yakın görme eğilimindedir. Ancak heterodoks geleneğin önemli bir bölümünün bu ayırım konusunda farklı düşündüğü söylenebilir.

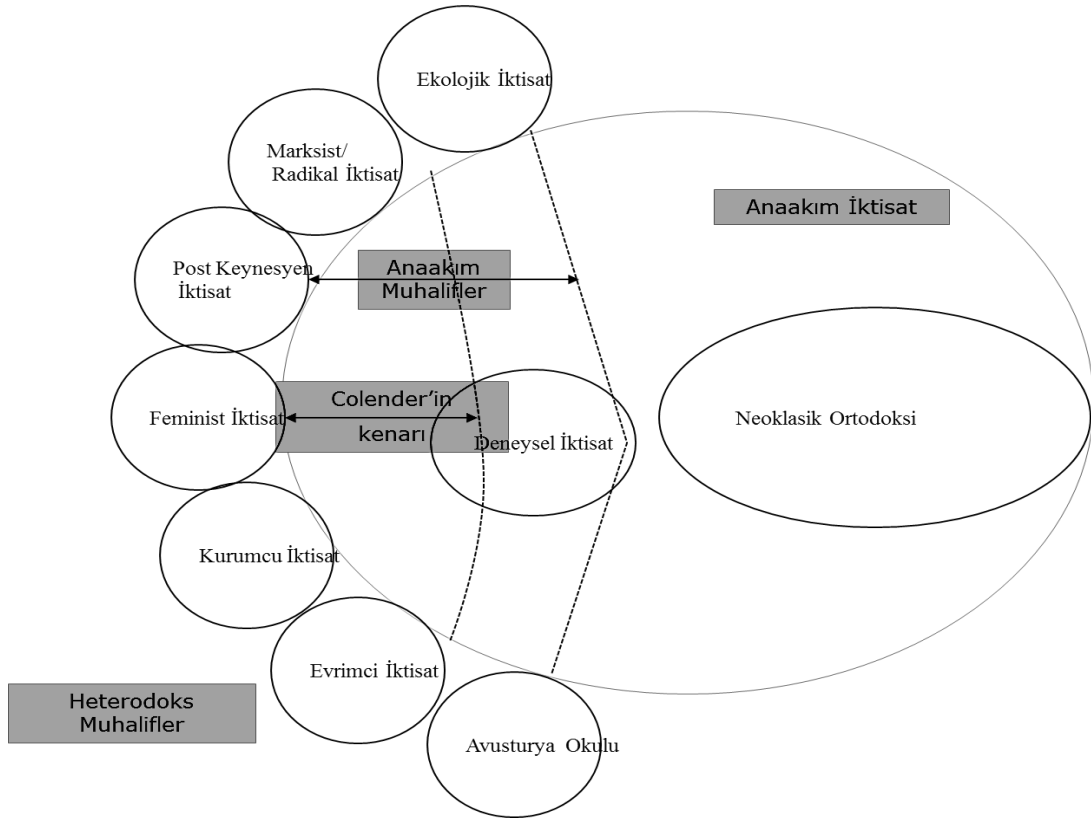
Sınırların belirlenmesine yönelik bir diğer yaklaşım heterodoksilerin eski ve yeni olarak sınıflandırılmasına dayanır. Davis (2006, s. 27) 1980 sonrası dönemde heterodoks iktisadın karmaşık bir yapıya sahip olduğunu, geniş iki farklı heterodoks çalışma türünden meydana geldiğini öne sürmektedir. Ona göre ilk kanat 'geleneksel sol heterodoksi' ikinci kanat ise diğer sosyal bilimlerden ithal edilerek ortaya çıkan 'yeni heterodoksi'dir. Burada dikkat çeken nokta Davis'in Backhouse'un terminolojisini kullanmamasına rağmen, ifade ettiği şeyin Backhouse'un fikirleri ile benzer olmasıdır. Şöyle ki, Davis'in yeni heterodoksisi ortodoks muhalifleri temsil ediyorken, sol heterodoksi olarak tanımladığı kesim Backhouse'un tanımladığı heterodoks muhaliflerdir. Kimi zaman ait olduğu iktisadi anlayışın veya geleneğin kısmen dışında ya da sınırlarında çalışmaları olan iktisatçılar vardır. Fakat önemli olan kendilerini nasıl tanımladıkları, konumlandıkları alan ile ontolojik ve metodolojik yaklaşımlarının niteliğidir. İktisat disiplini içinde sınırların çizilmesini zorlaştıran durum tam da bu konularda ortaya çıkmaktadır.

Lawson (2006) bu iki gelenek arasındaki ayırımın belirlenmesinde ontolojiye vurgu yapmaktadır. Modern ana akımın kullandığı biçimsel yöntemler çoğunlukla kapalı sistemlerin varlığına dayanır yani deterministik bir yapıya sahiptir. Böylelikle ana akım iktisat tündengelimci ve nedensellik ilişkileri açısından kapalı sistemlere dayanmaktadır. Buna karşın heterodoks iktisadın gerçek özü yapılandırılmış ve açık olan belirli bir sosyal ontolojiye dayanmaktadır. Çünkü heterodoksinin temel sorunsalı toplumsal gerçekliğin doğası hakkında sürdürülebilir bir açıklama getirebilmektir. Bunu yaparken heterodoks yaklaşımlar matematiksel modellemelerin reddedilmesi konusundaki ısrar etmelidir. Heterodoks iktisadın tek bir ontolojiye dayandığı söylenemese de büyük bir bölümünü eleştirel realist anlayışa sahip olduğu söylenebilir. Eleştirel realizm anlayışına göre iktisat teorilerinin temel amacı görünmeyen (saklı) üretici yapılara dair açıklamalar oluşturabilmektir. Eleştirel realizmde, dünya yalnızca olgulardan, durumlardan, bireysel deneyimler veya gözlemlerden ibaret değildir. Bununla birlikte insan bilincinden bağımsız bir şekilde bulunan, gerçek durumlara yön

veren birtakım yapılardan, güçlerden, mekanizmalardan ve eğilimlerden de meydana gelmektedir (Lawson'dan akt. Kutlu, 2010, s. 125). Lawson'un ontoloji ve eleştirel gerçekliğe dayalı tanımlamasına göre Kurumsalçı, Post-Keynesyen, Avusturya, Marksist ve Feminist okulları heterodoks iktisadın içinde yer almaktadır. Ancak bu sınıflandırmada iki noktada eleştiriye açıktır. Bunların ilki birçok yazarın farklı kriterler açısından tartışmalı bir konumda bulunduğu Avusturya Okulunun Lawson'un tanımı içinde yer almasıdır. İkincisi ise matematik modellerinin reddedilmesi konusundaki görüşleri nedeniyle analitik Marksistler başta olmak üzere birçok yazarın heterodoksünün içinde gördüğü bu yaklaşımları dışarıda bırakmasıdır.

Sınırların çizilmesinde üzerinde durulması gereken son nokta ise "yeni yaklaşımlar"ın nasıl değerlendirileceği konusudur. Ortodoks iktisat içinde yakın zamanda ortaya çıkan klasik oyun teorisi, evrimci oyun teorisi, davranışsal iktisat, evrimci iktisat, deneysel iktisat, nöroiktisat, kompleksite iktisadı gibi yaklaşımların heterodoksünün içinde yer alıp almayacağıdır. Colander (2000) ve Colander vd., (2004; 2007) ortodoks iktisadi anlayışın da metodolojisini değiştiren yönelimlerin ortaya çıktığını ve dinamik bir yapı içinde bu düşünce yapısının değiştiğinin bir göstergesi olarak algılanması gerektiğini öne sürmektedir. Benzer şekilde Eren ve Uysal (2017, s. 138) da son yıllarda ana akım iktisadın önemi kaybetmeye başlayıp yerini alternatif görüşlerin almasının iktisatta dönüşüm yaşamasına sebep olduğunu ve iktisatta çoğulcu yaklaşımlar hâkim olduğunu öne sürmektedir. İktisatta meydana gelen bu değişim ana akım iktisadın sınırlarının değişmesine de neden olmuş, ortodoks ve heterodoks kabul edilen görüşlerde de değişiklikler meydana gelmiştir. Yazarlara göre ana akım iktisat ile neoklasik iktisat eşleştirmesinin de sonunu getirmiştir. Onlara göre bu yeni yaklaşımlar heterodoks iktisadın içinde yer almalıdır. Buna karşın Bilir (2019a, s. 76) klasik-evrimci-davranışsal oyun teorileri, davranışsal iktisat, deneysel iktisat, nöroiktisat ve yeni-kurumsal iktisat gibi yaklaşımların ana akım iktisadın neoklasik iktisat dışındaki üyeleri arasında yer aldığını ifade etmektedir. Bu yaklaşımların ana akım olarak nitelendirilmelerinin sebebi ise, hem –davranışsal ve deneysel iktisat örneklerinde olduğu gibi- Nobel İktisat Ödülü kazanmaları, hem de iktisat alanının en üst düzey dergilerinde kendilerine daha sık yer bulmalarıdır. Heterodoks iktisat literatürü açısından bu yeni yaklaşımların heterodoksünün içinde kabul edilmesinin henüz yaygınlık kazanmadığı da vurgulanmalıdır.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, ne ortak bir heterodoks iktisat tanımı yapmak ne de ortodoks ile heterodoks iktisadı birbirinden ayıran kesin çizgi/çizgilerin nereden geçtiğini söylemek çok kolay değildir. Şekil 2 bu ayrımların anlaşılması amacıyla oluşturulmuştur. Buna göre, ana akım ve onun karşısında ve dışında bir heterodoks iktisat mevcuttur. Ana akım, disiplinin ortodoksini ifade eden neoklasik iktisadı da içermektedir. Ancak burada dikkat çeken nokta ana akımın içinde olmakla birlikte, ortodoksünün dışında olan yaklaşımların konumudur. Bu durum kimi zaman Colander'in kenarı veya ana akım muhalifler olarak tanımlanmaktadır. İşte ortodoks-heterodoks ayrışmasında en fazla tartışmanın gerçekleştiği alanda burasıdır. Bu yaklaşımların zamanla ortodoksiye mi yoksa heterodoksiye mi yaklaşacakları sorusu günümüz heterodoks iktisat tartışmalarının temel tartışmalarından bir tanesidir. Çalışma kapsamında bu yaklaşımlar, heterodoks iktisat yerine, ana akımının muhalifleri olarak değerlendirilmektedir.

Şekil 2. İktisat Disiplini İçindeki Farklı Yaklaşımların Konumu (Dobusch ve Kapeller, 2012, s. 1037)

İktisat disiplini içinde heterodoksiyi tanımlayacak ve ortodoksi ile sınırlarını belirleyecek en temel alan düşünce okullarının teorik, ideolojik ve politika önerilerindeki farklılıklardır (Hodgson, 2019; Madra vd., 2002/2003). Bu üç alandaki ortaklığa sahip az sayıda düşünce okulunun varlığına rağmen, diğer noktalarda benzerliğe sahip birbiri ile çok farklı okullarda bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi bireyi çıkış noktası olarak alan söylemler ile toplumsal bütünü ve kurumları çıkış noktası alan yaklaşımlardır. Örneğin, Walrasgil, Post-Walrasgil, Yeni-Kurumsalcı, analitik-Marksist ve Avusturya düşünce okulları bireyci iktisadi söylemler iken, Keynesgil, Post-Keynesgil, Kurumsalcı, Klasik Marksist, Sraffacı ve Post-Yapısalcı, Neo-Marksist düşünce okulları ise bütünselci söylemler olarak nitelendirilebilir. Diğer taraftan yaklaşımlar ontolojik ve metodolojik konumlarına göre ele alınabilir. Örneğin neoklasik, Yeni-Kurumsalcı ve Analitik-Marksist söylemler biçimselci bir yaklaşımla kullanılan kavramların her türlü toplumsal bağlama uygulanabileceğini iddia ederken, Kurumsalcı gelenek gibi yaklaşımlar her farklı toplumsal yapının o yapıya özgü kavram ve kuramlarla açıklanmasını öne sürmektedir. Bireycilik ve piyasa yanlısı açıklamalarıyla tanınan Avusturya okulunun kimi mensupları ontoloji ve epistemoloji açısından sol eğilimli Kurumsalcı ve Post-yapısalcı Marksist görüşlerin yanında, ortodoks pozitivist anlayışa sahip okullarının karşısında yer alır. Politika önerisi olarak, radikal reform, piyasanın etkinliği veya iktisadi yapısını devamlılığı ve yeniden üretimi konularında farklılıklar vardır. Heterodoks geleneklerin önemli bir bölümü kapitalizm eleştirisiyle birlikte piyasa mekanizmasının istikrarsız olduğunu vurgular, radikal reformları ve devlet müdahalesini olumlu karşılarken; kamu tercihi ve Avusturya okulu gibi kimi yaklaşımlar piyasa mekanizmasını tutkulu bir biçimde savunur ve devlet müdahalelerini olabildiğince eleştirirler.

Bu çalışma kapsamında yukarıdaki açıklamalardan ve JEL⁸ sınıflandırmasından hareketle heterodoks iktisat okullarının hangileri olduğu belirlenmektedir. Belirlenen okullar teorik, ideolojik ve politik öneriler açısından heterodoks niteliklerin en az bir tanesini karşılamaktadır ve ilgili alan yazında heterodoks olduğu konusunda büyük ölçüde bir uzlaşmaya sahiptir. Kuşkusuz farklı kriterlere göre farklı okulların belirlenmesi de mümkündür. Çalışma kapsamında seçilen heterodoks okullar Şekil 1’de gösterilen siyah alandakileri ve Şekil 2’de gösterilen ana akım dışındaki heterodoks muhalifleri kapsamaktadır. Bu kapsamda seçilen okullar şunlardır: Marksist-Sosyalist (Analitik Marksizm, Post-Yapısalcı Marksizm, Neo-Marksist/Radikal İktisat, Fransız Düzenleme Okulu, Bağımlılık Okulu, Dünya Sistemi, Birikimin Toplumsal Yapıları), Post-Keynesyen İktisat, Cambridge Keynescileri, Sraffacı İktisat, Eski-Kurumsalcı Okul, Tarihçi Okul, Avusturya Okulu, Neo-Avusturya Okulu, Kamu Tercihi Teorisi, Feminist İktisat, Sosyo Ekonomi ve Evrimci İktisat’tır.

Türkiye’de Heterodoks İktisat

Bu bölümde yukarıda açıklanan heterodoks okullardan hareketle Türkiye’de lisansüstü programlarda yazılan heterodoks iktisat⁹ tezleri belirlenmeye çalışılmaktadır. Elde edilen bulgular bu çerçevede değerlendirilecektir.

Araştırmanın Yöntemi ve Kavramsal Çerçevesi

Çalışma kapsamında lisansüstü tezleri belirleyebilmek için bir dizi “anahtar kelimeler” seti belirlenmiştir. Tablo 1’de sergilenen anahtar kelimeler seti, JEL sınıflandırması ile diğer akademik dergi ve yayınların anahtar kelimelerinden hareketle oluşturulmuş; belirlenen anahtar kelimeler Ulusal Tez Merkezi’ndeki tez tarama motorunda taranmıştır. Tarama sürecinde elde edilen yeni anahtar kelimeler de kullanılarak tarama işlemi genişletilmiştir. Tarama sonucunda ulaşılan tezler incelenerek yukarıda tanımlanan heterodoks iktisat okulları içinde olup olmadıklarına karar verilmiştir.

Çalışma 1990-2019 dönemi ile sınırlandırılmıştır. Bunun üç temel nedeni vardır. İlk olarak, heterodoks iktisat anlayışına sahip okulların tarihi çok eskilere gitmekle birlikte, heterodoks iktisat kavramının kullanımı görece yeni bir durum olmasıdır. Öyle ki, Marksist ve Kurumcu iktisat gibi eski geleneklerin varlığını rağmen, kavramın kullanımı görece yenidir ve yaygın kullanımı 1990’lı yıllara uzanmaktadır. Bu nedenle çalışmanın başlangıç tarihi olarak 1990 yılı seçilmiştir. İkinci bir neden ise anahtar kelime kullanımının yaygın olmaması ve tezlerin tamamına ulaşmada yaşanan güçlüklerdir. Son neden ise bir disiplin içinde farklı geleneklerin varlığı ve gelişiminin belirli bir süreyi gerektirmesidir.

Çalışmanın kendine özgü bazı sınırlılıkları vardır. Bunların ilki kavramsal olarak heterodoks iktisat alanına giren ekol/okulların belirlenme biçimidir. Kuşkusuz farklı bir teorik ve kavramsal çerçeveden hareketle daha dar veya geniş bir heterodoks alan belirlenebilir. İkincisi seçilen anahtar kelimelerin yeterli olup olmadığıdır. Bu sorun elde edilen tezlerin anahtar kelimelerinin de dikkate alınmasıyla bir ölçüde hafifletilmiştir. Dolayısıyla Ulusal Tez Merkezi’ndeki yapılan tez taramalarında kullanılan anahtar kelimeler çalışmada listelenen anahtar kelimelerden daha fazladır. Üçüncüsü anahtar kelimelere dayalı arama sonucunda iktisat ve maliye bilim dalları dışındaki alanlarda yapılmış tezlere ulaşılmıştır. Görece az sayıda olmalarına karşın bu tezler de inceleme kapsamına alınmıştır. Dördüncüsü bir tezin heterodoks olup olmadığı belirlenemediği durumlarda nasıl karar alındığı konusudur. Böyle durumlarda tezin içeriği, giriş ile sonuç bölümleri ayrıntılı olarak incelenme yoluna gidilmiştir.

⁸ Ekonomi alanındaki başlıklar Journal of Economic Literature (JEL) denilen bir makale sınıflandırma sistemiyle sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırma sistemi kısaca “JEL” olarak adlandırılmaktadır. Bu sınıflandırmada on dokuz ana kategori bulunmaktadır ve her biri alt kategorilerine ayrılmıştır. Bu nedenle, alan ile ilgili çalışmaların tanımlanmasında ve ulaşılabilir olmasında bu sınıflandırmanın önemli bir rolü bulunmaktadır.

⁹ Çalışmanın başlığı her ne kadar heterodoks iktisat olsa da disiplinler arasındaki katı pozitivist duvarların dışına çıkılarak bu çalışma kapsamında iktisat ve maliye disiplinleri birlikte ele alınmaktadır.

Yapılan inceleme sonucunda elde edilen veriler üç başlık altında incelenmektedir. Bunların ilki 1990-2019 döneminde heterodoks iktisat ve maliye alanında yazılan tezlerin zaman içindeki değişimidir. İkincisi Türkiye'nin kuruluş tarihi itibarıyla en köklü on üniversitesinde yazılan lisansüstü tezlerde heterodoks geleneklerin ne ölçüde yansıdığını belirlemektir. Üçüncüsü ise farklı üniversitelerde (kuruluş itibarıyla yeni ve eski) farklı heterodoks geleneklere dayalı tezlerin sayısını belirlemektir.

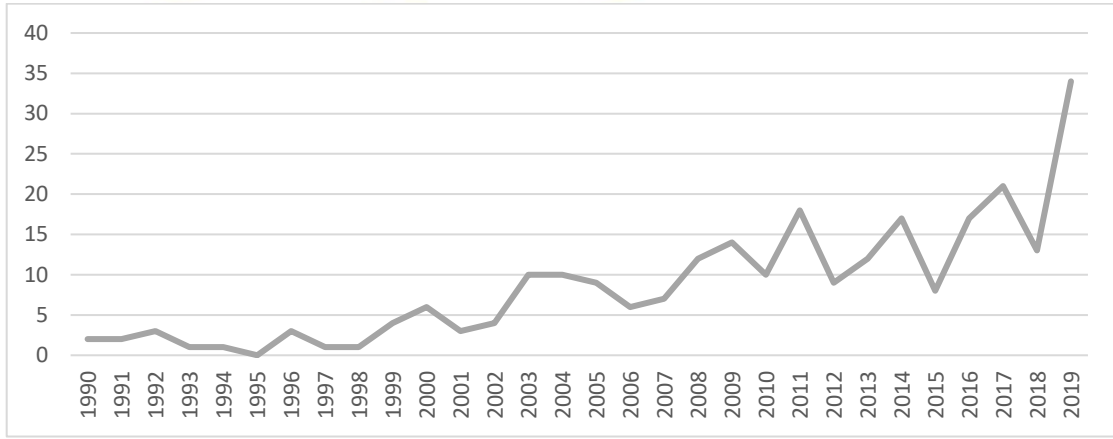
Tablo 1. *Taramaya Konu Olan Anahtar Sözcükler*

JEL Sınıflandırmasından Elde Edilen Anahtar Kelimeler		Diğer Kaynaklardan Elde Edilen Anahtar Kelimeler			
Avusturya İktisadi/Okulu	Sosyalizm/ Sosyalist	Az gelişmişlik	Alternatif İktisat	Ana akım İktisat	Artık Ürün
Evrimsel İktisat	Sosyalist Ekonomi	Analitik Marksizm	Anayasal İktisat	Artık Değer Teorisi	Bağımlılık Okulu
Feminist İktisat	Sosyalist Kurumlar	Birikim Rejimi	Bölüşüm Teorisi	Cambridge İktisadi	Değer Teorisi
İktisat Metodolojisi	Sosyalist Planlama	Devlet Kapitalizmi	Devlet Teorisi	Devletin Mali Krizi	Düzenleme Teorisi
Kurumsalçı/ Kurumcu İktisat	Post-Keynesyen İktisat	Ekonomi Politik	Eleştirel İktisat/Maliye	Eleştirel Realizm	Emperyalizm/ Yeni Emperyalizm
Marksist/Mark sizm	Tarihi Okul	Finansallaşma	Finansal İstikrarsızlık Teorisi	Finansal Kapitalizm	Fordizm
Neoklasik İktisat	Sosyo/Sosyal İktisat	Fonksiyonel Maliye	Heterodoks İktisat	İktisatta Çoğulculuk	İşçi Sınıfı/Proletarya
	Sraffacı İktisat	Kalecki İktisadi	Kamu Tercih Teorisi	Kapitalizm	Kapitalist Kriz/Bunalım
		Kapitalist Sınıf	Kar Oranı	Kapitalist Devlet	Kriz Teorisi
		Liberalizm	Mali Sosyoloji	Meta-Metalaşma	Neo-liberalizm
		Neo-Marksist	Ortodoks İktisat	Politik İktisat	Prekarya
		Post-Fordizm	Post-Marksizm	Post- Otistik İktisat	Radikal İktisat
		Sermaye/ Sermaye Birikimi	Sınıf Çatışması	Sosyal Sınıflar	Sömürü
		Tekelci Sermaye	Toplumsal Cinsiyet	Veblen	Yapısalcı Marksizm

Kaynak: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php?view=jel> ve diğer kaynaklardan hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

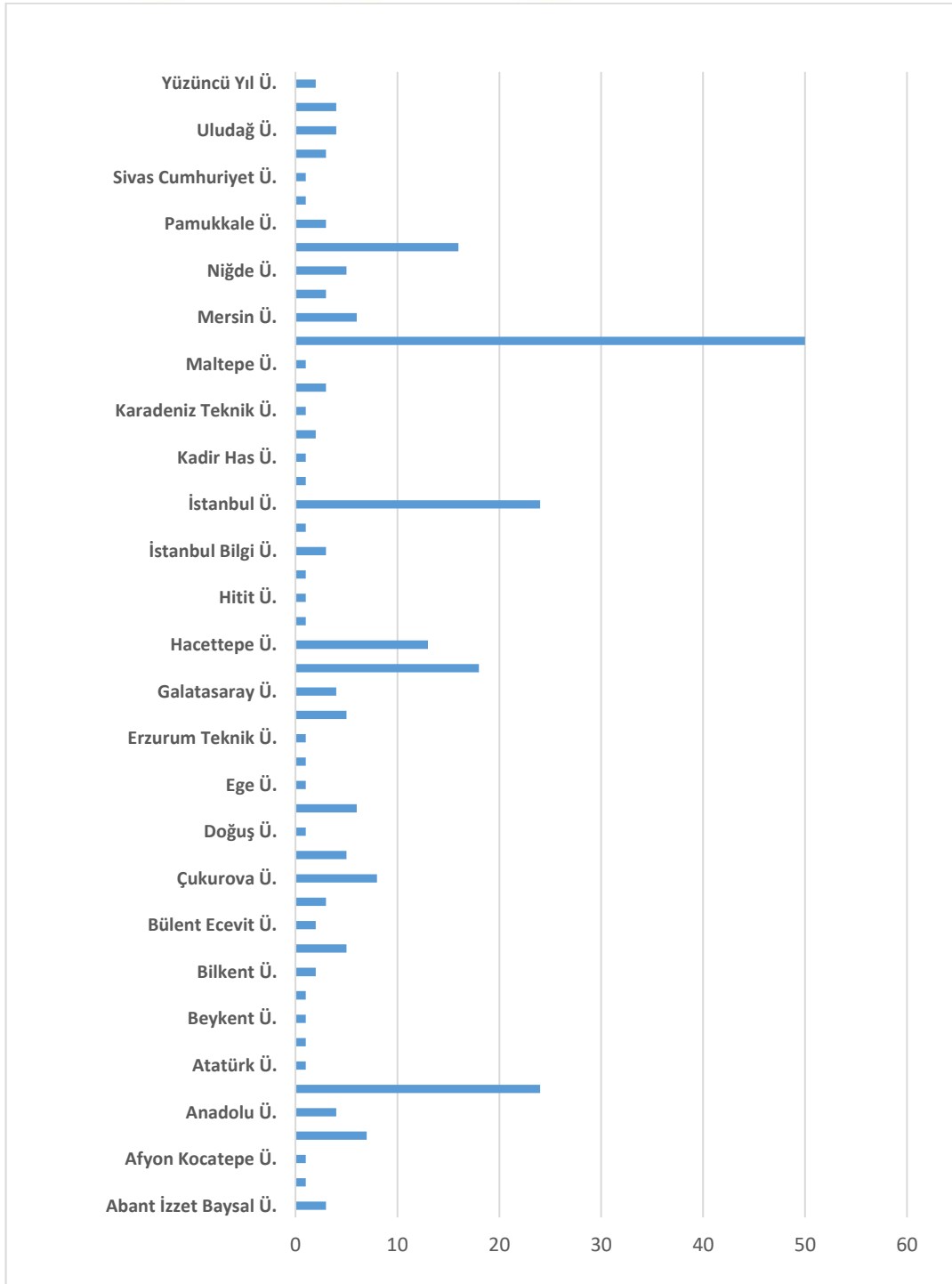
Bulgular ve Değerlendirme

Çalışmada heterodoks kategoride olduğu kabul edilen 267 adet tez tespit edilmiş ve bu tezler tekrar incelendiğinde 258 tanesinin heterodoks alana ait olduğu netleştirilmiştir. Şekil 3 ve Şekil 4 sırasıyla 1990-2019 döneminde Türkiye'de yazılan heterodoks tez sayısını ve bu tezlerin üniversitelere göre dağılımını göstermektedir. Dönem boyunca yazılan 258 tezin 183'ü yüksek lisans 75 tanesi ise doktora düzeyindedir. Tezler içinde iktisat alanında 176, maliye alanında 39, kamu yönetimi ve siyaset bilimi alanında 21, uluslararası ilişkiler ve uluslararası ekonomi politikası alanında 7, sosyoloji alanında 4 ve diğer alanlarda 11 tane tez tespit edilmiştir.

Şekil 3. Yıllara Göre Heterodoks Tez Sayısı (1990-2019)

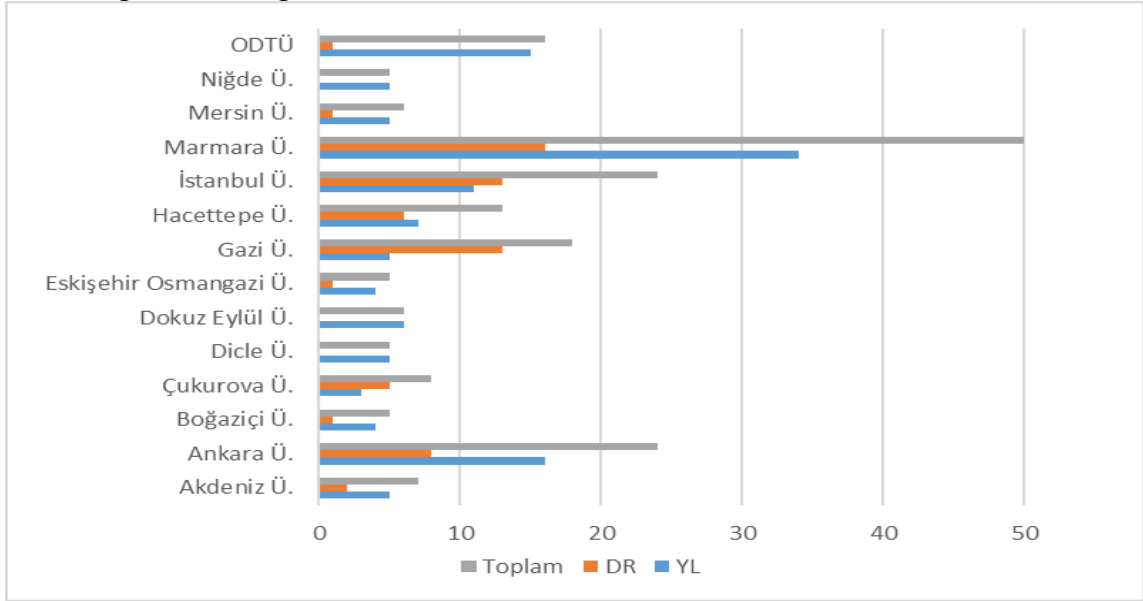
1990'lı yıllarda Türkiye üniversitelerinde heterodoks geleneklere ait az sayıda lisansüstü tez yazılmış iken, bu durum 2000'lerden itibaren değişmeye başlamıştır. Öyle ki, 1990-2002 döneminde 28 yüksek lisans ve 3 adet doktora tez mevcut iken, 2003-2019 döneminde bu sayı sırasıyla 155 ve 72'ye yükselmiştir. Doktora tezleri akademik gelişmenin en önemli aşaması ve ileriki dönemde çalışma alanlarının önemli belirleyicilerinden bir tanesi olarak kabul edilirse; iktisadi ekol ve düşünce okullarının ortaya çıkmasının en temel unsurları olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan Türkiye akademisinde 2000'li yılların ortalarından itibaren doktora tez sayılarında önemli bir artış olduğu söylenebilir. Örneğin 1990-2004 döneminde toplam doktora tez sayısı sadece 4 iken, bu sayı 2005-2019 yılları arasında 71'e yükselmiştir. Bu durum 2000'li yılların ortalarından itibaren doktora düzeyinde heterodoks iktisada yönelik ilginin arttığını göstermektedir. Şekil 4'ten de izlenebileceği gibi, heterodoks iktisat kapsamındaki tezler büyük ölçüde Marmara, Ankara, İstanbul, Gazi, ODTÜ ve Hacettepe gibi eski ve "merkez" üniversitelerde yoğunlaşmaktadır.

Şekil 4. 1990-2019 Yılları Arasında Türkiye’de Yazılan Heterodoks Tez Sayısı

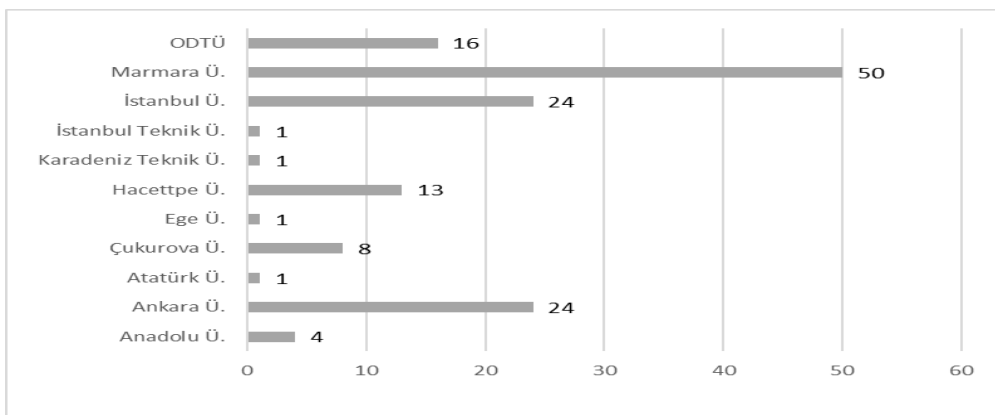
Şekil 5’de 1990-2019 döneminde Türkiye’de beş ve daha fazla heterodoks tezin yazıldığı üniversiteler gösterilmektedir. Şekil farklı üniversitelerde heterodoks çalışmalarının yaygınlığını göstermesi açısından okunabilir. Bir üniversite için beş sayısı yeterli olmayabilir ancak heterodoks iktisat gibi akademik getirisi fazla olmayan ve görece az ilgi duyulan bir alanda asgari bir kriter olarak değerlendirilebilir. Buna göre en fazla heterodoks teze sahip üniversiteler sırasıyla Marmara (50), İstanbul (24), Ankara (24), Gazi (18), ODTÜ (16) ve Hacettepe (13)’dir. Burada kurumsallaşmış ve köklü üniversitelerin öne çıkması anlaşılır bir durumdur. Boğaziçi bu durumun tek istisnası olarak değerlendirilebilir. Buna karşın, Çukurova (8) hariç görece yeni sayılabilecek merkezin dışındaki Akdeniz (7), Dokuz Eylül (6), Mersin

(6), Eskişehir Osmangazi (5), Dicle (5) ve Niğde (5) gibi üniversitelerde de az olmakla birlikte bir heterodoks eğilimin varlığından söz edilebilir.

Şekil 5. Beş ve Üzeri Heterodoks Tez Yazılan Üniversiteler (1990-2019)

Şekil 6 kuruluş yılları itibariyle, Türkiye'nin en eski üniversitelerinden on bir¹⁰ tanesindeki tez sayılarını göstermektedir. Şekil 6 bir önceki şekli derinleştirmek ve üniversite kuruluş süreleri ile heterodoks geleneklerin ortaya çıkması arasında bir ilişkinin olup olmadığını belirlemek amacıyla oluşturulmuştur. Buna göre, Türkiye'nin en eski üniversiteleri arasında olan Marmara, İstanbul, Ankara, ODTÜ ve Hacettepe gibi üniversiteler, aynı zamanda en çok heterodoks tezin yazıldığı üniversitelerdir. Buna karşın 1990-2019 döneminde Atatürk, Ege, Karadeniz Teknik ve İstanbul Teknik üniversitelerinde sadece bir tez, Anadolu Üniversitesi'nde ise 4 tez yazılmıştır. Başka bir deyişle, heterodoks tezler Ankara ve İstanbul'daki üniversitelerde yoğunlaşmaktadır. Bu verilerden hareketle Türkiye'de kuruluş tarihi itibariyle en eski üniversitelerinin sadece yarısında heterodoks geleneklerin oluştuğu ve/veya bu konulara ilgi duyan akademisyenlerin varlığından söz edilebilir.

Şekil 6. Kuruluş Tarihi İtibariyle En Eski İlk On Üniversitede Yazılan Heterodoks Tez Sayıları

¹⁰ Şekil 6 için kuruluş yılları itibariyle en eski on üniversite seçilmiştir. İki üniversitenin kuruluş tarihi aynı olduğu için sayı on bir olmuştur.

1990-2019 döneminde Türkiye üniversitelerinde yazılan heterodoks tezlerin farklı geleneklere dağılımı incelendiğinde; Marksist, neo-Marksist, Post-Keynesyen, Cambridge iktisadı gibi geleneksel heterodoks veya kimi zaman “sol heterodoksi” olarak nitelendirilen geleneklerin ağırlıkta olduğu gözlenmektedir. Bu geleneklerin toplam tezler içindeki payı %70 düzeyindedir. Avusturya iktisadı, kamu tercihi teorisi, feminist iktisat ve evrimci iktisat üzerine yazılan tezlerin toplam içindeki payı %20 civarındadır. Bunun dışında doğrudan heterodoks gelenek veya gelenekler içinde yer almayan ancak yöntem ve eleştiri konularını içeren tezlerin oranı ise %10 düzeyindedir.

Tablo 2 heterodoks gelenekler ile üniversiteleri ilişkilendirmek amacıyla oluşturulmuştur. Böylelikle heterodoks alana dair beş ve daha fazla lisans üstü tezin yazıldığı üniversitelerde yazılan tezlerin hangi heterodoks geleneklerle ilgili olduğu belirlenmeye çalışılmaktadır. Ancak heterodoks tezlerin varlığı her zaman belirli ve/veya baskın bir veya birkaç geleneğin varlığını göstermede yeterli olmayabilir. Çünkü yazılan tezler her zaman bir ekolle doğrudan ilişkili olmamakta ya da az sayıda ve farklı ekolleri kapsamaktadır. Metodoloji ve eleştirel temelli çalışmalar bu duruma örnektir. Bu sorunu bir ölçüde aşmak için çalışmada “genel olarak heterodoks” tanımlaması kullanılmıştır. Buna karşın elde edilen verilerden hareketle bazı çıkarımlar yapılabilir. İlk olarak en fazla tezin yazıldığı Marmara, İstanbul, Ankara, Gazi ve ODTÜ’de Marksist/radikal, Post-Keynesyen ve Kurumcu iktisat gibi farklı heterodoks geleneklerin varlığından söz edilebilir. Başka bir deyişle, bu üniversiteler çoğulcu bir heterodoks geleneğin izlerini taşımaktadır. Marmara Üniversitesi bu kapsamda Marksist/Radikal/Neo-Marksist geleneğin hâkim olduğu daha dar bir ekolü temsil etmektedir. İkinci olarak, doktora tez sayısı açısından bakıldığında Gazi, İstanbul ve Çukurova Üniversitesi dikkat çekmektedir. Bu üç üniversitede doktora tez sayısı yüksek lisans tez sayısından fazladır. Bununla birlikte Orta Doğu Teknik Üniversitesinde 16 yüksek lisans tez sayısına karşılık sadece 1 tane doktora tezi tespit edilmiştir. Üçüncü olarak, görece yeni olarak nitelendirilebilecek Eskişehir Osmangazi, Mersin ve Niğde Üniversitesinde heterodoks tezlerin varlığına rağmen, belirli bir ekolden söz etmek en azından şimdilik oldukça zordur. Bunun yanında, Mersin ve Eskişehir Osmangazi Üniversitelerinde tamamlanan tezlerin büyük bir bölümünün son beş yılda yazıldığı dikkate alındığında bu üniversitelerin bir heterodoks gelenek oluşturma potansiyeli taşıdıkları söylenebilir. Dördüncü olarak, Akdeniz, Çukurova, Dokuz Eylül ve Dicle Üniversitelerinde az sayıda teze rağmen bir kümelenmeden bahsedilebilir. Dokuz Eylül Üniversitesi kamu tercihi teorisi geleneğine sahip olması açısından diğer üniversitelerden farklılaşmaktadır. Dokuz Eylül Üniversitesi, çalışma kapsamında geleneksel heterodoksi dışında tespit edilen tek üniversite niteliğindedir. Son olarak, Akdeniz ve Çukurova Üniversitelerinde yazılmış olan az sayıdaki tez içinde doktora tez sayısının görece fazlalığı ve tek bir ekolün baskın (Post-Keynesyen) olmasıdır. Bu iki üniversitenin ilerleyen dönemler için bir gelenek oluşturma potansiyeline sahip olduğu iddia edilebilir.

Tablo 2. Üniversiteler ve Öne Çıkan Heterodoks Gelenekler Haritası

Üniversite	Tez Sayısı			Heterodoks Gelenekler			
	YL	DR	Toplam				
Akdeniz Üniversitesi	5	2	7	Post-Keynesyen			
Ankara Üniversitesi	16	8	24	Marksist/Radikal/ Neo-Marksist	Kurumcu İktisat	Post- Keynesyen	Genel olarak Heterodoks
Boğaziçi Üniversitesi	4	1	5	Radikal/Neo Marksist			
Çukurova Üniversitesi	3	5	8	Post-Keynesyen	Genel Olarak Heterodoks		
Dicle Üniversitesi	5	-	5	Cambridge İktisadı	Genel olarak Heterodoks		
Dokuz Eylül Üniversitesi	6	-	6	Kamu Tercih Teorisi			
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	4	1	5	Genel olarak Heterodoks			
Gazi Üniversitesi	5	13	18	Feminist	Tarihci Okul	Kurumcu İktisat	Genel olarak Heterodoks
Hacettepe Üniversitesi	7	6	13	Genel olarak Heterodoks	Evrimeci İktisat		
İstanbul Üniversitesi	11	13	24	Marksist/Radikal/ Neo-Marksist	Post-Keynesyen	Kurumcu İktisat	Genel olarak Heterodoks
Marmara Üniversitesi	34	16	50	Marksist/Radikal/ Neo-Marksist	Kamu Tercih teorisi		
Mersin Üniversitesi	5	1	6	Genel olarak Heterodoks			
Niğde Üniversitesi	5	-	5	Genel olarak Heterodoks			
ODTÜ	15	1	16	Kurumcu İktisat	Neo-Marksist/ Radikal	Genel Olarak Heterodoks	

SONUÇ

İktisat disiplini günümüzde iki ana gelenek üzerinden devam etmektedir: Ortodoks ve Heterodoks. Bu iki grubun kesin bir biçimde tanımlanmasına ve sınırlarının çizilmesine yönelik birbirinden oldukça farklı yaklaşımlar vardır. İktisat disiplininin “değişen” ve “gelişen” doğası, tanımların ve sınırların sürekli olarak yeniden belirlenmesine yol açmaktadır. Bu çalışma ilgili yazında büyük ölçüde kabul edilen ancak “görece dar bir heterodoksi” tanımını benimsemekte ve bu tanımdan hareketle Türkiye’de heterodoks iktisadın izlerini sürmektedir.

Çalışma kapsamında, Türkiye’de 1990-2019 döneminde heterodoks iktisat kapsamına giren 258 tez tespit edilmiştir. Bu dönemde Türkiye’de iktisat ve maliye alanlarında yaklaşık 11 bin tez yazılmıştır. Heterodoks iktisat olarak tanımlanan tezlerin toplam içindeki payı %2,5 gibi son derece düşük bir orana sahiptir. Bununla birlikte 2000’li yıllardan itibaren heterodoks tez sayısında bir artış gözlenmektedir. Bu artışın gerisinde birkaç unsurun etkili olduğu söylenebilir. Bunların ilki 2000’lerin başında başta Avrupa ve ABD üniversitelerinde ortaya çıkan neoklasik iktisada yönelik eleştirilerin artmasıdır. Bu eleştiriler neoklasik iktisat dışındaki ekollere yönelik bir artışa yol açmış olabilir. İkincisi 2008 küresel krizi etrafından ortaya çıkan gelişmelerdir. Ana akım iktisadın küresel krizi açıklama konusundaki açıklamalarının yetersiz kalması, alternatif ve eleştirel yaklaşımlara yönelik bir ilginin artmasına yol açmıştır. Üçüncüsü ise Türkiye ekonomisinin ve akademisinin yapısal özelliklerinden kaynaklanmış olabilir. Özellikle doktora tez sayılarındaki artış dikkat çekici niteliktedir. Heterodoks iktisat kapsamındaki tezler büyük ölçüde Marmara, Ankara, İstanbul, Gazi, ODTÜ ve Hacettepe gibi eski ve “merkez” üniversitelerde yoğunlaşmaktadır. Bunun yanında Çukurova hariç görece yeni sayılabilecek merkezin dışındaki Akdeniz, Dokuz Eylül, Mersin, Eskişehir Osmangazi, Dicle ve Niğde Ömer Halisdemir gibi üniversitelerde sayıca az olmakla birlikte bir heterodoks eğilimin varlığından söz edilebilir.

Elde edilen veriler ile Türkiye’nin en eski üniversiteleri ilişkilendirildiğinde, heterodoks çalışmalar açısından Marmara, İstanbul, Ankara, ODTÜ ve Hacettepe gibi üniversiteler öne çıkmaktadır. Buna karşın 1990-2019 döneminde Atatürk, Ege, Karadeniz Teknik, İstanbul Teknik ve Anadolu Üniversitesi’nde yazılmış heterodoks tez sayısı son derece azdır. Başka bir deyişle, heterodoks tezler Ankara ve İstanbul’daki üniversitelerde yoğunlaşmaktadır. Bu veriler, Türkiye’nin kuruluş tarihi itibarıyla en eski üniversitelerinin sadece yarısında heterodoks geleneklerin varlığını göstermektedir.

Üniversitelerde yazılan tezlerin hangi heterodoks geleneklerle ilişkili olduğunun belirlenmesi heterodoks geleneklerin varlığını göstermesi açısından önemlidir. Bu anlamda en fazla tezin yazıldığı Marmara, İstanbul, Ankara, Gazi ve ODTÜ’de Marksist/Radikal, Post-Keynesyen ve Kurumcu iktisat gibi farklı heterodoks geleneklerin varlığından söz edilebilir. Doktora tez sayısı açısından bakıldığında ise Gazi, İstanbul ve Çukurova Üniversitesi öne çıkmaktadır. Öyle ki, bu üç üniversitede doktora tez sayısı yüksek lisans tez sayısından fazladır. Eskişehir Osmangazi, Mersin ve Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesinde heterodoks tezlerin varlığına karşılık, belirli bir ekolden söz etmek en azından şimdilik oldukça zordur. Bununla birlikte, Mersin ve Eskişehir Osmangazi Üniversitelerinde tamamlanan tezlerin büyük bir bölümünün son beş yılda yazıldığı dikkate alındığında bu üniversitelerin bir heterodoks gelenek oluşturma potansiyeli taşıdıkları söylenebilir. Akdeniz, Çukurova, Dokuz Eylül ve Dicle Üniversitelerinde az sayıda teze rağmen belirli bir heterodoks geleneğin ağırlıkta olduğu gözlenmektedir.

Herhangi bir akademik disiplin içindeki farklı yaklaşımlar ve ekollerin varlığı, ders programlarının, akademik çalışmaların, dergilerin ve araştırma merkezlerinin incelenmesiyle anlaşılabilir. Heterodoks iktisat alanındaki yeni çalışmaların bu alanlara yönelmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Arnsperger, C. ve Varoufakis, Y. (2006). What Is Neoclassical Economics? The three axioms responsible for its theoretical oeuvre, practical irrelevance and, thus, discursive power, *Panoeconomicus*, 53 (1), 5-18.
- Backhouse, R. E. (2000). Progress in heterodox economics. *Journal of the History of Economic Thought*, 22(2), 149-155.
- Backhouse, R. E. (2004). A suggestion for clarifying the study of dissent in economic. *Journal of the History of Economic Thought*, 26(2), 261-271.
- Batifoulier, P. Chavance, B. Favereau, O. Jallais, S. Labrousse, A. Lamarche, T. Orléan, A. ve Tinel, B. (2018). *Hepsi aynı şeyi söyleyecekse bu kadar çok iktisatçıya ne gerek var?* (Ç. Akdere Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bilir, H. (2019a). Neoklasik iktisat: ana akım mı, ortodoks mu?. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 65-80.
- Bilir, H. (2019b). Sosyolojik Bir kategori olarak heterodoks iktisat. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 263-276.
- Colander, D. (2000). The death of neoclassical economics. *Journal Of The History Of Economic Thought*, 22(2), 127-143.
- Colander, D. Holt, R. P. F. ve Rosser, Jr. B. (2004). The changing face of mainstream economics. *Review of Political Economy*, 16(4), 485-499.
- Colander, D. Holt, R. P. F. ve Rosser, Jr. B. (2007). Live and dead issues in the methodology of economics. *Journal of Post Keynesian Economics*, 30(2), 303-312.
- Davis, J. B. (2006). The nature of heterodox economics. *Post-Autistic Economic Review*, 40, 23-30.
- Davis, J. B. (2009). The nature of heterodox. Fullbrook, E. (Ed.), *Ontology and Economics: Tony Lawson and his Critics* içinde (ss.83-92). London: Routledge.
- Dequech, D. (2007). Neoclassical, mainstream, orthodox, and heterodox economics. *Journal of Post Keynesian Economics*, 30(2), 279-302.
- Dobusch L ve Kapeller J (2012). Heterodox United vs. Mainstream City? Sketching a Framework for Interested Pluralism in Economics. *Journal of Economic Issues*, 46(4), 1035-1057.
- Dowd, D. (2008). *Kapitalizm ve kapitalizmin iktisadi eleştirel bir tarih* (C. Gerçek Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.
- Eren, E. (2009), "Yeni" İktisatta Ortak Noktalar. <http://kisi.deu.edu.tr/selim.sanlisoy/yeni%20iktisatta%20Ortak%20noktalar.pdf> (Son erişim tarihi. 25.05.2020).
- Eren, E. (2012). *Yerleşik iktisatta içerik kayması ve paradigma değişikliği*. Tartışma Metni, No. 2012/51, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara.
- Eren, E. ve Uysal, E. (2017). İktisatta Yeni Heterodoks Gelişmeler. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 134-151.
- Fine, B. ve Milonakis, D. (2014). *İktisat emperyalizminden acayip iktisada* (e. Kırmızıaltın, ve H. Bilir Çev.). Ankara: Heretic Yayınları.
- Foley, D. K. (2013). Notes on ideology and methodology, with addendum. Lee, F. S. ve Lavoie, M.L. (Ed.). *Defence of post-keynesian and heterodox economics* içinde (ss.230-240). Newyork: Routledge.
- Gürkaynak, R. S. ve Güven, A. R. (2002/2003). İktisat ile toplum bilimleri: Bir Katolik evliliğin kenar notları. *Toplum ve Bilim*, 95, 6-22.
- Hodgson, G. M. (2019). *Is there a future for heterodox economics? institutions, ideology and a scientific community*. Cheltenham: Edward Elgar.

- Kutlu, S. (2012). *İktisat Metodolojisinde Alternatif Bir Yaklaşım Olarak Eleştirel Gerçeklik*. (Tez No: 328599). [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi], Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Landreth, H. ve Colander, D. C. (2002). *History of Economic Thought*. Fourth Edition, Boston: Houghton Mifflin Company.
- Lavoie, M. (2013). After the crisis: Perspectives for post-Keynesian economics. Lee, F.S. ve Lavoie, M.L. (Ed.), *Defence of Post-Keynesian and heterodox economics* içinde (ss.20-41). New York: Routledge.
- Lawson, T. (2006). The nature of heterodox economic. *Cambridge Journal of Economics*, 30(4), 483–505.
- Lawson, T. (2009). Heterodox Economics and Pluralism: Reply to Davis. Lawson, T. ve Fullbrook, E. (Ed.), *Ontology and economics: Tony Lawson and his critics* içinde (ss.93-129). London: Routledge.
- Lee F. S. (2009). *A history of heterodox economics: challenging the mainstream in the twentieth century*. New York: Routledge.
- Lee, F. S. (2011a). The pluralism debate in heterodox economics. *Review of Radical Political Economics*, 43, 540-551.
- Lee, F. S. (2011b). Introduction to Heterodox Economics. J Tae-Here (Ed.), *International directory for heterodox economists* içinde (ss.1-8). New York, 4 Edition.
- Lee, F. S. (2013). Heterodox economics and its critics. Lee, F.S. ve Lavoie, M. L. (Ed.), *Defence of post-keynesian and heterodox economics* içinde (ss.104-132). Newyork: Routledge.
- Madra, Y. M., Özselçuk, C. ve Erçel, K. (2002/2003). Bir tabu olarak ‘ekonomi’. *Toplum ve Bilim*, 95, 104-139.
- Mearman, A. (2007). Teaching heterodox economic concepts. *The handbook for economics lecturer*, <https://www.economicsnetwork.ac.uk/handbook/printable/heterodox.pdf> (Erişim tarihi, 21.08.2020).
- Mearman, A. (2012). Heterodox economics’ and the problem of classification. *Journal of Economic Methodology*, 19 (4), 407-424.
- Stockhammer, E. ve Ramskogler, P. (2013). Post Keynesian economics-how to move forward. Lee, F. S. ve Lavoie, M. L. (Ed.), *Defence of Post-Keynesian and heterodox economics* içinde (ss.42-61). Newyork: Routledge.
- Üşür, İ. (2003). Ekonomi politik: zarif mezar taşları?. *Praksis Dergisi*, 10, 211-238.
- Wolff, R. D. ve Resnick, S. A. (2016). *Çatışan iktisadi teoriler* (E. Can, Çev.) İstanbul: İletişim.
- Wrenn, M. V. (2007). What is heterodox economics? Conversations with historians of economic thought. *Forum for Social Economics*, 36 (2), 97-108.
- Yılmaz, F. (2012). İktisat, kurumsal iktisat ve sosyoloji. *Sosyoloji Konferansları*, 1-17.

EXTENDED ABSTRACT

In the discipline of economics, there is a tradition challenging the orthodox/mainstream thinking: heterodox economics. This approach remained relatively unpopular until the mid-20th century, but from the 1970s onwards it gained momentum with the effect of the changes in the economy and the politics of the capitalist world. In order to show the difference in the discipline in the 1990s, as a “new” concept “heterodox economics” started to be used widely. The main partnership of approaches within heterodox economics is to oppose the traditional mainstream orthodoxy and the neoclassical economics. However, it is important to emphasize that there is not a heterodox economics which is homogenous. Within the heterodox economics there are different approaches from theoretical, methodological and political point of view.

This study focuses on the above-mentioned heterodox economics. However, it is not easy to distinguish orthodox and heterodox approaches from each other within the discipline. In other words, the main basis for defining heterodoxy in the discipline of economics and its borders with orthodoxy are the differences in terms of theoretical, ideological and policy proposals of the schools.

This study adopts the definition of heterodoxy which is widely accepted in the relevant literature. The schools selected here as the representatives of heterodox economics are Marxist-Radical Economics, Post-Keynesian Economics, Cambridge Keynesians, Sraffian Economics, Former Institutional School, Historical School, Austrian School, Neo-Austrian School, Public Choice Theory, Feminist Economics, Socio-Economics and Evolutionary Economics.

The aim of this study is to trace the traditions known as "heterodox" in postgraduate studies in Turkey. In this context, the postgraduate theses written in Turkish universities in the period of 1990-2019 is to be examined, and based on the findings the status of the heterodox traditions is exhibited. This study, on the one hand, is revealing the current state of the heterodox traditions in Turkey, on the other hand, it aims to provide a roadmap to researchers who want to study in this field.

There are three main reasons why this paper focuses on the period of 1990-2019. First of all, although the history of schools with an understanding of heterodox economics goes back a long way, the use of the concept of heterodox economy is a relatively new situation. In fact, despite the existence of old traditions such as Marxist and Institutional economics, the use of the concept is relatively new and its widespread use dates back to the 1990s. For this reason, 1990 was chosen as the starting date of the study. A second reason is that the use of keywords is not common in the theses scanned and difficulties in reaching all of the theses. The last reason is that the existence and development of different traditions within a discipline require a certain period of time.

The study has its own specific limitations. The first one is the way of determining the school/schools of thought that are conceptually entering in the field of heterodox economics. Undoubtedly, a narrower or wider heterodox field can be determined according to a different theoretical and conceptual framework. The second is whether the selected keywords are sufficient or not. This problem has been alleviated to some extent by taking into account the keywords of theses obtained. Therefore, the keywords searched in the search engine of the National Center for Thesis are more than those listed in the study. Thirdly, in the search carried out with the keywords, some theses completed in other fields outside of economics and public finance have been reached and included in the study. The fourth is the problem of how a thesis can be classified as heterodox. In such cases, it has been decided by examining the content, introduction and conclusion sections of the thesis in detail.

Totally 258 theses have been included in this study. They were chosen as a sample of the study among 11 thousands dissertations. Of all the theses, those classified as having a heterodox economics perspective consists of only 2.5%. However, it is observed that there has been an increase in the number of the thesis adopting heterodox economics perspective since 2000s. The dissertations within the scope of heterodox economics are mostly concentrated in

old and “central” universities such as Marmara, Ankara, İstanbul, Gazi, METU and Hacettepe. One can see that hererodox economics is becoming popular slowly among the scholars from Akdeniz University, Dokuz Eylül University, Mersin University, Eskişehir Osmangazi University, Dicle University, Çukurova University and Niğde Ömer Halisdemir University.

Geliş Tarihi: 03.08. 2021

Kabul Tarihi 02.09.2021

ÇALIŞANLARDA CAM TAVAN ALGISI: HAKKARİ ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ¹

Hava YAŞBAY KOBAL *

Özet

Bu çalışmanın amacı, Hakkari Üniversitesi çalışanlarının cam tavan algılarının irdelenmesidir. Araştırmada cam tavana yönelik değerlendirmelerin kadın ve erkeklerde farklılık gösterip göstermediği sorusuna cevap bulunmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda tanımsal nitelikte bir araştırma tasarımı uygulanmıştır. Veriler, nicel yöntemlerden çevrimiçi anket yöntemiyle toplanmıştır. Bu kapsamda 108 çalışandan elde edilen veriler, frekans dağılımları, açıklayıcı faktör analizi, güvenilirlik analizi ve bağımsız gruplar t testi ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda, mesleki ayırım ve stereotipler, bireysel tercih ve algı ile çoklu rol üstlenme boyutlarında erkeklerin anlamlı düzeyde daha olumsuz değerlendirmeleri olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cam Tavan, Kadın Çalışanlar, Üniversite Çalışanları.

GLASS CEILING PERCEPTION IN EMPLOYEES: THE CASE OF HAKKARİ UNIVERSITY

Abstract

The aim of this study is to examine the glass ceiling perception in employees at Hakkari University. In the study, we tried to find an answer to the question of whether glass ceiling evaluations differ in men and women. The data was gathered by online survey method from quantitative methods. In this context, the data obtained from 108 employees were analyzed using frequency distributions, exploratory factor analysis, reliability analysis, and independent samples t test. As a result of the research, it was found out that men have significantly more negative assessments in terms of professional distinction and stereotypes, individual preference and perception and multi-role dimensions.

Keywords: Glass Ceiling, Female Employees, University Employees.

¹ 24.05.2021 tarihinde Hakkari Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'nun 7057 sayılı kararı ile etik açıdan uygun bulunmuştur.

* Dr. Öğretim Üyesi, Hakkari Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Hakkari Türkiye. havayasbay@hakkari.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2589-785X

GİRİŞ

Kadınların iş gücüne artan oranda katılımı, yirminci yüzyılın son yarısında küresel iş gücü piyasasının en önemli özelliklerinden biri olmuştur. Ancak, alt ve orta düzey yönetim kademelerindeki kadınların oranı artmasına rağmen, üst yönetim kademelerindeki kadınların oranı düşük kalmıştır (Linehan ve Scullion, 2001, s. 392). Bu durumun bir nedeni olarak görülen “cam tavan” olgusu üç nedenden dolayı problemler yaratmakta ve daha fazla araştırma yapılmasını gerekli kılmaktadır. Birincisi, alt ve orta düzey yönetim pozisyonlarındaki kadın yöneticiler cinsiyet nedeniyle üst yönetime ulaşma fırsatının sınırlı olduğunu algıladıklarında, rekabet etme motivasyonları azalabilir. İkincisi ise, üst yönetim üyeleri arasındaki çeşitlilik eksikliğiyle ilgilidir. Fazla homojenlik kötü ve maliyetli kararlara yol açabilir. Son olarak, zorlu iş gücü piyasası şartlarında cinsiyet kaynaklı engeller ihtiyaç duyulan kaynakların ve yeteneklerin arzını daha da azaltabilmektedir (Dreher, 2003, s. 541-542). Toplumun kadına biçtiği cinsiyet rolleri nedeniyle kadınlar iş hayatında erkeklerin gerisinde kalabilmektedir. Çünkü toplumda erkeklere iktidar ve mücadeleyi içine alan roller verilirken kadınlara ev içi roller verilmiştir. Oysa ki iş yaşamında performans konusunda kadın ve erkek arasında ciddi bir fark olmadığı görülmektedir (Robbins ve Judge, 2012:45). Buradan hareketle bu çalışmanın amacı, çalışanlarda cam tavan algısının belirlenmesidir.

LİTERATÜR TARAMASI

Cam Tavan

"Cam tavan" kavramı ilk defa 1986'da Wall Street Journal'da Hymowitz ve Schellhardt'ın kadınlarla ilgili röportajında yer almıştır. Cam tavan, örgütlerde üst düzey pozisyonlarda yer almaya çalışan kadınların ve diğer azınlık grupların karşılaştığı görünmez engelleri ifade eden örgütsel ve algısal bir kavramdır (Cannings, 1988, s. 87; Knutson ve Schmidgall, 1999, s. 64; Jackson, 2001, s. 30; Lockwood, 2004, s. 1-2; Mathur-Helm, 2006, s. 311; Weyer, 2006, s. 442; Hu, 2008, s. 1). Cam tavan, iş ile ilgili becerilere, eğitime veya deneyime sahip olunmadığı için değil, sadece kadın olduklarından dolayı onları üst düzey işlerden uzak tutacak kadar güçlü görünen bir engeldir (Goodman, Fields ve Blum, 2003, s. 475-476).

Linehan ve Scullion (2001, s. 302) çalışmalarında çeşitli sanayi ve hizmet sektörlerini temsil eden 50 üst düzey yabancı kadın yönetici ile görüşmüş; örgütsel destek eksikliği nedeniyle yabancı kadın yöneticilerin kariyerlerinde dezavantajlı olduğunu saptamışlardır. Mathur-Helm (2006, s. 311), Güney Afrika'nın dört büyük perakende bankasındaki cam tavan olgusunun gerçekliğini incelemiştir. Bu incelemede 40 kadın yönetici ile görüşmeler yapılmıştır. Sonuçlar, birçok kişi tarafından bir mit olarak kabul edilen cam tavanın gerçek olduğunu ve üst yönetim kademelerinde yer alan kadın sayısının az olduğunu göstermektedir. Hu ve Myeong-Su (2008, s. 1-2), yüksek vasıflı iş gücü piyasalarında cinsiyet eşitliğinin ücret ve temsil açısından zaman içinde iyileşip iyileşmediğini araştırmışlardır. Makalede, incelenen 14 yılda (1992-2005) cam tavanın zayıflaması konusunda derin bir şüphecilik ortaya çıkmıştır. Sonuçlar, toplumsal cinsiyet eşitliğine ulaşılması ve üst düzey yönetim kademelerinde cam tavanın kaldırılması konusunda çok yol kat edilmesi gerektiğini göstermektedir.

Cam Tavan Engelleri

Cam tavanın kökünde, literatürde yaygın olarak belirtilen cinsiyet temelli engeller vardır ve bu engeller kadınların örgütlerde ilerlemesini etkileyebilir. Cam tavanı ortaya çıkaran engeller; bireysel, örgütsel ve toplumsal olarak ayrıma tabi tutulmaktadır. Bir sonraki bölümde bu engellere yer verilmektedir.

Bireysel Kaynaklı Engeller

Çoklu Rol Üstlenme

“Çoklu rol üstlenme, kadının hem anne hem eş hem birey ve hem çalışan olarak birçok role sahip olması” (Korkmaz, 2014, s. 10; Korkmaz, 2016, s. 106) anlamına gelmektedir. Bu

durum kadınlar üzerinde bir baskı yaratmakta; çalışmaya ayırabilecekleri zaman ve enerji miktarını etkilemektedir. Kadınlar ya “Süper Kadın Olma”yı seçip, ruhsal ve fiziksel problemler yaşamakta ya da evlenmeyi ertelemektedirler (Karcıoğlu ve Leblebici, 2014, s. 5). Sonuç olarak, iş/yaşam dengesi zorlukları kadınların ilerlemesini etkileyerek cam tavana yol açabilmektedir (Lockwood, 2004, s. 3; Wang ve Cho, 2013, s. 43-50).

Bireysel Tercih ve Algı

Kendilerini iyi bir anne ve eş olarak konumlandıran kadınlar evdeki sorumluklarını da yerine getirebilmek amacıyla, seyahat etmek ya da uzun saatler çalışmak yerine yarı zamanlı veya esnek saatlerde çalışmayı tercih edebilirler (Robbins ve Judge, 2012: 45). Diğer taraftan kalıp yargılar nedeni ile de kadınlar, erkek gibi kadın olarak anılmak istemedikleri için yöneticilik görevini kendilerine uygun görmemektedirler. Dolayısıyla cam tavan engelini kadınlar kendi kendilerine yaratmaktadır (Karcıoğlu ve Leblebici, 2014, s. 6).

Örgütsel Kaynaklı Engeller

Örgüt Kültürü

Örgüt kültürü; tutumlar, değerler, davranış normları ve beklentilerden oluşan bilişsel çerçeve, kolektif düşünme, alışkanlıklar, tutumlar, duygular ve davranış kalıpları, inanç ve değerlerden türetilmiş algı biçimi; bir örgüt tarafından sorunları çözmek için kabul edilebilir bir yol olarak benimsenen davranış modeli gibi çeşitli şekillerde tanımlanmıştır (Mohelska ve Sokolova, 2015, s. 1012). Kadınların ilerlemesi iyice kökleşmiş örgüt kültürleri tarafından engellenebilir. Örneğin, şirket politikaları erkekleri kurumsal güç pozisyonlarında tutabilmektedirler (Lockwood, 2004, s. 2). Örgütler yetenekli kadınları ve azınlıkları elde etmekle ilgileniyorsa, kültürlerinde bir değişiklik yapmalıdırlar (Jackson, 2001, s. 31-33).

Örgüt Politikaları

Örgüt politikası, örgütlerde çalışanlara yol gösteren ve rehberlik eden ilkeler bütünüdür. Bu temel politikalardan birisi de örgütlerin kadın ve erkek çalışanlar için sundukları fırsat eşitliğine dair uygulamalarıdır. Kadınlar toplumsal ön yargılar sebebi ile işe seçilme aşamasında erkek adaylara göre farklı koşullara tabi tutulabilmektedir. Ayrıca, örgütlerin performans değerlendirme ve ücret politikaları da kadınlar aleyhine eşitsiz uygulanabilmektedir. Bu tür uygulamaların her biri kadınlar için bir cam tavan engelidir (Karcıoğlu ve Leblebici, 2014, s. 6).

Mentor Eksikliği

“Mentorluk; koçluk, destekleyicilik ve rehberlik aracılığıyla örgütün deneyimli bir üyesi ile deneyimsiz üyesi arasında yaşanan, bireysel ve profesyonel gelişim sağlamayı amaçlayan birebir ilişkidir”. (Lewis ve Fagenson, 1995, s. 46). Mentorluk ilişkisi kadın çalışanlar için erkek çalışanlardan daha gereklidir. Çünkü kadın yöneticiler, örgütlerde üst yönetim pozisyonlarına ilerlediklerinde karşılaştıkları engelleri aşmaları için erkeklerden daha fazla psikolojik desteğe ihtiyaç duymaktadırlar. Mentorluk ilişkisi sayesinde kadın yöneticilerin özgüvenleri artmakta ve kariyer gelişiminde karşılaştıkları engelleri aşmaları kolaylaşmaktadır. Fakat kadınlar mentorluk yapabilecek birini bulmakta zorlanabilmektedir (Karcıoğlu ve Leblebici, 2014, s. 6). Bu durum da cam tavan sendromuna neden olan bir engel olarak ortaya çıkmaktadır.

İnformel Ağları Kullanamama

Kadınlar, erkeklerin örgütte iş ilişkileri geliştirmek için kullandıkları gayri resmi ağlara tam erişime sahip olmayabilir veya bunların "erkek etkinlikleri" olarak algılanması nedeniyle kadınlar dışlanabilmektedir (Lockwood, 2014, s. 3). İnformel ağların gerçek olmayan duygulara dayandığını düşünen kadınlar kendileri de bu ağların dışında kalmayı tercih edebilmektedirler (Karcıoğlu ve Leblebici, 2014, s. 7). Örgütsel ağlara erişim eksikliği kadınlar için bir engel olarak görüldüğünden, birçok örgüt kadınlar için kurumsal ağları desteklemeye başlamıştır (Singh, Vinnicombe ve Kumra, 2006, s. 458) .

Toplumsal Kaynaklı Engeller

Mesleki Ayrım

Toplumsal birtakım ön yargılar nedeniyle meslekler cinsiyetlere göre ayrılmakta; bazı meslekler kadın, bazıları da erkek mesleği olarak görülmektedir. Örneğin; tamircilik, genel müdürlük, müfettişlik vb. işler erkek işleri olarak; hemşirelik, sekreterlik gibi işler ise kadın işleri olarak sınıflandırılmaktadır. Bu nedenle kadınlar, “erkek meslekleri olarak görülen işlerde” daha az yer alabilmektedir (Karcıoğlu ve Leblebici, 2014, s. 7-8) .

Stereotipler (Ön yargılar)

Stereotipler (ön yargılar), algılayıcının bazı gruplar hakkındaki bilgi, inanç ve beklentilerini içeren bilişsel yapılardır. Kadınlar, kariyer ilerlemesinde bir dizi ön yargı ile karşılaşır. Cinsiyete yönelik stereotiplerde kadınlar erkeklerden daha pasif, uyumlu, duygusal, şefkatli ve bağımlı; erkekler ise daha hırslı, agresif, kendine güvenen, güçlü ve bağımsız bireyler olarak algılanmaktadır. Dahası, başarılı yöneticileri karakterize eden özellikler (örneğin; hırslı, yönlendirici) erkek nitelikleridir (Williams, Satterwhite ve Best, 1999, s. 513-514; Rudman ve Phelan, 2008, s. 62-64; Smith, Crittenden ve Caputi, 2012, s. 68). Kadınlar hakkında stereotipler kadının çalışma hayatına ket vurduğu gibi, kadınların yöneticilik rolleri için uygun olabileceği düşüncesini de engellemektedir (Korkmaz, 2014, s. 10; Korkmaz, 2016, s. 107) . ABD’li CEO’ların %81’i cinsiyet ön yargıları nedeniyle kadınların şirketlerde en üst kademelere ulaşmalarının engellendiğini belirtmişlerdir (Kelly, Young ve Clark, 1993, s. 23-24). Kadınların aile sorumluluklarını yönetme biçimleri hakkındaki kalıcı ön yargılar, büyük şirketlerde üst düzey işlerin sadece yüzde 3 ila 5’inin kadınlar tarafından yapılmasının önemli bir nedenidir.

Cam Tavanı Aşmaya Yönelik Yöntemler

Örgütlerde kadınların üst kademelere doğru ilerlemelerinde karşılaştıkları engellerin üstesinden gelinmesi ve cam tavanın kırılması için birtakım farklı stratejiler bulunmaktadır. Bu stratejilere aşağıda yer verilmektedir.

Üniversite ve Mesleki Eğitim Stratejisi

Kadın çalışanın kariyerini ilerletmede başarılı olabilmek adına en önemli gerekliliği eğitim düzeyidir (Knutson ve Schmidgall, 1999, s. 70). Kadın çalışanlar üst yönetim kademelerine gelebilmek ve cam tavanı aşabilmek için öncelikle yeteri kadar eğitim almalıdırlar (Lewis ve Fagenson, 1995, s. 50). Diğer taraftan eğitim ve öğretimin tüm seviyelerinde cinsiyet eşitliğini aşılıyarak, erkek mesleği ön yargısına sahip mesleklerde kadınların da eğitim alabilmeleri desteklenmelidir (Wirth, 2001, s. 149).

Mentordan Yardım Alma

Mentorluk, deneyimli bir yöneticinin daha az deneyimli bir çalışanın hem kişisel hem de örgütün yararına kişisel gelişimini (Lewis ve Fagenson, 1995, s. 46) ve bireyin ilerlemesini arttırdığı gelişimsel bir ilişkidir (Fagenson, 1989, s. 309). Kadınlar, etkili mentorların uzun vadeli hedefleri belirlemeye yardımcı olduklarını, onları teşvik ettiklerini, ilham verdiklerini belirtmişlerdir (Lewis ve Fagenson, 1995, s. 47; Knutson ve Schmidgall, 1999, s. 65; Jackson, 2001, s. 33). Fagenson (1989, s. 309-316) mentorluk alan bireylerin almayanlara göre daha fazla memnuniyet, kariyer hareketliliği/fırsatı ve daha yüksek bir prim oranına sahip olduğunu belirtmiştir. Ragins vd. (1999, s. 28-32), erkeklerin, kadınların kariyer gelişimini bilinçli olarak engellediğini ve mentordan yardım alma eksikliğinin kadınların erkeğin gerisinde kalmasında etkisinin olduğunu tespit etmiştir.

Sosyal İlişki Geliştirme

İş yaşamına erkeğin egemen olduğu düşüncesinin hâkim olması nedeniyle kadınlar, iş yaşamına uyumlarının kolaylaşması için daha fazla sosyal ilişkiler geliştirmelidirler. Gelişen bu ilişkiler ile kadın yöneticiler, kariyerlerini daha kolay ilerletebilmektedirler (Korkmaz, 2014, s. 12; Korkmaz, 2016, s. 109).

Kariyer Geliştirme Programlarına Katılma

Kadın yöneticilere resmi ve gayri resmi programlar aracılığıyla verilen eğitimler üst yönetim kademelerine ilerlemelerine yardımcı olmaktadır (Goodman, Fields ve Blum, 2003, s. 477; Lockwood, 2004, s. 9). Programlar genellikle liderlik, karar verme, değişim yönetimi,

örgütsel iletişim ve çatışma yönetimi gibi konuları içermektedir. Bu programlar, kadın yöneticilerin liderlik bilgi ve beceri seviyesini artırmakta; destek ve tartışma için etkili bir alan sağlamaktadır (Lewis ve Fagenson, 1995, s. 40-41).

Yüksek Performans Gösterme

Tüm yöneticiler için üstün performans beklenir, ancak kadınlar sürekli daha fazla çalışma, kendilerini kanıtama ihtiyacı hissetmektedir. Ragins ve diğerlerinin çalışmasındaki kadın yöneticilerin yüzde 99'u sürekli olarak performans beklentilerini aşmayı “kritik ve oldukça önemli” olarak belirtmiş ayrıca yeteneklerini tekrar tekrar kanıtlamaları gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu kadın yöneticiler, güvenilir olarak görülmedikleri için daha yüksek pozisyonlara geçtikçe kendilerini erkek meslektaşlarından daha fazla kanıtlamak ve güvenilirliklerini yeniden kazanmak durumunda kalmışlardır (Ragins, Townsend ve Mattis, 1998, s. 29; Jackson, 2001, s. 34).

Cam Tavan Engellerinin Sonuçları

Cam tavan nedeniyle örgütlerde erkek meslektaşlarına terfi verildiğinde, bu adaletsiz muamele nitelikli kadınlar arasında işe gecikme, devamsızlık ve çalışma çabalarının azaltılması gibi eylemleri teşvik edebilmektedir (Luksyte ve Spitzmueller, 2011, s. 257-258). Ayrıca, kadının iş hayatına girmesi ile birlikte hem aile hem çalışma hayatına dair yapması gerekenlerin çoğalması nedeniyle, daha çok devamsızlık yapabilmektedir (Korkmaz, 2014, s. 10). Cam tavan, örgütlerdeki çalışanların iş tatminini de etkilemektedir. Örgütte yüksek seviyeli cam tavanla karşılaşan kadın çalışanlar, performanslarının karşılığını alamadıklarını düşünmekte ve iş tatminleri azalmaktadır (Khan, Rehman, ve Khyzer Bin Dos, 2012, s. 59). Diğer taraftan, örgütlerde süregelen erkek egemenliğinden kaynaklanan cam tavan problemi, kadın çalışanların işe yabancılaşmasına neden olabilmektedir (Morley, 1994, s. 198). Alt düzeydeki kadın yöneticiler cinsiyet nedeniyle üst yönetime ulaşma fırsatının sınırlı olduğunu algıladıklarında (Dreher, 2003, s. 542) ya da erkek meslektaşlarına yönelik terfi kararları verildiğinde rekabet etme isteklerini ve motivasyonlarını kaybedebilirler (Luksyte ve Spitzmueller, 2011, s. 258). Channar (2011, s. 177), sağlık kurumlarında cinsiyet ayrımcılığının örgütsel sonuçlarını araştırmıştır. Sonuçlar, cinsiyet ayrımcılığının çalışanların motivasyonunu, örgüte bağlılığını azalttığını; stres düzeyini artırdığını göstermektedir. Kadın çalışanların, cam tavan algısı performanslarını da düşürmektedir (Buckalew, Konstantinopoulos, Russell, ve El-Sherbini, 2012, s. 147).

YÖNTEM

Bu araştırma, çalışanlarda cam tavan algısının belirlenmesine yöneliktir. Araştırma Hakkari Üniversitesi örneğinde yürütülmüştür. Hakkari Üniversitesi'nin yeni kurulmuş ve nispeten dezavantajlı bölgede yer alan bir üniversite oluşu, araştırmayı önemli kılan bir unsurdur. Küresel pandemi koşulları nedeniyle yüz yüze anket toplamak mümkün olmadığından veriler, nicel bir yöntem olan, çevrimiçi anket yöntemiyle toplanmıştır. Tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme yöntemi ile 108 katılımcıdan elde edilen veriler SPSS 25 nicel analiz programında analiz edilmiştir.

Araştırma kapsamında test edilecek hipotezler şunlardır:

$H_{(0)}$: Kadın çalışanlara yönelik cam tavan algısı kadın ve erkek çalışanlarda istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılık göstermemektedir.

$H_{(1)}$: Kadın çalışanlara yönelik cam tavan algısı kadın ve erkek çalışanlarda istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir.

BULGULAR

Anketi cevaplayanların demografik profillerinin belirlenmesi amacıyla frekans dağılımları incelenmiştir.

Tablo 1. *Katılımcıların Demografik Özellikleri*

		Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	42	38,9
	Erkek	66	61,1
Medeni Durum	Evli	76	70,4
	Bekâr	32	29,6
Çocuk Sahibi Olma	Var	67	62
	Yok	41	38
Görev	Akademik	68	63
	İdari	40	37
Öğrenim Durumu	Lise	2	1,9
	Ön Lisans	7	6,5
	Lisans	32	29,6
	Yüksek Lisans	28	25,9
	Doktora	39	36,1
Gelir Durumu	0-2.000 TL	3	2,8
	2.001-4.000 TL	11	10,2
	4.001-6.000 TL	15	13,9
	6.001-8.000 TL	43	39,8
	8.001-10.000 TL	17	15,7
	10.001 TL ve üzeri	19	17,6

Tablo 1’de görüldüğü üzere anketi cevaplayanların %38,9’u kadın, %61,1’i erkek; %70,4’ü evli, %29,6’sı bekâr; %62’si çocuk sahibi, %38’i değil; %63’ü akademik personel, %37’si idari personel; %1,9’u lise mezunu, %6,5’i ön lisan mezunu, %29,6’sı lisans mezunu, %25,9’u yüksek lisans mezunu, %36,1’i doktora mezunu; %2,8’i aylık 0-2.000 TL, %10,2’si 2.001-4.000 TL, %13,9’u 4.001-6.000 TL, %39,8’i 6.001-8.000 TL, %15,7’si 8.001-10.000 TL ve %17,6’sı 10.001 TL ve üzeri gelir aralığına sahiptir.

Cam tavan ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirliğinin test edilmesi amacıyla açımlayıcı faktör analizi ve güvenilirlik analizi yapılmıştır. Analiz sonuçları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 2. Cam Tavan Ölçeğine İlişkin Açıklayıcı Faktör ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Faktör	İfade	Faktör Yüğü	Açıklanan Varyans	Güvenilirlik Katsayısı
Mesleki Ayrım ve Stereotipler	CT34	0,854	23,968	0,924
	CT36	0,835		
	CT31	0,793		
	CT29	0,792		
	CT28	0,775		
	CT32	0,746		
	CT33	0,738		
	CT30	0,724		
Örgüt Kültürü ve Örgüt Politikaları	CT8	0,649	12,762	0,841
	CT15	0,826		
	CT14	0,807		
	CT11	0,755		
Bireysel Tercih ve Algı	CT13	0,721	11,590	0,820
	CT17	0,695		
	CT5	0,863		
İnformal Ağları Kullanamama ve Mentor Eksikliği	CT6	0,812	9,516	0,709
	CT4	0,727		
	CT9	0,601		
	CT21	0,769		
Çoklu Rol Üstlenme	CT20	0,762	9,118	0,850
	CT25	0,686		
	CT24	0,614		
	CT3	0,874		
	CT2	0,793		
	CT1	0,736		

Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliği: 0,836

Bartlett Küresellik Testi p Değeri: 0,000

Toplam Açıklanan Varyans: 66,955

Cam tavan ölçeğine uygulanan faktör analizinde Kaiser-Meyer-Olkin örnekleme yeterliliği katsayısı 0,836 olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla veri, faktör analizine uygundur. Bartlett küresellik testi p değeri 0,000'dır. Faktör analizinde temel bileşenler yöntemi ve Varimax döndürme yöntemi kullanılmıştır. Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, cam tavan, bu çalışmada beş alt boyutta toplanmıştır. Bunlar; mesleki ayrım ve stereotipler, örgüt kültürü ve örgüt politikaları, bireysel tercih ve algı, informal ağları kullanamama, mentor eksikliği ve çoklu rol üstlenme şeklindedir. Toplam varyansın %66,955'i bu beş alt boyut tarafından açıklanmaktadır. Tüm boyutların güvenilirlik katsayıları 0,70'in üzerindedir.

Kadınlara yönelik cam tavan algısının kadın ve erkek çalışanlarda istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla uygulanan bağımsız gruplar t testi sonucu Tablo 3'de özetlenmiştir.

Tablo 3. Kadın ve Erkek Çalışanlarda Kadınlara Yönelik Cam Tavan Algısının Farklılığına İlişkin Bağımsız Gruplar t Testi Sonuçları

	Cinsiyet	N	Ortalama	Standart Sapma	t	p
Mesleki Ayrım ve Stereotipler	Kadın	42	1,6138	0,49523	-6,083	0,000
	Erkek	66	2,4411	0,91396		
Örgüt Kültürü ve Örgüt Politikaları	Kadın	42	2,8476	0,91471	1,859	0,066
	Erkek	66	2,5121	0,91425		
Bireysel Tercih ve Algı	Kadın	42	2,0000	0,83191	-2,918	0,004
	Erkek	66	2,4962	0,87979		
İnformal Ağları Kullanamama ve Mentor Eksikliği	Kadın	42	3,2262	0,71740	1,742	0,084
	Erkek	66	2,9470	0,86660		
Çoklu Üstlenme Rol	Kadın	42	2,2460	0,81337	-3,287	0,001
	Erkek	66	2,8889	1,21856		

Tablo 3’de görüleceği üzere, kadın ve erkek çalışanlarda kadınlara yönelik cam tavan algısı bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık söz konusudur. Farklılığın olduğu her üç boyutta da kadınlara yönelik cam tavan algısına ilişkin ortalama değerleri erkeklerde daha yüksek tespit edilmiştir.

Analiz sonuçlarına göre araştırma hipotezlerinin kabul/ret durumları Tablo 4’teki gibidir.

Tablo 4. Araştırma Hipotezlerinin Kabul/Reddedilme Durumları

Hipotez	Sonuç
H ₍₀₎ : Kadınlara yönelik cam tavan algısı kadın ve erkek çalışanlarda istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılık göstermemektedir.	Ret
H ₍₁₎ : Kadınlara yönelik cam tavan algısı kadın ve erkek çalışanlarda istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir.	Kabul

SONUÇ

Ülkemizde cam tavan konusunda geçmişte yapılmış çalışmalar, konunun diğer fenomenlerle ilişkilerini irdelemekten ziyade, cam tavan algısının ne düzeyde olduğunu ölçmeye odaklanmışlardır. 2010 yılında yürüttükleri araştırmada Mızrahi ve Aracı (2010, s. 153) kadınlara yönelik tutumların cinsiyete göre farklılık gösterdiğini ortaya koymuşlardır. Anafarta, Sarvan ve Yapıcı (2008, s. 130) cam tavan algısının evlilerde bekârlara göre daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Benzer bir araştırmada Ergeneli ve Akçamete (2004, s. 99), evli erkeklerde tutumların hem bekâr erkeklerden hem de tüm kadınlardan daha yüksek olduğunu tespit etmişler, ancak bu farkın istatistiksel olarak anlamlı olmadığını vurgulamışlardır. Yıldız (2014, s.86), çeşitli meslek gruplarında üst düzey yöneticiler özelinde yürüttüğü araştırmasında kadın ve erkek üst düzey yönetici oranlarını incelemiş olup, kadın üst düzey yönetici sayısının belirgin biçimde düşük olduğunu tespit etmiştir.

Aydın Tükeltürk ve Şahin Perçin (2008, s. 124) literatür taraması niteliğindeki çalışmalarında sundukları öneriler kapsamında, kadınlara çalışma yaşamında erkeklerle eşit koşullar sunulması gerekliliğini vurgulamaktadırlar. Buna göre, kadınların beklentisi pozitif ayrımcılık değil, eşitlik. Pozitif ayrımcılık işleri daha karmaşık hale getirebilir, oysa eşitlik kadınlara kendini gösterme olanağı sunacak, böylelikle kendilerini kötü hissetmelerinin önüne geçecektir. Benzer biçimde Aksu, Çek ve Şenol (2013, s. 158), konuya biraz daha farklı açıdan değinmiş, cam tavan sorununun temelinde toplum yapısı olduğunu ortaya koyarak bu durumun temel eğitimde kazandırılabilir düşüncesiyle aşılabileceğini belirtmişlerdir.

Cam tavan konusunun bir üniversite özelinde ele alınması, üniversitelerin toplumsal yaşamı şekillendiren en önemli kurumlardan biri olması bakımından, çalışmanın önemini ortaya koymaktadır. Tahtalıoğlu'nun çalışması, konuyu yükseköğretim kurumları bakımından ele alması sebebiyle, bu araştırmaya daha fazla ışık tutabilecek niteliktedir. 2016 yılı verilerine göre, Türkiye'de kadınlar akademik yaşamda %42'lik bir yer kaplamaktadırlar. Bu oran düşük olmamakla birlikte, daha detaylı bir inceleme yapıldığında araştırma görevliliğinden başlayarak profesör doktor ünvanına kadar olan süreçte kadın çalışan sayısının giderek düştüğü açıkça görülmektedir. Yanı sıra, üniversitelerde dekan yardımcısı, dekan ve rektörlük görevlerinde kadınların oranı oldukça düşük olup, bu oran görev ünvanı yükseldikçe de düşme eğilimindedir (Tahtalıoğlu, 2016, s. 101).

Bu çalışmada cam tavan boyutlarının aritmetik ortalama değerleri çok yüksek olmasa da, mesleki ayırım ve stereotipler, bireysel tercih ve ilgi ve çoklu rol üstlenme boyutlarında erkeklerin kadınlara ilişkin görüşlerinin bir nebze daha olumsuz olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda, özellikle erkek çalışanlara yönelik seminerler düzenlenerek günümüzde kadınların toplumsal yaşamdaki rollerinin ve çalışma yaşamındaki yerlerinin vurgulanması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksu, A., Çek, F. ve Şenol, B. (2013). Kadınların müdür olmalarının önündeki cam tavan ve cam tavanı aşma stratejilerine ilişkin ilköğretim okulu müdürlerinin görüşleri, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 133-160.
- Anafarta, N., Salvan, F. ve Yapıcı, N. (2008). Konaklama işletmelerinde kadın yöneticilerin cam tavan algısı: Antalya ilinde bir araştırma. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 15, 111-137.
- Aydın Tükeltürk Ş. ve Şahin Perçin, N. (2008). Turizm sektöründe kadın çalışanların karşılaştıkları kariyer engelleri ve cam tavan sendromu: Cam tavanı kırmaya yönelik stratejiler. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(2), 113-128.
- Buckalew, E., Konstantinopoulos, A., Russell, J. ve El-Sherbini, S. (2012). The future of female CEOs and their glass ceiling. *Journal of Business Studies Quarterly*, 3(4), 145-153.
- Cannings, K. (1988). Managerial promotion: The effects of socialization, specialization, and gender. *ILR Review*, 42(1), 77-88.
- Channar, Z.A. (2011). Gender discrimination in workforce and its impact on the employees. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, 5 (1), 177-191.
- Dreher, G.F. (2003). Breaking the glass ceiling: The effects of sex ratios and work-life programs on female leadership at the top. *Human Relations*, 56(5), 541-562.
- Ergeneli, A. ve Akçamete, C. (2004). Bankacılıkta cam tavan: kadın ve erkeklerin kadın çalışanlar ve kadınların üst yönetime yükseltilmelerine yönelik tutumları. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 85-109.
- Fagenson, E. A. (1989). The mentor advantage: Perceived career-job experiences of proteges versus non-proteges. *Journal of Organizational Behaviour*, 10, 309-320.
- Goodman, J.S., Fields, D., Blum, T. (2003). Cracks in the glass ceiling. *Group Organization Management*, 28(4), 475-501.
- Hu, T., Myeong-su, Y. (2008). Is the glass ceiling cracking? A simple test. *Iza Discussion Papers*, 3518, 1-20.
- Jackson, J.C. (2001). Women middle manager's perception of the glass ceiling. *Women in Management Review*, 16(1), 30-41.
- Karcıoğlu, F., Leblebici, Y. (2014). Kadın yöneticilerde kariyer engelleri: "cam tavan sendromu" üzerine bir uygulama, *Ataturk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, 28(4), 1-20.
- Kelly, E.P.; Young, O.A., Clarck, L.S. (1993) Sex stereotyping in the workplace: A manager's guide. *Business Horizons*, March-April: 23-29.
- Khan, M.M.; Rehman, Z., Khyzer Bin Dos, M. (2012). The glass ceiling vs employe performance impact on employee's satisfaction level in the organization. *Singaporean Journal of Business Economics and Management Studies*, 1(3), 59-75.
- Knutson, J. B., Scmidgall, S.R. (1999). Dimensions of the glass ceiling in the hospital industry. *Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, December, 64-75.
- Korkmaz, H. (2014). Yönetim kademelerinde kadına yönelik cinsiyet ayrımcılığı ve cam tavan sendromu. *Asos Journal*, 5, 1-14.
- Korkmaz, H. (2016). Yönetimde kadın ve cam tavan sendromu, *Alternatif Politika Toplumsal Cinsiyet Özel Sayısı*, 95-112.
- Lewis, A.E., Fagenson, E.A. (1995). Strategies for developing women managers; How they fulfill their objectives?. *Journal of Management Development*, 14(2), 39-53.
- Lockwood, N. (2004). The glass ceiling: Domestic and international perspectives, *SHRM Research*, 1-10.
- Linehan, M., Scullion, H. (2001) European female expatriate careers: Critical success factors, *Journal of European Industrial Training*, 25(8), 392-419.

Luksyte, A. ve Spitzmueller, C. (2011). Overqualified women: what can be done about this potentially bad situation?. *Industrial and Organizational Psychology*, 4, 256–259.

Mathur-Helm, B. (2006). Women and the glass ceiling in South Africa banks: An illusion or reality?. *Women in Management Review*, 21(4), 311-326.

Mizrahi, R. ve Aracı, H. (2010). Kadın yöneticiler ve cam tavan sendromu üzerine bir araştırma. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(1), 149-156.

Mohelska, H. ve Sokolova, M. (2015). Organisational culture an leadership- joint vessels?. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 171, 1011-1016.

Morley, L. (1994). Glass ceiling or iron cage: Women in UK academia, gender, work and organization, 1(4), 194-204.

Ragins, B. R., Townsend, B. ve Mattis, M. (1998). Gender gap in the executive suite: CEO's and female executives report on breaking the glass ceiling. *The Academy of Management Executive*, 12(1), 28-42.

Robbins, S. ve Judge, T.A. (2012). *Örgütsel Davranış*. (Çev. Ed. İ. Erdem). İstanbul: Nobel (Orijinal yayın tarihi,2011).

Rudman, L. A. ve Phelan, J. E. (2008). Backlash effects for disconfirming gender stereotypes in organizations. *Research in Organizational Behavior*, 28, 61-79.

Singh, V., Vinnicombe, S. ve Kumra, A, S. (2006). Women in formal corporate networks: An organisational citizenship perspective, *Women in Management Review*, 21(6), 458-482.

Smith, P., Crittenden, N. ve Caputi, P. (2012). Measuring women's beliefs about glass ceilings: Development of the career pathways survey, *Gender in Management*, 27(2), 68-80.

Tahtalıoğlu, H. (2016). Türkiye’de yükseköğretim kurumlarında cam tavan sendromunun kadınlar üzerindeki etkileri. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 89-105.

Wang, W. ve Cho, T. (2013). Work-family conflict influences on female’s career development through career expectation. *Journal of Human Resource and Sustainability Studies*, 1, 43-50.

Weyer, B. (2006). Do multi–source feedback instruments support the existence of a glass ceiling for women leaders. *Women in Management Review*, 21(6), 441–457.

Williams, J. E., Satterwhite, R. C. ve Best, D. L. (1999). Pancultural gender stereotypes revisited: The five factor model. *Sex Roles*, 40(7/8), 513-525.

Wirth, L. (2001). Breaking through the glass ceiling women in management. *International Labor Organization*, Geneva.

Yıldız, S. (2014). Türkiye’de cam tavan sendromunun varlığı üzerine bir Araştırma. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(1), 72-90.

EXTENDED SUMMARY

The increasing participation of women in the labor force has been one of the most important features of the global labor market in the last half of the twentieth century. However, while the proportion of women in lower and middle-level management positions has increased, the proportion of women reaching senior management positions has remained low. The “glass ceiling” phenomenon, which is seen as a cause of this condition, creates problems for three reasons and necessitates further research. First, because female managers in lower and middle-level management positions perceive that the opportunity to reach senior management is limited due to gender, their motivation to compete may decrease. The second concerns the lack of diversity among senior management members. Excess homogeneity can lead to bad and costly decisions. Finally, in challenging labor market conditions, gender barriers can further reduce the supply of needed resources and capabilities.

The concept of a “glass ceiling” first appeared in an interview with Hymowitz and Schellhardt in the Wall Street Journal about women in 1986. Glass ceiling is an organizational or perceptual concept that refers to the invisible barriers faced by women and other minority groups trying to hold senior positions in organizations. The glass ceiling is a barrier that seems strong enough to keep women out of top jobs, not because they have no job-related skills, education or experience, but simply because they are women.

Barriers that create the glass ceiling include: multiple roles, individual preferences and perceptions, organizational culture, organizational policies, lack of mentors, inability to use informal networks, professional discrimination, stereotypes. Methods for overcoming the glass ceiling can be listed as follows: University and vocational education strategy, getting help from a mentor, developing social relationships, participating in career development programs, performing high.

Because of the glass ceiling, when male colleagues are promoted in organizations, this unfair treatment can encourage actions among qualified women such as delay in work, absenteeism, and reduced work efforts. In addition, due to the proliferation of what a woman should do in both family and working life with her entry into work life, she can do more absenteeism. The glass ceiling also affects the job satisfaction of employees in organizations. Female employees who encounter a high-level glass ceiling in the organization feel that their performance does not pay off, and their job satisfaction decreases.

How employees perceive the reputation of the organization affects the perceptions of other individuals as well. Being part of a respected organization promotes human behavior and increases employee motivation. Social identity theory explains that people use their social identity to boost their self-confidence. These theories help to have an idea of how employees resort to word-of-mouth marketing and understand its implications. On a practical level, a good understanding of word-of-mouth marketing can offer basic recommendations on how organizations can effectively manage this important source of recruitment. The actions of employees are important in managing the reputation of the organization they represent, as they communicate with customers, potential customers, potential applicants, suppliers and competitors. So employees can be responsible for preventing both loss of reputation and reputation. When an employee expresses an opinion about the organization in a public place, it has the potential to affect the organization's reputation.

The consideration of the glass ceiling issue in a university private reveals the importance of the study in terms of the fact that universities are one of the most important institutions that shape social life. Tahtalıoğlu's work can shed more light on this research, as it addresses the issue from the point of view of higher education institutions. According to 2016 data, women occupy a 42% place in academic life in Turkey. Although this rate is not low, it is clear that the number of female employees gradually decreases in the process, starting from the research position to the title of Professor Doctor, when a more detailed examination is carried out. In

addition, the proportion of women in Vice-Dean, Dean and Rector positions in universities is quite low, and this ratio tends to fall as the title of the post increases.

Based on this, the purpose of this research is to determine the perception of glass ceiling in Hakkari University employees. In this context, the data obtained from 108 participants were analyzed with the SPSS 25 quantitative analysis program. Although the arithmetic mean values of glass ceiling sizes were not very high in this study, it was found that men's views on women were slightly more negative in the dimensions of professional discrimination and stereotypes, individual preferences and perception, and multiple role-playing. In this direction, seminars must be organized especially for male employees, highlighting the role of women in social life and their place in working life today.

Geliş Tarihi: 25.05.2021

Kabul Tarihi: 04.11.2021

İSTİSMARIN ÇOCUK ÜZERİNDEKİ PSİKO-SOSYAL ETKİLERİ VE ÇOCUK İSTİSMARI İLE MADDE KULLANMA İLİŞKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Resul DURAN *

Ceylan DURAN **

Özet

Çocuk istismarı, çocukların sağlığını ve gelişimini tehlikeye sokmaktadır. İstismar sonucu çocuklar çeşitli derecelerde psikolojik ve sosyal sorunlar yaşamakta ve bu sorunların sonucunda madde kullanmaya yönelebilmektedir. Bu çalışma ile istismara maruz kalan çocukların yaşadığı psikolojik, sosyal sorunlar ele alınmış ve istismar ile madde kullanımı ilişkisi incelenmiştir. Çalışmanın amacı istismarın çocuk üzerindeki etkileri olan psikolojik ve sosyal etkilerin incelenmesi ve istismar ile madde kullanımı arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılmasıdır. Bu çalışmanın yöntemi, istismara maruz kalan çocukların yaşadığı sorunlar ve bu sorunlar ile madde kullanımı arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmaları kapsayan literatür taramasıdır. Sonuç olarak, yapılan çalışmalar incelendiğinde istismara maruz kalan çocukların ailevi sorunlar yaşama, depresyon, kendine zarar verme, suça sürüklenme, suça maruz kalma, uyku problemleri, bilişsel gerileme, motor becerilerinde gerileme, akademik başarısızlık, travma sonrası stres bozukluğu belirtileri gibi çeşitli psikolojik ve sosyal sorunlar yaşadığı ve istismar ile madde kullanma arasında ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Çocukların madde kullanımının nedeni genel olarak istismar sonrası ortaya çıkan psiko-sosyal sorunların etkisini yatıştırmak olarak ön plana çıkmaktadır. İstismarın çocuk üzerindeki psiko-sosyal etkileri ve madde kullanma ile ilişkisinin değerlendirilmesinin alanyazına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çocuk İstismarı, Psiko-Sosyal Sorunlar, Madde Kullanımı

THE PSYCHO-SOCIAL EFFECTS OF ABUSE ON THE CHILD AND THE EVALUATION OF THE RELATIONSHIP WITH CHILD ABUSE AND SUBSTANCE USE

Abstract

Child abuse jeopardizes the health and development of children. As a result of abuse, children experience various degrees of psychological and social problems, and as a result of these problems, they may turn to substance use. In this study, the psychological and social problems experienced by children exposed to abuse were discussed and the relationship between abuse and substance use was examined. The aim of the study is to examine the psychological and social effects of abuse on the child and to reveal the relationship between abuse and substance use. The method of this study is a literature review covering the problems experienced by abused children and the studies dealing with the relationship between these problems and substance use. As a result, when the studies are examined, various psychological and social problems such as experiencing familial problems, depression, self-harm, delinquency, exposure to crime, sleep problems, cognitive decline, regression in motor skills, academic failure, and post-traumatic stress disorder symptoms it has been determined that there is a relationship between abuse and substance use. The reason for children's substance use is to alleviate the effects of psycho-social problems that occur after abuse. It is thought that the psycho-social effects of abuse on children and the evaluation of its relationship with substance use will make significant contributions to the literature.

Keywords: Child Abuse, Psycho-Social Problems, Substance Use

* Öğr. Gör., Hakkari Üniversitesi, Çocuk Bakımı ve Gençlik Hizmetleri Bölümü, resuldurann@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7149-834X

** Çocuk Gelişimcisi, Sağlık Bakanlığı Hakkari Yüksekova Devlet Hastanesi, ceylancirmi65@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5493-7582

GİRİŞ

Çocuk ve çocukluk kavramlarına yönelik; biyolojik, hukuki, sosyolojik ve kültürel yaklaşımlar farklılık göstermektedir. Bu yaklaşımlar çocuk tanımına birbirinden farklı anlamlar yüklemiştir. Hukuk çocukluk dönemini, erginliğe kadar olan dönem olarak tanımlamakta; gelişim psikolojisi çocukluk dönemini, bebeklik ile ergenlik dönemi arasındaki süreç olarak görmektedir. Çocuk kavramı, farklı uzmanlık alanlarının farklı tanımları dışında toplumsal yapılara, inançlara, kültürlere ve toplumun sahip olduğu ekonomik sistemlere bağlı olarak da farklılık gösterebilmektedir (Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2020, s. 13).

Çocuk kavramı, hukuksal ve ekonomik yönden yetişkin statüsüne erişememiş ve birisinin evladı olmak şeklinde iki tanımlamaya sahiptir. Çocukluk, yapısalcı ve gelişim psikologları için biyolojik bir anlam ifade ederken; fenomenoloji ve yapılaşma kuramına göre toplumsal bir kurgu anlamına gelmektedir. Biyolojik anlamda çocukluk evrensel, normal ve doğal bir süreç iken; sosyolojik açıdan toplumsal bir kurgu, tüm toplumlarda var olan ve bu toplumsal hayat içerisinde etken bir kavram olarak görülmektedir. Çocuk kavramına yönelik geliştirilen, aktif çocukluk yaklaşımı ve pasif çocukluk yaklaşımı bulunmaktadır. Aktif çocukluk yaklaşımı, çocuğu sosyal ilişkilerde yetkin ve toplum içerisinde birer sosyal aktör olarak ifade etmektedir. Pasif çocukluk yaklaşımı ise çocuğu, bakıma muhtaç ve kırılgan olan, yetişkinler tarafından şekillenen ve çevresi içerisinde sosyal aktör olarak görülmeyen bir varlık olarak tanımlamaktadır (Özyurt, 2019, s. 156-158).

Çocuk istismarı, çocuk gelişimini ve büyümesini olumsuz etkileyen her türlü davranış ve bir yetişkin tarafından çocuğa belli bir zaman dilimi içerisinde var olan kültürde kabul görmeyen bir davranışın uygulanmasına denilmektedir (Zeybekoğlu, 2016, s. 51). Çocuk istismarı, çocukların gelişimini önemli derecede olumsuz etkilemekte ve çocukların aile içi sorunlar, psikolojik sorunlar, sosyal sorunlar ve akademik sorunlar gibi çeşitli sorunlar yaşamasına neden olmaktadır.

Bu çalışmanın soruları, “istismara maruz kalan çocukların yaşadığı psiko-sosyal etkiler nelerdir, istismar ile madde kullanma arasında ilişki var mıdır, hangi istismar türü hangi maddelere daha fazla yatkınlık gösterir?” şeklindedir. Bu sorular çocukta travma yaratan istismar durumunun birçok psiko-sosyal etkisinin bulunması ve bu etkilerin madde kullanımı ile ilişki halinde olması sebebiyle önemlidir. Bu konuyla ilgili daha önceden yapılmış olan istismar, çocukların yaşadığı sorunlar, madde kullanımı gibi çalışmaları kapsayan yerli ve yabancı literatürde yapılan çalışmalardan yararlanılacaktır.

Bu çalışmada amaç, istismarın çocuk üzerindeki etkileri olan psikolojik, sosyal etkileri incelemek ve bu çocukların madde kullanmasının istismar ile ilişkisini ortaya çıkarmaktır. Psiko-sosyal sorunları ve madde kullanım ilişkisini birlikte ele almaktaki sebep, istismarın psiko-sosyal sorunlara sebep olması ve psiko-sosyal sebeplerin de bireyleri madde kullanmaya yöneltmesidir.

Bu konuda hem toplumumuza hem de diğer toplumlara ilişkin farklı çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda istismarın çocuk üzerinde yarattığı sorunlar ve madde kullanma ile ilişkisi ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı, hem istismar sonucu çocukların yaşadığı sorunlar hem de istismar sonucu yaşanan psiko-sosyal etkilerin madde kullanımı ile ilişkisinin ele alınacak olmasıdır. Bunun sebebi yaşanan psiko-sosyal sorunların madde kullanma ile ilişki içerisinde olmasıdır.

Bu çalışma ilk olarak konunun kuramsal çerçevesi kısmı ile başlamıştır. Diğer kısımlar sırasıyla çocuk istismarı, istismarın çocuk üzerindeki psiko-sosyal etkileri ve bu etkilerin madde kullanma ile ilişkisi şeklindedir. Bu kısımlarda ilk olarak çocuk istismarı kavramı açıklanmış, istismara maruz kalan çocukların yaşadığı veya yaşayacağı psikolojik ve sosyal etkiler irdelenmiş ve bu etkilere maruz kalan çocukların madde kullanmaya eğilimi incelenmiştir.

KURAMSAL ÇERÇEVE

İnsanlar çeşitli sebeplerden ötürü madde kullanmaya başlamaktadır. Bu sebepler genel olarak; bireylerin kendi özellikleri, çevresi ve maddenin kimyasal yapısı olabilmektedir. Bunun dışında madde kullanımını açıklayan çeşitli teoriler de bulunmaktadır. Ancak bu teorilerin hiçbiri bütün durumları tek başına açıklayamamaktadır (Duran, 2019, s. 5). Bu başlıkta ele alınacak ve açıklanacak kuramlar; öğrenme kuramları, psikanalitik kuram ve sosyolojik yaklaşımlardır.

Öğrenme kuramları, sosyal çevrenin insanlar üzerindeki etkilerini ele almakta; bireylerin davranışlarının şekillenmesinde, çevrenin diğer faktörlerden daha etkin olduğunu savunmaktadır. Bireyler çevreden gelen tepki ve uyaranlara göre davranışlarını şekillendirmektedir. İnsanlar başka kişilerin davranışlarını gözlemleyerek ya da çevreden gelen pekiştireçler ve cezalara göre yeni davranış elde edebilmekte veya davranışını değiştirebilmektedir (Bee and Boyd, 2009, s. 65). Öğrenme kuramları, olaylar ile kurulan bağlantıların, sigara, alkol, madde kullanımı davranışının gelişmesinde ve devam ettirilmesinde temel unsur olduğunu belirtmektedir. Koşullanmış cevaplar, çevresel faktörler ve sigara-alkol-madde tüketimi, alkol madde tüketimi ve tüketimin farmakolojik etkileri ve alkol-maddenin etkileri ve çevresel sonuçlar eşleştirmeleri yoluyla kurulur (Ögel, 2010, s. 7).

Psikanalitik kuram, psikolojinin dikkatini çocukluk çağı üzerinde yoğunlaştırmış, hem psikoloji hem de eğitim bilimlerine katkıda bulunmuştur. Freud'un ortaya koyduğu gelişimsel kuram, daha çok anormal davranışların nasıl ortaya çıktığını belirtmekte ve bu durumun ortaya çıkmasında en önemli unsurun çocukluk döneminin ilk yıllarındaki sorunlar ve yaşantılar olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Freud, ahlak gelişiminin kişilik gelişimindeki gibi hayatın ilk beş-altı yıllarında belirleyici olduğu kanısındadır (Öztürk ve Akbaba, 2013, s. 125). Freud'a göre oral dönemi sağlıklı tamamlamayan çocuklar ileride saplantı olarak sigara içme davranışını sergilemektedir. Bu kurama göre bireylerde görülen gerginlik, anksiyete, huzursuzluk, stres ve depresyon rahatsızlıkları madde kullanımı ve bağımlılığı etkileyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Duran, 2019, s. 8).

Sosyolojik yaklaşımlar, toplumsal hayatta var olan temel ontolojik içeriksel özellikler ile ilgili sayıltıları veya kabulleri belirtmektedir. Etkileşimci yaklaşımın savına göre madde kullanımı öğrenilen bir davranıştır. Madde kullanımı toplum ve birey etkileşimi sonucu ortaya çıkmakta; bireyler uyuşturucu maddeleri çevresi içerisinde tanımakta, kullanımını öğrenmekte ve davranış haline getirmektedir. İşlevselci yaklaşım bireylerin aile ve toplum içerisinde uyumlu olması gerektiğini belirtmektedir. Bu yaklaşıma göre topluma uyum sağlayamama, yabancılaşma, karmaşa, anksiyete ve stres bazı kişilerde uyuşturucu madde konusunda kuralsızlık hissi yaratmakta ve madde kullanımı cazip bir hale gelmektedir (Baygal, 2016, s. 271-273). Çatışma bireylerin tam olarak bütünleşememeleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Ailesiyle, çevresindeki bireylerle ve toplumla bütünleşemeyen, alt sınıfı oluşturan otoriteye başkaldıran kişiler madde kullanmaya eğilimlidir (Duran, 2019, s. 12).

Çocuk İstismarı

Çocuk istismarı, bir yetişkin tarafından bilerek veya bilmeyerek uygulanan, çocuğun sağlığını, psiko-sosyal gelişimini ve fiziksel gelişimini olumsuz yönde etkileyen davranışların tümü olarak tanımlanmaktadır. Önemli olan yetişkin bireyin bu davranışları ne amaçla yaptığı değil çocuk üzerinde oluşan etkilerin olumsuz taraflarının olmasıdır. Çocuk istismarı günümüzde çok sık görülen bir davranış biçimine dönüşmüştür. Ciddi sakatlıklara, yaralanmalara ve ölümlere neden olmakta; hukuki, sosyal ve tıbbi tarafları olan önemli halk sağlığı sorunlarından birini oluşturmaktadır (Turhan, Sangün ve İnandı, 2006, s. 154).

Çocuklara yönelik cinsiyet, yaş ve yaşanılan yer fark edilmeksizin istismarın evde, okulda ve sokakta gerçekleştiği; istismar davranışı uygulayan kişilerin de baba, anne, öğretmen, akraba, komşu ve arkadaşlar olduğu belirlenmiştir. Okul çağına kadar çocuklar, ebeveynleri ve akrabaları, okul çağında öğretmenleri ve yaşları büyüdükçe okul veya mahalle arkadaşları

tarafından istismara maruz kalmaktadır. Çocuğa yönelik istismar; fiziksel, duygusal/psikolojik, cinsel, ekonomik istismar ve ihmal şeklindedir (SHÇEK ve UNICEF, 2010, s. 19).

Fiziksel istismar, çocukta fiziksel hasar ortaya çıkana kadar çocuğun dövülmesidir (Zastrow, 2018, s. 276). Fiziksel istismar, çocuğun kaza dışı sebeplerle yaralanması ya da ailesi tarafından yeteri kadar gözetilmemesinden dolayı ortaya çıkan kazaları kapsamaktadır. Kaza dışı travmalar, çocuğun ebeveynleri tarafından cezalandırılmak istendiğinde ya da ebeveyn kontrolünü kaybettiğinde ortaya çıkmaktadır. Daha çok dövme davranışı şeklinde uygulanmaktadır. Dövme davranışı dışında yanıklar, sallanmış bebek sendromu, zehirlenme, kesici travmalar, boğulma, asfiksi, zorla su içirme ve ebeveynlerin çocuklarında hastalık üretmesi sonucu oluşan polle sendromu gibi davranışlar da fiziksel istismarın çeşitlerini oluşturmaktadır (Kara, Biçer ve Gökalp, 2004, s. 142-143).

Duygusal/psikolojik istismar, gündelik hayatta sık görülen istismar türlerinden biri olan; ebeveynlerin veya çevrede bulunan diğer yetişkin bireylerin çocuğa psikolojik olarak baskı kurmaları, çocuğun psikolojik sağlığını ve gelişimini olumsuz yönde etkileyecek davranışlarda bulunmaları, becerileri üstünde istekte bulunmaları, beklenti içinde olmaları ve saldırgan bir şekilde davranmaları olarak tanımlanmaktadır. Duygusal/psikolojik istismar türleri içerisinde; çocuğa bağırma, küfretme, değer vermeme, baskı kurma, lakap takma, çocuğu korkutma, reddetme, yalnız bırakma, aşağılama, yıldırma, çocuğun duygusal ihtiyaçlarını karşılamama, çocuğu tehdit etme, küçük düşürme ve bağımlı kılma bulunmaktadır. Duygusal/psikolojik istismara maruz kalan çocuklar sosyal ilişkilerde bozulma, birçok psikiyatrik bozukluk yaşama, intihar davranışı sergilemeye meyilli olma, aileden uzaklaşma, bağımlı kişilik geliştirme, gergin olma, değersiz duygular geliştirme, saldırgan ve uyumsuz davranışlarda bulunma davranışlarını sergilemektedir (Arslan, 2015, s. 48; Tıraşçı ve Gören, 2007, s. 72).

Cinsel istismar, çocuktan cinsel anlamda yararlanma davranışlarını ifade etmektedir. Cinsel istismara maruz kalan çocuk, her yaştan erkek ya da kız, davranışı işleyen kadın veya erkek olabilmektedir. İstismar davranışı bir defadan fazla gerçekleşebilmektedir. Cinsel istismar eylemi, toplumda bulunan her ırkta, ekonomik sınıfta, etnik grupta görülebilmekte ve eylemi gerçekleştiren kişi genellikle çocuğun tanıdığı biri olmaktadır (Webb, 2017, s. 405).

Cinsel istismarın aile içerisindeki bireyler tarafından uygulanması durumuna ensest denilmektedir. Dünyanın birçok ülkesinde yüzyıllar boyunca hüküm süren sosyal bir gerçek haline dönüşmüştür. Ensest, geleneksel, dinsel, hukuki ve ahlaki olarak evlenmeleri yasaklanmış, aile bireyleri arasında bulunan cinsel ilişki olarak belirtilmektedir. Son araştırmalar, çekirdek aile içerisinde bulunan aile bireyleri ile birlikte biyolojik bağa bakılmaksızın bakmakla yükümlü olan tüm bireyleri bu kapsama almaktadır (Acehan ve diğerleri, 2013, s. 597).

Ekonomik istismar, yeni bir kategori olarak ele alınmakta, çocuğun uygunsuz işlerde ve şartlarda çalıştırılması olarak ele alınmaktadır (Geçgil, 2017, s. 130). Buna ek olarak; çocuğun gelişimini olumsuz yönde etkileyen, haklarını ve hukuklarını ihlal eden işlerde ya da gücünün yetmediği işlerde çalıştırılması veya düşük ücretler ile çalıştırılması da ekonomik istismar kavramı içerisinde yer almaktadır (Sağır ve Gözler, 2013, s. 73).

İhmal, istismarın aksine bir davranışın yapılmasını değil davranışın yerine getirilmemesini ifade etmektedir. Çocuğun terk edilmesi, kötü kıyafetlerle bakımsız ve denetimsiz yaşaması, sağlık konularıyla ilgilenilmemesi, sevgi ve ilgi ihtiyaçlarının karşılanmaması aile tarafından ihmal edildiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Çocuk ihmali, sosyo-ekonomik seviyesi düşük olan ailelerde daha sık görülmektedir. İhmalkâr ebeveynlerin, genel olarak psikolojik yönden zayıflamış ve tükenmiş, duygusal açıdan yıpranmış, sosyal olarak yalnızlaşmış, eğitim ve ekonomik yönden geri seviyelerde kalmış gibi özellikleri bulunmaktadır (Zastrow, 2018, s. 278). Ailesi tarafından önemsenmeyen ya da ihmal edilen kişilerin zorbalık veya siber zorbalık davranışlarını da uygulamaya meyilli oldukları belirlenmiştir (Bolat ve Macit, 2019).

Çocuk istismarını ve ihmali iç göçler, yetersiz eğitim, nüfusun artışı, kapalı bir toplum biçiminin olması, işsizlik, ailenin sosyo-ekonomik durumunun düşük olması ve dayak atma davranışının toplum nezdinde kabul edilebilen bir davranış olması gibi faktörler önemli ölçüde etkilemektedir (Zeybekoğlu, 2016, s. 51). İstismar ve ihmal riskini arttıran kişisel ve toplumsal faktörler bulunmaktadır. Çocukların yaşı, yaşadığı aile ortamı ve toplumsal yaşamın biçimi, istismar ve ihmal üzerinde önemli etkilere sahiptir. Yaş faktöründe, dört yaşın altında olan çocuklar büyük bir risk grubunu oluşturmaktadır, bu yaştaki çocukların istismar ve ihmal edilmesi ciddi boyutlarda yaralanmalarla ve ölüm ile sonuçlanabilmektedir. Aile içerisinde yaşanan sağlık sorunları ile yoksulluk, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı gibi sorunlar bireylerde stres yaratmakta ve bunun neticesinde çocuklara yönelik istismar ve ihmal oluşabilmektedir (Yazıcı, 2019, s. 130). Ebeveyn çocuk ilişkisinde, babaların annelerden daha çok şiddete başvurduğu ve erkek çocuğun kız çocuktan daha çok şiddete uğradığı belirlenmiştir. Fiziksel istismara maruz kalan çocukların büyük çoğunluğunu erkekler oluşturmaktadır ve bu istismarın nedeni olarak erkek çocuğun asiliği, saldırganlığı ve itaatsizliği gösterilmektedir (Zeybekoğlu, 2016, s. 51). Geniş aile ve parçalanmış aile tiplerinde çocuğa yönelik istismar diğer aile tiplerine göre daha yüksek seviyelerde olmaktadır. Geniş ailede çocuk sayısının fazlalığı çocuk başına düşen ilgi, sevgi, fedakârlık ve denetlemeyi azalttığından dolayı fiziksel istismar; parçalanmış ailelerde bölünme ve ilişki kopukluğu neticesinde duygusal ve fiziksel istismar daha yüksek oranda görülmektedir. Ataerkil aile yapısı, ebeveynlerin eğitimsizliği, sosyo-ekonomik seviyenin düşük olması, akraba veya kurum bakımında yetiştirme, ailede madde kullanımının varlığı çocukların istismara maruz kalma riskini arttırmaktadır (Bostancı, Albayrak, Bakoğlu ve Çoban, 2006, s. 105).

Çocuklar istismar sonucu suça sürüklenme ya da suç mağduru olabilmektedir. Çocukların istismara maruz kalması aynı zamanda suç mağduru olmaları da demektir. Sokakta çocukları dilendirme, çocuklara illegal mallar veya mendil sattırma, hırsızlık gibi suçlar işletme ve hatta fuhuşta kullanma gibi eylemlerde bulunma çocukları suça sürüklemekte ve suç mağduru yapmaktadır. Şiddet davranışı döngüsel bir süreç olduğu için fiziksel istismara maruz kalan çocuklar ileride şiddet davranışını işlemeye meyilli olabilmekte ve bu sebeple çeşitli suçlar işleyebilmektedir (Çoban, 2015).

İstismarın Çocuk Üzerindeki Psiko-Sosyal Etkileri

Aile içi şiddet, istismar ve ihmali çocuklar üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Bu davranışlar sonucu çocuklar ailedeki işlerin şiddet ile yürüdüğüne inanmakta, bu durum çocukların geleceğin istismarcıları ve şiddet kurbanları olmalarına neden olmaktadır. İstismara maruz kalan çocuklar, evden kaçma, sigara, alkol, uyuşturucu madde kullanma ve intihar davranışı sergileme eğilimine yönelmektedir (Zeybekoğlu, 2016, s. 52). İstismar edilen çocuklar bazı durumlarda aşırı derecede bağırp çağırma, dikkat sorunu yaşamakta, olumsuz davranışlarla ebeveynlerin sınırlarını zorlamakta, konuşma, beslenme ve tuvalet alışkanlığı konusunda sorunlar yaşayabilmektedir (Zastrow, 2018, s. 280). Çocuk istismarı, aile içi şiddet ve aile içi ilişkilerinin zayıf olması gibi olumsuz yaşam koşullarının karşıt olma karşı gelme bozukluğu (KOKGB) vakalarında büyük bir etken olduğu düşünülmektedir (Çobanoğlu ve Göktaş, 2021, s. 140).

Fiziksel istismar ve ihmale maruz kalan çocuklarda, sosyal işlevsellik bozuklukları olan; yakın ilişki kurmada zorluk çekme, çatışmalı, duygusuz, öfke ve şiddet davranışı içeren ilişkiler kurulabilmektedir. Saldırganlık, suça yönelik davranışlar, intihar düşünceleri, dikkat eksikliği, hiperaktivite bozukluğu, akademik başarısızlık ve bilişsel yetilerde bozukluk bu çocuklarda görülmekte ayrıca nedeni tam olarak bilinmemekle beraber, yüksek seviyede nörolojik bozukluklar görülmektedir. Cinsel istismara maruz kalan çocuklarda, kaygı bozukluğu, fobiler, bedensel yakınmalar, uyku bozukluğu, dikkat eksikliği, hiperaktivite bozukluğu, öfke tepkileri, sosyal ilişkilerde bozulma davranışları bulunmaktadır. Duygusal istismara maruz kalan çocuklarda, sosyal ilişkilerde bozulma, içe atım ve dışavurum sorunları, güven kaybı, intihar

düşüncesi gibi duygusal, gelişimsel, sosyal ve davranışsal sorunlar görülebilmektedir (Taner ve Gökler, 2004, s. 83-85).

Fiziksel ve cinsel istismara maruz kalanların diğer kişilere göre duygusal ve entelektüel gelişiminin yanı sıra kognitif, motor ve dil becerilerinin gelişimi daha geride kalmaktadır. Ayrıca bu çocuklarda, büyüme geriliği, iritabilite, uyku problemleri, kaçınma davranışları, hipervijilans ve aşırı irkilme cevapları görülmektedir. Yaşanan travmatik olay sonucu bireylerin dünya görüşü değişmekte, bu bireyler çevresini artık güvenli görmemekte, hayatı anlamsız bulmakta, umutsuz ve yalnızlık hissine kapılmakta, kendilerini sevmemekte ve çevresi tarafından da sevilmediğini düşünmektedirler (Çakıcı, 2002, s. 101).

Cinsel istismar ile depresyon şiddetinin ilişkili olduğu bulunmuştur. Fiziksel istismar, duygusal istismar ve duygusal ihmale maruz kalan çocuklarda çocukluk çağı travmalarından en sık görülen majör depresif bozukluk olmakta, cinsel istismar ise depresyon riskini arttırmaktadır. Ayrıca cinsel istismarın en zararlı olabilecek etkilerinden biri komorbidite rahatsızlığının gelişmesidir (Kart ve Türkçapar, 2019, s. 415).

Borderline kişilik bozukluğu olan hastaların büyük bir kısmında çocukluk çağında fiziksel ya da cinsel istismar öyküsü bulunmaktadır. İstismara maruz kalan bireylerin kendine zarar verme davranışı gerçekleştirdikleri belirtilmektedir. Kendine zarar verme davranışları genel olarak; vücut bölgelerine vurma, kendini ısırma, saç çekme ve kendini kesme şeklindedir. Yaşanan travmatik yaşam deneyimleri istismara uğramış bireylere sıkıntı oluşturmakta ve bu bireylerde kendini kesme davranışı meydana getirmektedir. Çocukluk yaşantısında cinsel istismara maruz kalmış kadınların kendilerini kesme davranışını, duygusal acılarını bastırmak için sergilediği söylenmektedir. İstismara maruz kalmış bireylerin kendilerini kesme nedenleri genel olarak; kendilerini cezalandırma, baş etmede ve duyguları bastırmada yetersizlik, kendilik kontrollerini sağlama, öfkenin farkına varma, intikam alma, yaşadıklarını kendilerine gösterme ve değer verdiği duyguları, kişileri sembolleştirme şeklindedir (Aksoy ve Ögel, 2006, s. 7-8).

Fiziksel ya da cinsel istismara maruz kalan çocuklarda, Travma Sonrası Stres Bozukluğu belirtileri görülebilmektedir. TSSB olan çocuklar farklı davranışsal tepkiler gösterebilmektedir. Çocuklar insanlardan, mekânlardan ve faaliyetlerden kaçınma davranışı ve başkalarıyla uyumsuzluk davranışlarını gösterebilmektedir. Yaşanan travmatik olaylar çocukları ciddi boyutlarda etkilemekte ve daha sonraki zaman diliminde travmatik olaylar tekrar deneyimlenebilmektedir. Artan bir tepkisellik meydana gelip uyku, odaklanma ve asabılık sorunları ortaya çıkabilmektedir. TSSB haricinde çocuklarda saldırgan, gerileme davranışları ve antisosyal davranışlar görülebilmektedir (Webb, 2017, s. 409).

Çocuklara yönelik cinsel istismarın, çocuk üzerinde önemli derecelerde olumsuz etkileri bulunmaktadır. Psikolojik açıdan, cinsel istismara maruz kalan çocukların, gelişimsel dönemlerinde ciddi seviyelerde ruhsal sorunlar yaşadığı belirlenmiştir. Sosyolojik açıdan da cinsel istismar içeren davranışların toplumsal ve kompleks bir yapısının olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca şiddet şiddeti doğurmakta, çocukluk döneminde cinsel istismara maruz kalan çocukların, yetişkinlik döneminde bu davranışı cinsel saldırganlığa dönüştürebilme ihtimali de bulunmaktadır (Zeybekoğlu, 2016, s. 54).

Aile ortamında şiddet, tartışma ve istismar gibi sorunlar, doğrudan veya dolaylı olarak emosyonel regülasyonda bozulmayla kendine zarar verme davranışının gelişimine yol açmaktadır. Fiziksel, cinsel ve duygusal istismara maruz kalan çocukların kendine zarar verme davranışı sergilediği, yapılan çalışmalarda belirlenmiştir (Kabukçu Başay ve diğerleri, 2017, s. 8).

Aile içi ya da toplumsal şiddete tanık olan çocuklarda, çaresizlik duygusundan vahşi intikam düşlerine kadar çeşitli düşler ve duygular görülebilmektedir. Bu çocuklarda, şiddeti önleyemediği ve müdahale edemediği düşüncesinden travma sonrası suçluluk hissi de yaşanabilmektedir (Webb, 2017, s. 411). Fiziksel istismar ve ihmale uğramış çocukların suç işleme ve saldırgan davranışlar sergileme tutumu diğer bireylere göre daha sıklıkla

gerçekleşmektedir. Fiziksel istismar duygusal, bilişsel, davranışsal sorunlarla ve psikiyatrik rahatsızlıklarla ilişkilidir. Kaygı bozuklukları ve maddenin kötüye kullanımı gibi psikiyatrik rahatsızlıklar fiziksel istismar ve ihmale maruz kalmış çocuklarda daha sık saptanmıştır (Ovalı, 2013, s. 32).

İstismara maruz kalan çocuklar, yaşam öyküsünden dolayı kendilerini suçlu, damgalanmış hissetmekte, istismar uygulayanlara öfke hissetmekte, aşırı uyarılmışlık hali ve travmanın içsel gerilim davranışları yaşanmakta, bastırılmış ve uyuşmuş bir emosyonel yapı oluşmaktadır. Bu çocuklar kendilerini yardıma muhtaç hissetmekte, agresyonu ve anksiyeteyi kontrol edebilme yetenekleri de ortadan kalkmaktadır (Çakıcı, 2002, s. 98). Ayrıca fiziksel ya da cinsel istismara maruz kalan bireylerin dissosiyatif belirtileri gösterme eğiliminin sağlıklı bireylerden daha fazla olduğu belirlenmiştir (Evren ve Ögel, 2003, s. 36).

Çocuklara yönelik kötü muamelenin neden olduğu toplumsal maliyet ve sağlık sorunlarının yanında, ekonomik etkiler de önem arz etmektedir. Ekonomik maliyetler; doğrudan sağlık masrafları, özel eğitim, koruyucu hizmetler, vakitsiz ölümler sebebiyle yitirilen kazançlar, vergi geliri, psikolojik ve sosyal hizmetler, önleyici hizmetler, bakıcı aile, çocuklara kötü muamele sebebiyle mahkûmiyet ve yetişkinlik çağında suç işleme şeklindedir. Çocuklara yönelik kötü muamelenin sonraki dönemlere ait, tedavi masraflarını hesaplayan çok az araştırma bulunmaktadır (DSÖ, 2006, s. 13).

Çocuk İstismarı Sonucu Ortaya Çıkan Psiko-Sosyal Etkilerin Madde Kullanma ile İlişkisi

Madde bağımlılığı, alkol ve yasal olmayan uyuşturucu maddeler de dâhil olmakla birlikte psikoaktif maddelerin zararlı ya da tehlikeli kullanımını ifade etmektedir. Psikoaktif madde kullanımı, bağımlılık sendromuna neden olmakta; tekrar edilen madde kullanımından sonra gelişen ve maddeyi kullanmak için duyulan güçlü bir istek, madde kullanımını kontrol etmede yaşanan güçlükler, zararlı sonuçlar ortaya çıkarmasına rağmen kullanımına devam edilen bilişsel, davranışsal ve fizyolojik rahatsızlıktır. Uyuşturucu madde kullanımında diğer faaliyetlere göre artan tolerans, daha yüksek seviyede bir öncelik ve bazen de fiziksel bir geri çekilme durumu gerçekleşmektedir (WHO, 2020).

Ailelerin maddeye yönelik tutum ve davranışları, aile içerisinde meydana gelen problemler bireylerin madde kullanmasına neden olmaktadır. Aile içerisindeki sağlıklı iletişim, yetersiz ebeveyn rolleri, ebeveynlerin madde kullanıcısı olması, yaşanan çatışmalar, sosyo-ekonomik seviyenin düşük olması, şiddet, suç işleme ve intihara girişim davranışlarının görülmesine yol açmaktadır (Gövebakan ve Duyan, 2015, s. 37-38; Taylan, 2018, s. 23). Çocukluk çağında yaşanan travmatik olaylar, fiziksel, cinsel, duygusal istismar ve ihmal sonucu yaşanan psiko-sosyal etkiler sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanma riskini arttıran faktörler arasında sayılmaktadır (TUBİM, 2018, s. 21).

Ailenin çocuğu istismar ve ihmal etmesi, çocuğu sokağa iten sebepler arasında gösterilmekte ve sokakta çalışan ve yaşayan çocukları bekleyen tehlikeler arasında madde (bali, tiner, sigara vb.) kullanma görülmektedir. Burada dolaylı olarak çocuğun istismar ve ihmal edilmesi madde kullanımını etkilemektedir (TUBİM, 2007, s. 109). Türkiye'deki mevcut sistemde, istismara maruz kalan ve ihmal edilen çocukların tanı ve tedavi, bildirim ve izlem ile adli işlem süreçlerinde yaşanan çeşitli aksaklıklar (uzman personel eksikliği, vakaların bildirilmemesi veya geç bildirilmesi, adli işlem süreçlerinin uzaması vb.) sonucunda, çocukların maruz kaldığı travma sorunu şiddetlenmekte ve bazen de yeni bir travmanın yaşanmasına neden olmaktadır. Bu travmaların yaşanması sonucunda, çocukların ruh sağlığının bozulduğu ve madde kullanımını davranışının ortaya çıktığı görülmektedir (TUBİM, 2012, s. 78).

Ebeveynlerin kendi görüş ve isteklerini çocuğa kabul ettirebilmek için uygulamış oldukları baskı, katı disiplin anlayışı, fiziksel, duygusal, cinsel istismar ve ihmalin çocukların madde kullanma riskini arttıran bir faktör olduğu bulunmuştur. Otoriter ve baskıcı tutum, ebeveyn ilişkilerindeki uyumsuzluk, ilişkilerde var olan sınırsızlık ve istismar davranışlarının

görüldüğü aile tiplerinde, madde kullanma riski daha fazla olmaktadır (Kolay Akfert, Çakıcı ve Çakıcı, 2009, s. 46; Çalışkan, 2018, s. 67).

Çocuk istismarı ile madde kullanımı arasındaki ilişkiye bakıldığında, çocuğa yöneltilen kötü muamelenin ileriki yaşantıda çocukta ruhsal bozukluklar ve madde kullanma davranışını ortaya çıkarabileceği görülmektedir. Madde bağımlısı olan bireylerin çocukluk yaşantısında travma yaşadığı belirlenmiştir (Kayış, 2019, s. 86). Yapılan çalışmada çocukluk çağı travma ölçeği ile bağımlılık profil endeksi arasındaki ilişki pozitif olarak saptanmıştır. Çocukluk çağında fiziksel, cinsel ve duygusal istismara maruz kalan madde bağımlısı bireylerin madde kullanımının yaşamına etkisi, maddeye duyulan şiddetli istek ve maddeyi bırakma motivasyonuna ait ölçekler anlamlı bulunmuştur (İrevül, 2017, s. 56).

Maddeyi kötüye kullanma davranışı olan bireylerde çocukluk çağında yaşanan fiziksel istismar oranı yüksektir. Cinsel istismara maruz kalan bireylerin de yetişkinlik çağında maddeleri kimyasal olarak dissosiyeye olmak için kullandığı belirlenmiştir. Yasal olmayan maddelere şiddetli bağımlılık ve yüksek seviyelerde belirti oranları ile cinsel istismar arasında ilişki saptanmıştır (Evren ve Ögel, 2003, s. 36).

Fiziksel, duygusal istismar ve ihmalin madde kullanma ile güçlü bir ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Disosiasyon ve travma öyküsünün bulunması, istismara maruz kalan çocukları ergenlik döneminde sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımına yönlendirdiği söylenmektedir. Yapılan çalışmada, ağır istismara maruz kalan öğrencilerde yaşanan psiko-sosyal etkiler sonucu sigara ve alkol kullanımı daha sık görülmektedir. Uyuşturucu madde kullanımının, fiziksel istismara maruz kalan çocuklarda şiddete uğramayan veya hafif maruz kalanlara göre daha fazla olduğu saptanmıştır. Duygusal istismarın da sıklığı arttıkça uyuşturucu madde kullanımının arttığı belirlenmiştir (Çakıcı, 2002, s. 98-99).

Çocukluk çağında yaşanan travmaların etkilerini ölçmek için; madde bağımlısı bireyler, depresyon tanısı alan bireyler ve psikiyatrik tanısı olmayan bireylerin oluşturduğu bir çalışma grubu üzerine karşılaştırılma yapılmıştır. Sonuç olarak fiziksel ve cinsel istismar yoğunluğu ve sıklığının, alkol ve uyuşturucu maddelere bağımlı olan bireylerde, depresyon tanısı almış ve psikiyatrik tanısı almamış bireylere göre daha yüksek seviyelerde olduğu belirlenmiştir (Tucci, Correa, Lucia ve Formigoni, 2010, s. 100).

Uçucu madde kullanan gençler üzerine yapılan bir çalışmada, madde kullanan gençlerin büyük bir kısmının fiziksel istismara, yarısından fazlasının da duygusal istismara maruz kaldığı bulunmuştur (Evren, Ögel, Tamar ve Çakmak, 2001, s. 60). Çocukluk çağında uçucu madde kullanımı en çok fiziksel istismar ve duygusal istismara maruz kalanlarda, eroin kullanımı ise cinsel istismara maruz kalanlarda bulunmuştur. Çocukluk çağında fiziksel istismar yönünden tercih maddelerine göre pek fark gözlenmezken, duygusal istismarda yüksek seviyede uçucu madde kullanımının, cinsel istismarda ise eroin kullanımının daha yüksek oranda olduğu tespit edilmiştir. Çocukluk çağında fiziksel ve duygusal istismarın, diğer tercih maddelerine göre en çok uçucu madde kullananlarda saptanmış olması, uçucu maddeleri kullananların aile ilişkilerinin diğer tercih edilen maddelere göre daha kötü olmasıyla uyumlu ve anlamlı bir bulgu olduğu tespit edilmiştir (Ögel, 2002, s. 163).

Travma sonrası stres bozukluğu ile çocukluk çağı istismarı arasında pozitif seyirli anlamlı bir ilişki bulunmakta ve madde kullanan kişilerin yaşam öykülerinde istismar sorunları görülmektedir. Çocukluk çağındaki cinsel istismar sorunu haricinde fiziksel ve duygusal istismar ile duygu düzenleme yetenekleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur (McDermott, Tull, Gratz, Daughters ve Lejuez, 2010, s. 599). Duygu düzenlemedeki amaç, madde kullanımı riski bulunan, çocukluk çağında istismara maruz kalmış bireylerin tedavisine yardımcı olmaktır.

Çocukluk dönemi kötü muameleleri ve duygusal istismar ile duygusal düzensizlik, dürtüsellik ve madde kullanımı arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. Duygusal istismara maruz kalan bireyler fiziksel ve olumsuz duygularla baş etmek, yeni deneyimler aramak ve sosyal ödüller kazanmak için; duygusal ihmale maruz kalan bireyler ise sosyal reddi önlemek

ve sosyal ödüller kazanmak için maddeyi kötüye kullanmaktadır (Barahmand, Khazae and Hashjin, 2016, s. 4).

Madde kullanım öyküsü olan erkeklerde olmayanlara göre geçmişte yaşanan duygusal istismar ve duygusal ihmal davranışlarının yaşandığı belirlenmiştir (Aktaş, 2019, s. 46). Yapılan çalışmada, yaşamlarında en az bir kez sigara kullanmış öğrencilerin fiziksel, duygusal, cinsel istismar ve fiziksel, duygusal ihmal; alkol kullanmış öğrencilerin fiziksel, cinsel, duygusal istismar ve duygusal ihmal; esrar kullanmış öğrencilerin fiziksel, cinsel, duygusal istismar ve fiziksel, duygusal ihmal skorlarının daha fazla olduğu bulunmuştur (Yüce, 2019, s. 101).

Uyuşturucu maddeler arasında özellikle esrar maddesinin fiziksel istismarın fazla olduğu grupta belirgin bir şekilde kullanıldığı belirlenmiştir. Ağır fiziksel istismara maruz kalan grupta da ecstasy, LSD, amfetamin ve anabolizan steroid kullanımı görülmektedir. Ağır psikolojik istismara maruz kalan grupta uçucu madde kullanımının daha fazla olduğu saptanmıştır. Ağır fiziksel ve duygusal istismara maruz kalanlarda küçük yaşta sigara ve alkol kullanımı görülmektedir. İstismar ve ihmale maruz kalan çocuklarda sigara, alkol ve uyuşturucu madde kullanımı daha sık görülmekle birlikte madde kullanmaya daha eğilimli oldukları da belirlenmiştir. Madde kullanımının nedeni genel olarak istismar sonrası ortaya çıkan psiko-sosyal sorunların etkisini yatıştırmak şeklindedir (Çakıcı, 2002, s. 99-100).

SONUÇ

Çocuk istismarı çocuğun sağlığını, fiziksel gelişimini ve psiko-sosyal gelişimini olumsuz yönde etkileyen; bir yetişkin tarafından bilerek ya da bilmeyerek uygulanan davranışların tümü olarak tanımlanmaktadır. Çocuk istismarı; fiziksel, duygusal, ekonomik, cinsel istismar ve ihmal olarak sınıflanmaktadır. Çocuk istismarının çocuk üzerinde çeşitli psiko-sosyal etkileri bulunmaktadır. Ayrıca çocuk istismarı ile madde kullanımı arasında da bir ilişki söz konusudur.

Çocuk istismarının çocuk üzerindeki psiko-sosyal etkileri; aile içi iletişimsizlik sorunları, aile bireyleri ile ilişkilerinin bozulması, sosyal işlevsellik bozuklukları, saldırgan davranışlar, suçluluk hissi, dikkat eksikliği, hiperaktivite bozukluğu, anksiyete, intihar düşüncesi, bilişsel yetilerde bozukluk, akademik başarısızlık, kognitif, motor ve dil becerilerinin gelişmemesi, büyüme geriliği, iritabilite, uyku problemleri, kaçınma davranışları, hipervijilans, depresyon, borderline kişilik bozukluğu, kendine zarar verme davranışı, travma sonrası stres bozukluğu belirtileri, dissosiyatif belirtiler şeklindedir.

Bu çalışmada, istismarın çocuk üzerinde yarattığı psiko-sosyal etkilerin ne olduğu ve istismar ile madde kullanımı arasında ilişki var mıdır sorusunun yanıtı aranmıştır. Sonuç olarak, istismara maruz kalan çocuklar çeşitli psiko-sosyal sorunlar ile karşılaşmakta ve bu sorunlar da çocukları madde kullanmaya yöneltebilmektedir. Çocukluk çağında uçucu madde kullanımı en çok fiziksel istismar ve duygusal istismara maruz kalanlarda, eroin kullanımı ise cinsel istismara maruz kalanlarda görülmüştür. Duygusal istismara maruz kalan bireyler fiziksel ve olumsuz duygularla baş etmek, yeni deneyimler aramak ve sosyal ödüller kazanmak için; duygusal ihmale maruz kalan bireyler ise sosyal reddi önlemek ve sosyal ödüller kazanmak için maddeyi kötüye kullanmaktadır.

İstismara maruz kalan çocukların yaşadığı sorunların derinlemesine incelenmesi, yaşanan sorunlara yönelik çözüm önerileri geliştirilmesi çocukların ve toplumun sağlığı açısından önemlidir. Bu sorunun çözümüne yönelik öneriler şu şekildedir;

- Çocukların sağlığını geliştirici uygulamalar ve çeşitli sorunlarla karşılaşmalarını önlemek amacıyla önleyici hizmetler geliştirilmelidir.
- Önleyici hizmetler olarak, günümüzde önemli bir sorun haline gelen bu duruma yönelik çocuklar, aileler, diğer bireyler ve toplum bilinçlendirilmelidir.
- Çocukların daha çok akranları ile vakit geçirmeleri sağlanmalı, internet ve teknoloji kullanımı ile ilgili sınırları belirlenmelidir.
- Çocukların sosyalleşebileceği, Gençlik Merkezleri, Toplum Merkezleri gibi oluşumlara katılım sağlamaları teşvik edilmeli, spor, sanat gibi etkinliklere vakit ayırmaları sağlanmalıdır.
- Ebeveynler çocuklarıyla açık ve dürüst bir iletişim kurmalı, onlara değer vermeli ve inanmalı, ayrıca çocuklarına buldukları her türlü çevrede kendilerini korumaları gerektiğini öğretmelidirler.
- Çocuk istismarına şahit olan bireylerin bu durumu hemen ihbar etmeleri çocukların sağlığı açısından son derece önemli olacaktır. Çocuk istismarına göz yummak ve şahit olunması durumunda ihbar etmemek suç sayılmalıdır.
- Çocuk istismar sonucu çeşitli sorunlar yaşayabilmektedir. Bu sorunların tespiti ve tedavi edilmesi sürecinde uzman personellerin görev alması çocuğun bu süreci daha az hasarla atlattırmasını sağlayacaktır. Bu uzman personellerin istismara maruz kalan çocuklara karşı nasıl bir yaklaşım sergilemeleri konusunda detaylı eğitim almaları gerekmektedir.
- İstismara maruz kalan ve ihmal edilen çocukların tanı ve tedavi, bildirim ve izlem ile adli işlem süreçlerinde yaşanan aksaklıklar giderilmelidir. Bu süreçlerin çocuğun en fazla rahat edebileceği, kendini güvende hissedebileceği ortamlarda yapılması ve sürecin hızlandırılması önemli olacaktır.

- İstismarın varlığı tespit edildiği takdirde; istismara maruz kalan çocuklara yönelik psiko-sosyal destekler artırılmalıdır. Çocukları korkutmadan anlamaya çalışmalı ve yaşadıkları travmatik durumdan dolayı çocuklar suçlanmamalıdır.
- Çocuklara psiko-sosyal destekler dışında ihtiyaç duyduğu ve eksiklik hissettiği alanlarda yardımcı olunmalıdır.
- İstismar sonucu yaşanan psiko-sosyal etkiler çocukları madde kullanıma yöneltebilmektedir. Bu sebepten ebeveynlerin, diğer aile bireylerinin ve toplumun bu konu hakkında bilinçlendirilmesi önemlidir.
- Çocuklar toplumumuzun geleceğidir. Bu sebeple tüm meslek disiplinlerinin, meslek elemanlarının ve bütün bireylerin bu konuda hassas davranması ve bu sorunun çözümü için kendini sorumlu hissetmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Acehan, S., Bilen, A., Ay, M.O., Gülen, M., Avcı, A. ve İçme, F. (2013). Çocuk İstismarı ve İhmalinin Değerlendirilmesi. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 22(4), 591-614
- Aktaş, F. (2019). *Madde kullanım geçmişi olan erkeklerde emosyonel şemalar ve bilişsel duygu düzenleme stratejilerinin çocukluk çağı travmaları ile ilişkisi: bir kontrollü çalışma*. (Tez No: 579666) [Yüksek Lisans Tezi, Işık Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Arslan, G. (2015). Psikolojik istismar, Psikolojik Sağlamlık, Sosyal Bağlılık ve Aidiyet Duygusu Arasındaki İlişki. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 36 (47-58).
- Barahmand, U., Khazae, A. and Hashjin, G.S. (2016). Emotion Dysregulation Mediates Between Childhood Emotional Abuse and Motives for Substance Use. *Archives of Psychiatric Nursing*, 30(6), 1-7.
- Başbakanlık Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu ve UNICEF-Türkiye (2010). Türkiye’de Çocuk İstismarı ve Aile İçi Şiddet Araştırması. Erişim Adresi <https://www.unicef.org/turkey/raporlar/turkiyede-çocuk-istismari-ve-aile-içi-şiddet-araştırması-özet-raporu-2010>Erişim Tarihi 29.04.2020
- Baygal, A. (2016). Alkol ve Uyuşturucu Madde Bağımlılığı. N. Adak (Ed.). *Sosyal problemler sosyolojisi: dünyadan ve türkiye’den örnekler içinde* (249-285. ss.). Ankara: Siyasal
- Bee H. and Boyd D. (2009). *Çocuk gelişim psikolojisi*. (Çev. O. Gündüz). İstanbul: Kaknüs
- Bolat, E ve Macit, Y. (2019). *Post-modern şiddet: siber zorbalık, sosyal medya ve etkileri içinde* (Ed. Halil Özcan ÖZDEMİR), 9-20, Gece Akademi
- Bostancı, N., Albayrak, B., Bakoğlu, İ. ve Çoban, Ş. (2006). Üniversite öğrencilerinde çocukluk çağı travmalarının depresif belirtileri üzerine etkisi. *New/Yeni Symposium Journal*. 44(2), 100-106.
- Çakıcı, M. (2002). *Çocuk istismarının madde kullanımına etkisi*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul
- Çalışkan, M. (2018). *Madde bağımlılığının biyo-psiko-sosyal ve hukuksal analizi*. İstanbul: Beta.
- Çoban, S. (2015). Türkiye’de risk altındaki çocuklar ve çocuk suçluluğu üzerine bir değerlendirme. *Sosyoloji Konferansları*, 52, 791-810.
- Çobanoğlu A., Göktaş A. (2021). Bir stres faktörü olarak psikiyatrik bozukluğun nesilden nesile aktarımı. (Ed. D, Şarlak). *Stres ve stresle baş çıkma yolları içinde* (ss. 133-149). Konya: Eğitim
- Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü (2020). *23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı 100. Yıl Özel Çocuk Bülteni*. Erişim Adresi <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/44228/23nisan-cocuk-bulteni.pdf> Erişim Tarihi 08.09.2020
- DSÖ (2006). *Çocuklara Kötü Muamelenin Önlenmesi: Bu Konuda Harekete Geçilmesine ve Kanıt Toplanmasına Yönelik Bir Kılavuz*. Erişim Adresi https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/43499/9241594365_tur.pdf?sequence=21&isAllowed=y Erişim Tarihi 03.05.2020
- Duran, R. (2019). *Gençlerin Madde Kullanma Nedenleri Ve Alınması Gereken Tedbirler: Gümüşhane Üniversitesi Örneği*. (Tez No: 541669). [Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Evren, C. ve Ögel, K. (2003). Alkol/madde bağımlılarında dissosiyatif belirtiler ve çocukluk çağı travması, depresyon, anksiyete ve alkol/madde kullanımı ile ilişkisi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*. 4, 30-37.
- Evren, C., Ögel, K., Tamar, D. ve Çakmak, D. (2001). Uçucu Madde Kullanıcılarının Özellikleri. *Bağımlılık Dergisi*. 2(2), 57-60.

- Geçgil, E. (2017). Çocuklarda Fiziksel İstismar ve Hemşirelik Yaklaşımı. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(1), 129 – 139.
- Gövebakan, R. ve Duyan, V. (2015). *Madde Bağımlılığı ve Aile*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- İrevül, G. (2017). Genç yetişkinlerde çocukluk çağı istismarına bağlı madde kullanımı. *ABMYO Dergisi*, 46, 47-59.
- Kabukçu Başay, B., Başay, Ö., Bildik, T., Özbaran, B., Kandulu Olcay, R., Öztürk, Ö., Somer, O., Tamar, M., Aydın, C. (2007). Türk örneğinde lise öğrencilerinde kendine zarar verme davranışının doğası, işlevleri ve ilişkili risk faktörleri. *Türk Nöropsikiyatri Derneği, Arch Neuropsychiatr.* 1-9.
- Kara, B., Biçer, Ü. ve Gökalp, A.S. (2004). Çocuk istismarı. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 47, 140-151.
- Kart, A. ve Türkçapar, H. (2019). The effects of childhood emotional abuse on aggressive obsessions among patients with obsessive compulsive disorder may be mediated by symptoms of depression and anxiety. *Psychiatry and Clinical Psychopharmacology*, 29(4), 411-417.
- Kayış, H. (2019). *Madde kullanım bozukluğu olan ergenler ve madde kullanım bozukluğu olan ergenlerin sağlıklı kardeşlerinin çocukluk çağı travması, psikolojik dayanıklılık ve beyin görüntüleme açısından değerlendirilmesi*. (Tez No: 599059). [Tıpta Uzmanlık, Ege Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Kolay Akfert, S., Çakıcı, E. ve Çakıcı, M. (2009). Üniversite öğrencilerinde sigara-alkol kullanımı ve aile sorunları ile ilişkisi. *Anatolian Journal of Psychiatry*, 10, 40-47.
- McDermott, M.J., Tull, M.T., Gratz, K.L., Daughters, S.B. and Lejuez, C.W. (2010). The role of anxiety sensitivity and difficulties in emotion regulation in posttraumatic stress disorder among crack/cocaine dependent patients in residential substance abuse treatment. *J Anxiety Disord*, 23(5), 591–599.
- Ovalı, İ.E. (2013). *Madde kullanım bozukluğu, dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu ya da her iki bozukluğa birden sahip olan ergenlerde madde kullanım özellikleri, çocukluk çağı travmaları ve algılanan sosyal desteğin değerlendirilmesi*. (Tez No: 344161). [Tıpta Uzmanlık Tezi, Bakırköy Prof. Dr. Mazhar Osman Ruh Sağlığı ve Sinir Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ögel K. ve Aksoy A. (2006). *Kendine zarar verme davranışı raporu*. İstanbul: Yeniden
- Ögel, K. (2002). *Türkiye’de madde bağımlılığı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- Ögel, K. (2010). Madde kullanımı ve bağımlılığın nedenleri. K. Ögel (Ed.). *Sigara, alkol ve madde kullanım bozuklukları: tanı, tedavi ve önleme* içinde (3-16. ss.). İstanbul: Yeniden.
- Öztürk, A. ve Akbaba, A. (2013). Ahlak gelişimi. İ. Yıldırım (Ed.), *Eğitim psikolojisi* içinde (121-142. ss.). (3. Baskı). Ankara: Anı.
- Özyurt, C. (2019). Çocukluk sosyolojisi. K. Canatan ve E. Yıldırım (Ed.), *Aile sosyolojisi* içinde (155-181. ss.). İstanbul: Açılım Kitap.
- Sağır, M. ve Gözler, A. (2013). Sınıf öğretmenlerinin çocuk istismarı ve ihmaline yönelik görüşleri ve farkındalık düzeyleri. *OPUS Türkiye Sosyal Politika ve Çalışma Hayatı Araştırmaları Dergisi*, 3(5), 67-102.
- Taner, Y. ve Gökler, B. (2004). Çocuk istismarı ve ihmali: psikiyatrik yönleri. *Hacettepe Tıp Dergisi*, 35, 82-86.
- Taylan, H.H. (2018). Madde bağımlılığı sürecinde ailenin rolü. Y. Genç (Ed.), *Madde bağımlılığı ve aile* içinde (ss.12-30) Ankara: Akademisyen.
- Tıraşçı, Y. ve Gören, S. (2007). Çocuk istismarı ve ihmali. *Dicle Tıp Dergisi*, 34(1), 70-74.
- Tucci, A., M., Correa, F., Lucia, M. and Formigoni, S., (2010). Childhood trauma in substance use disorder and depression: an analysis by gender among a Brazilian cnilical sample. *Child Abuse and Neglet*, 34, 95-104.
- Turhan, E., Sangün, Ö. ve İnandı, T. (2006). Birinci basamakta çocuk istismarı ve önlenmesi. *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, 15(9), 153-157.

- Türkiye Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi (TUBİM). (2018). *2018-2023 Uyuşturucu ile mücadele ulusal strateji belgesi ve eylem planı*. Ankara. Erişim Adresi <http://www.narkotik.pol.tr/ulusalyayinlar> Erişim Tarihi 01.05.2020
- Türkiye Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi (TUBİM). (2007). *EMCDDA 2007 yıllık raporu*. Ankara. Erişim Adresi <http://www.narkotik.pol.tr/ulusalyayinlar> Erişim Tarihi 01.05.2020
- Türkiye Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi (TUBİM). (2012). *EMCDDA 2012 ulusal raporu*. Ankara. Erişim Adresi <http://www.narkotik.pol.tr/ulusalyayinlar> Erişim Tarihi 01.05.2020
- Webb, N. B. (2017). *Çocuklarla sosyal hizmet uygulaması*. (Çev. Ed. E. Erbay). Ankara: Nika.
- World Health Organization. (2020). Health topics, substance abuse. Erişim Adresi https://www.who.int/topics/substance_abuse/en/ Erişim Tarihi 09.05.2020
- Yazıcı, E. (2019). *Çocuk koruma ve sosyal hizmet*. Ankara: Nika.
- Yüce, H.B. (2019). *Lise öğrencilerinin alkol ve madde kullanım özellikleri, alkol ve madde kullanımını arttıran risk faktörleri ile bunlara yönelik uygulanabilecek önleme programlarının belirlenmesi*. (Tez No: 598189).[Tıpta Uzmanlık Tezi, Marmara Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Zastrow, C. (2018). *Sosyal hizmete giriş*. (Çev. Ed. D.B. Çiftçi). Ankara: Nika.
- Zeybekoğlu, Ö. (2016). Sosyal problem boyutuyla aile. N. Adak (Ed.), *Sosyal problemler sosyolojisi: dünyadan ve türkiye'den örnekler içinde* (35-65. ss.). Ankara: Siyasal.

EXTENDED SUMMARY

As a result of abuse, children experience various degrees of psychological and social problems, and as a result of these problems, they may tend to use substances. Psychological and social problems experienced by children exposed to abuse were addressed in this study and the relationship between these problems and substance use was examined. Child abuse is referred to as any behavior that negatively affects child development and growth, and the practice of a behavior that is not accepted by an adult in a culture that exists in a certain period of time (Zeybekoğlu, 2016, p.51). Child abuse affects the development of children negatively and causes these children to experience various problems. The aim of this study is to examine the psychological and social effects of abuse on children and to reveal the relationship between substance use and abuse in these children. The reason for considering psycho-social problems and substance use relationship together is that abuse causes psycho-social problems and psycho-social reasons lead individuals to use substances. The question of this study is, "What is the relationship of the psycho-social effects experienced by abused children with substance use and which type of abuse is more susceptible to which substances?" in the form. This question is important as the traumatic abuse situation has many psycho-social effects and these effects are related to substance use. It will be benefited from the studies conducted in the domestic and foreign literature, including studies such as abuse, problems experienced by children and substance use. Studies on this subject have been carried out both in our society and in other societies. In previous studies, the problems caused by abuse on the child and its relationship with substance use were discussed separately. The difference of this study from other studies is that the relationship between the problems experienced by children as a result of abuse and the psycho-social effects experienced as a result of abuse with substance use will be discussed. The reason for this is that the psycho-social problems experienced are in a relationship with substance use. This study first started with the theoretical framework part of the subject. Other parts are child abuse, the psycho-social effects of abuse on the child, and the relationship between these effects and substance use, respectively. In these sections, firstly, the concept of child abuse is explained, the psychological and social effects experienced or will be experienced by children who are abused are examined and the tendency of children exposed to these effects to use substances is examined. In this study, the answer to the question of what is the effect of psycho-social effects experienced as a result of abuse on substance use was sought. As a result of the study, children who are abused face various psycho-social problems and these problems can lead children to use substances. Inhalant use in childhood was mostly seen in those who were physically and emotionally abused, while heroin use was seen in those who were sexually abused. Individuals exposed to emotional abuse to cope with physical and negative emotions, seek new experiences and gain social rewards; individuals exposed to emotional neglect abuse the substance to prevent social rejection and gain social rewards.

Geliş Tarihi: 22.11.2021

Kabul Tarihi: 11.12.2021

ERKEN OKURYAZARLIK ALANINDA YAPILMIŞ DOKTORA VE YÜKSEK LİSANS TEZLERİNİN ANALİZİ

Haydar Özdemir *

Özet

İnsanoğlu, geleceğe dair endişeleri arttıkça geleceğin teminatı olan çocuklara daha fazla değer verip onların eğitilmeleri için gün geçtikçe daha fazla çaba göstermektedir. Günümüzde çocuklara verilen eğitim, okul öncesi dönemden başlayarak hayat boyu devam eden bir süreci kapsamaktadır. Çocukları ilk okul dönemine hazırlamak, ilk okula geçişlerini kolaylaştırmak ve hazır bulunuşluk düzeylerini artırmak için okul öncesi dönemde verilen erken okuryazarlık çalışmaları kayda değer bir öneme sahiptir. Bu araştırmada, erken okuryazarlıkla alakalı Türkiye’de giderek yaygınlaşan doktora ve yüksek lisans tez çalışmalarının analizi amaçlanmaktadır. Araştırmada, erken okuryazarlıkla ilgili YÖK (Ulusal Tez Merkezi) veri tabanında kayıtlı 62 doktora ve yüksek lisans tez çalışması incelenmiştir. Bu araştırmanın yönteminde nitel araştırmalardan belge-doküman incelemesi kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen veriler içerik analizi kullanılarak analiz edilmiştir. Doktora ve yüksek lisans tezlerinin yıllara göre dağılımları, hangi üniversitelerin öncülük ettiği, tezlerde kullanılan desenler, araştırma konuları ve örneklemeler gibi veriler çalışmanın bulgularını oluşturmaktadır.

Araştırma sonuçlarına göre doktora tezinin en çok 2013 ile 2021 yıllarında ve yüksek lisans tezinin ise en çok 2021 yılında yayınlandığı, bu tezlerin yayınlanmasında en çok Gazi, Ankara ve Hacettepe Üniversitelerinin öncülük ettiği görülmektedir. Yapılan araştırmalarda yöntem olarak genellikle nicel araştırmaların kullanıldığı, bununla beraber nitel ve karma desenlerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Araştırmalarda kullanılan örneklemelerin çoğu 60-72 aylık okul öncesi çocukların oluşturduğu ve amaçsal örneklem çeşidinin en sık benimsendiği görülmektedir. İncelenen araştırmaların konularına bakıldığında, daha çok erken okuryazarlık programlarının etkisine; erken okuryazarlık ile çocukların duyu, görsel algı ve bilişsel becerileri, ebeveynlerinin eğitim durumu ve ailelerinin sosyoekonomik durumları arasındaki ilişkilerine bakıldığı anlaşılmaktadır. Erken okuryazarlıkla alakalı tez çalışmalarında; erken okuryazarlığın okul öncesi kurumların dışında uygulanabilmesine, daha kapsamlı programların yapılabilmesine, farklı becerilerle olan ilişkisine bakılabilmesine yönelik öneriler dile getirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Erken Okuryazarlık, Doktora Tezi, Yüksek Lisans Tezi.

ANALYSIS OF DOCTORAL AND MASTER’S THESES IN THE FIELD OF EARLY LITERACY

Abstract

As human beings become more worried about the future, they value children, who are the guarantee of the future, and make more efforts to educate them. The education given to children today covers a life-long process starting from the pre-school period. Early literacy studies given in the pre-school period have a significant importance in order to prepare children for the primary education period, to facilitate their transition to primary education and to increase their readiness level. In this research, it is aimed to analyze the doctorate and master's thesis studies related to early literacy, which are becoming increasingly common in Turkey. In the research, 62 doctorate and master's thesis studies registered in the database of CHE (Council of Higher education) (National Thesis Center) related to early literacy were examined. For the analysis of these theses, the document-document analysis technique, one of the qualitative research methods, was used. The data obtained in the study were analyzed using content analysis. Data such as the distribution of doctoral and master's theses by years, which universities pioneered, the patterns used in the theses, research topics and samples constitute the findings of the study.

According to the results of the research, it is seen that the doctoral thesis was published mostly in 2013 and 2021, and the master's thesis was published the most in 2021, and Gazi, Ankara and Hacettepe Universities led the most in the publication of these theses. It is understood that quantitative research is generally used as a method in the researches, however, qualitative and mixed designs are also used. It is seen that most of the samples

* Arş. Gr., Hakkari Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Hakkari, Türkiye. haydarozdemir87@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8621-7988

used in the studies are 60-72 months old preschool children and the purposeful sampling type is most frequently adopted. When we look at the subjects of the studies examined, mostly the effect of early literacy programs; It is understood that the relationship between early literacy and children's emotional, visual perception and cognitive skills, educational status of their parents and socioeconomic status of their families is examined. Thesis studies on early literacy; Suggestions were made to implement early literacy outside of pre-school institutions, to make more comprehensive programs, and to look at its relationship with different skills.

Keywords: *Early Literacy, Dissertation, Master's Thesis.*

GİRİŞ

Hızla değişen dünyada çocukları hayata daha iyi hazırlamak için onların eğitimine gün geçtikçe daha fazla önem verilmektedir. Tarihsel sürece bakıldığında çocuğu yetişkinlerden farklı bir varlık olarak görmeyen antik ve orta çağ dönemlerindeki anlayıştan sonra aydınlanma hareketleriyle beraber, çocuğa olan bakış açısı hızla değişmiş gerek eğitim gerekse de sosyolojik olarak çocuğu merkeze alan bir anlayışın benimsendiği bilinmektedir. Değişen bu anlayışla beraber çocukların daha iyi bir eğitim almaları, var olan bilgiye ulaşmaları, hayatı sorgulayacak hale gelmelerinin önü açılmış bulunmaktadır. Çocukların bu bilgi ve becerilere ulaşmasını sağlayacak önemli faktörlerden bir tanesi de okuma-yazmadır. Bireyler, okuma ve yazma becerileri sayesinde bilgilere erişebilmekte, yazarak ve okuyarak başkalarıyla iletişim kurma ve kendini ifade etme imkanı bulmaktadır (Callander, 2010, Akt. Demir, 2021).

Okuryazarlık, gelişen dünyada hayatın vazgeçilmez bir unsuru haline geldiğinde artık bir beceriden ziyade kültür ve gelenek olarak görülmeye başlanmış. Kapsamlı bir çerçeveden bakılıp anlam yüklenen okuryazarlık, bireyin ve toplumun takdir etmesi, değer vermesi ve öğrenmesi hem kişinin hem de toplumun refah ve gelişmişlik düzeyini etkilemesi açısından önemlidir (Aşıcı, 2009). Okuryazar olmak, yani okuma yazma becerisini kazanabilmek bir süreçtir ve bu süreçte birçok ön beceri kazanılması gerekir. Örgün eğitimden önce gelişen okuma-yazma ile ilgili bilgi, tutum ve beceriler, “erken okuryazarlık becerileri” olarak adlandırılır. Bu ön beceriler de erken okuryazarlık becerileri olarak tanımlanmaktadır (Karaman Benli, 2019, s.10). Hayatın her alanında kazanılan becerilerde olduğu gibi iyi bir okuryazar olmak için de kritik olarak adlandırılan erken yaşlarda bu beceriye başlanması ve becerinin kazandırılması gerekir. Bu anlamda çocukların iyi bir okuryazar olmasında, okuma ve yazmaya karşı ilgi, istek ve motivasyonu arttırmada ve bireyin bunu yaşam boyu öğrenme ile bağdaştırmasında, erken yaşlarda hem ailenin hem de formal eğitim kurumlarının verdiği okuma ve yazmaya hazırlık eğitimlerinin rolü büyüktür. Erken okuryazarlık denilen okuma ve yazmaya hazırlık çalışmaları, çocukların formal eğitim kurumlarındaki eğitime geçişini kolaylaştırmak, hazır bulunuşluk seviyelerini yeterli düzeye getirmek maksadıyla gerçekleştirilen çalışmaların bütünü olarak bilinmektedir. Başka bir ifadeyle, okuma ve yazmaya hazırlık çalışmaları çocuğun erken zamanda okuma ve yazmayı öğrenebilmek için gerekli olan görsel ve işitsel ayırt ediciliği içselleştirmesi için bazı ön becerilerin kazanılması süreci olarak da adlandırılmaktadır. (Kandır vd., 2010). Bir başka deyişle çocukların okumayla ilgili olarak önceden var olan bilgi, beceri ve tutumları erken okuryazarlık becerileri olarak ifade edilmektedir. (Kargın vd., 2017a; NIFL ve NCFL, 2008; Whitehurst ve Lonigan, 1998). Erken okuryazarlıkta hangi becerilerin kazandırılması ve geliştirilmesi gerektiğine vurgu yapan araştırmacıların yaptığı tanım ise şu şekildedir: Erken okuryazarlık sesbilgisel farkındalık, yazı farkındalığı, sözcük bilgisi, harf bilgisi ve dinlediğini anlama becerilerden meydana gelmektedir. (Elliott ve Olliff, 2008; Whitehurst ve Lonigan, 1998). Erken okuryazarlıkla ilgili yapılan çalışmalarda, erken okuryazarlık becerilerinin çocukların okuma ve yazmayla ilgili gelişimini ve başarısını etkileyip arttırdığı ortaya konulmuştur (Burke vd., 2009; Catts vd., 2002; Spira vd., 2005 ve Utchell vd., 2016)

Doğumla başlayıp formal okul çağı arasında yer alan okul öncesi dönem, okuryazarlık becerisinin gelişiminde en önemli dönem olarak kabul edilmektedir. Kargın vd. (2017b) Günümüzde çocukların okumayla ilgili becerileri için hazırlığın okul öncesi dönemde yapılmasının gerekliliğini vurgulamışlardır. Türkiye’de 2006 yılında hazırlanan ve 2006-2007 yılında uygulamaya konulan Okul Öncesi Eğitim Programı’nda Okuma Yazmaya Hazırlık Çalışmaları yani erken okuryazarlık, bu programa, önemli etkinliklerinden biri olarak vurgu yapılmaktadır (MEB [Milli Eğitim Bakanlığı], 2006, s. 44-45).

Çocuk eğitimine verilen değer hızla artmasıyla beraber eğitimin ilk basamağı olarak kabul edilen okul öncesi döneme ve bu dönemde verilen erken okuryazarlık çalışmalarına da

gerekli ilgi gösterilmektedir. Bu konuda, hem dünyada hem de Türkiye’de giderek yaygınlaşan bilimsel çalışmaların yoğunluğunun da gün geçtikçe arttığı görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de erken okuryazarlıkla alakalı yapılmış olan doktora ve yüksek lisans çalışmalarının bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesinin alanyazın için önem arz ettiği düşünülmektedir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı erken okuryazarlıkla alakalı YÖK “Ulusal Tez Merkezi” veri tabanında bulunan doktora ve yüksek lisans tezlerini değişik faktörler açısından incelemektir.

Bu inceleme kapsamında aşağıdaki sorulara cevap aranmaktadır.

- Erken okuryazarlıkla alakalı doktora ve yüksek lisans tezlerinin yayınlandıkları yıllara göre dağılımı nasıldır?
- Erken okuryazarlıkla alakalı doktora ve yüksek lisans tezlerinin hazırlandığı üniversitelere göre dağılımı nasıldır?
- Erken okuryazarlıkla alakalı doktora ve yüksek lisans tezlerinin konulara göre dağılımı nasıldır?
- Erken okuryazarlıkla alakalı doktora ve yüksek lisans tezlerinin araştırma desenine göre dağılımı nasıldır?
- Erken okuryazarlıkla alakalı doktora ve yüksek lisans tezlerinde kullanılan örneklem çeşidi ve örneklemelerin dağılımı nasıldır?

YÖNTEM

Araştırma Deseni

Erken okuryazarlıkla alakalı ulusal tez merkezinde yayınlanan doktora ve yüksek lisans tezlerinin analizi çalışmasında nitel araştırmanın belge-doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma bir şemsiye terim olup tanımlamaya, çözmeye, yorumlamaya ve anlamla ilgili terimlere ulaşmaya çalışan teknikleri kapsayan süreçler bütünüdür (Van Maanen, 1979, Akt. Merriam, 2018, s.13). Belge-döküman incelemesi, araştırılması amaçlanan olgular ile ilgili bilgi barındıran yazılı materyallerin analizini kapsayan yöntemdir (Şimşek ve Yıldırım, 2008, s. 187). Bu yöntem, sosyal bilimlerde sıklıkla kullanılan anketler, derinlemesine görüşmeler veya katılımcı gözlemler ile aynı derecede iyi olmakla birlikte bazen daha düşük maliyetlidir (Şimşek ve Yıldırım, 2008, s. 191- 192).

Araştırma Verileri

Yapılan araştırmanın verileri, YÖK (Ulusal Tez Merkezi) veri tabanından “erken okuryazarlık ve okuma yazmaya hazırlık” başlıkları taranarak ulaşılan doktora ve yüksek lisans tezlerinden oluşmaktadır. Ulaşılan tezlerin 15’i doktora ve 47 si yüksek lisans tezi olmak üzere toplamda 62 tez: yayınlanma yıllarına, hazırlandıkları üniversitelere, araştırma konularına ve örneklemelerine göre incelenmiştir.

Araştırma için elde edilen veriler, Ekim- Kasım 2021 tarihinde YÖK Ulusal Tez Merkezi internet adresinden elde edilmiştir. Elde edilen veriler araştırmacının belirlemiş olduğu tezlerin yayınlandıkları yıllara, hazırlandığı üniversitelere, konulara, araştırma desenine ve örneklem çeşidine göre analiz edilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen doktora ve yüksek lisans tezleriyle ilgili verilerin analizinde içerik analizi kullanılmıştır. Nitel araştırmalarda içerik analizi, insan davranışlarını ve yönelimlerini dolaylı da olsa ortaya çıkaran, yazılı belge ve dokümanlarını belirli kodlamalar kullanılarak sistematik bir yolla ortaya koyan bir tekniktir (Fraenkel, Wallen & Hyun, 2012). İçerik analizi yönteminden elde edilen araştırma verileri araştırmacı tarafından önceden belirtilen kategoriler doğrultusunda özetlenip yorumlanır (Yıldırım & Şimşek, 2008, s. 227). Araştırma için elde edilen 62 doktora ve yüksek lisans tezleri; yayınlandıkları yıllara, hazırlandığı üniversitelere, konularına, araştırma desenine ve örneklem çeşidine göre incelenmiştir. Çalışma için belirlenen içerik analizi araştırma süreci boyunca takip edilmiştir. Başta araştırma verilerine ulaşıp veriler hazır hale getirilmiştir. Daha sonra analiz birimi

tanımlanmış, kodlama şemaları ve kategoriler geliştirilmiştir. Kategori ve tema tanımlamaları yapılmış ve sonuçlar rapor edilmiştir.

BULGULAR

Türkiye’deki araştırmacıların erken okuryazarlık alanında yaptıkları doktora ve yüksek lisans tezlerin yayınlama yıllarına, konularına, yöntemlerine, örneklemelerine ve yapıldığı üniversiteye göre kategoriler halinde incelenmesi amacıyla yapılan bu çalışmada tezlerle ilgili kategorik bilgilerin dağılımları Tablo-1 ile Tablo-8 aralığında sunulmuştur. Doktora ve yüksek lisans tezlerin YÖK Ulusal Tez Merkezinde yayımlandığı yıllara göre bulgular Tablo -1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Tezlerin Yayımlandığı Yıllara Göre Dağılımları

Tezlerin Yayımlandığı Yıl	Doktora	Yüksek Lisans	Toplam	%
2009		1	1	0.62
2012		1	1	0.62
2013	2		2	1.24
2014	1	1	2	1.24
2015		1	1	0.62
2016	2	1	3	1.86
2017	1	3	4	2.8
2018	3	6	9	5.58
2019	2	10	12	7.44
2020	2	10	12	7.44
2021	3	12	15	9.3
Toplam	15	47	62	100

Tablo 1’e bakıldığında doktora ve yüksek lisans tezlerinin YÖK Tez Merkezinde yayımlandıkları yıllara göre dağılımı hakkında bilgiler verilmektedir. Ulusal Tez Merkezinde erken okuryazarlıkla ilgili ilk tezin 1(% 0.62) yüksek lisans tezi olduğu ve 2009 yılında yayımlandığı görülmektedir. Tabloya bakıldığında ilgili alanda ilk doktora tezinin ise 2013 yılında 2 (% 1.24) tezin yayımlandığı anlaşılmaktadır. 2010 ve 2011 yıllarında ne doktora ne de yüksek lisans tezinin yayımlandığı görülmektedir. 2009 ile 2021 yılları arasında yayınlanan tezlere baktığımızda, düzenli olmamakla beraber yayın sayısının zaman ilerledikçe arttığı anlaşılmaktadır. Tezleri ayrı olarak değerlendirdiğimizde ise en çok doktora tezinin yayımlandığı yıl 2018 ile 2021 olduğu ve bu yıllarda üçer tezin yayımlandığı görülmektedir. En fazla yayınlanan yüksek lisans tezinin yayımlandığı yıla baktığımızda ise 2021 yılında 12 (% 7.44) tezin yayımlandığı görülmektedir. 2009 ile 2021 yılları arasına baktığımızda en çok tezin yayımlandığı yılların 2021, 2020 ve 2019 olduğu ve bu yıllarda 15 (% 9.3), 12 (% 7.44) ve 12 (% 7.44) tezin yayımlandığı görülmektedir. Tablo genelinde incelenen tezlerin yayınlama yıllarına baktığımızda 47 yüksek lisans tezi ve 15 doktora tezinin yayımlandığı görülmektedir.

Tablo 2. Tezlerin Yapıldığı Üniversitelere Göre Dağılımları

Üniversiteler	Doktora	Yüksek lisans	Toplam
Ankara Üniversitesi	3	6	9
Gazi Üniversitesi	4	6	10
Üsküdar Üniversitesi		7	8
Hacettepe Üniversitesi	5	4	9
Marmara Üniversitesi		2	2
Selçuk Üniversitesi		3	3
İnönü Üniversitesi		4	4
İstanbul Üniversitesi	3	2	5
Abant İzzet Baysal Üniversitesi		2	2
Ege Üniversitesi		1	1
Anadolu Üniversitesi		3	3
Karabük Üniversitesi		2	2
Çukurova Üniversitesi		1	1
KTO Karatay Üniversitesi		1	1
Ondokuz Mayıs Üniversitesi		1	1
Maltepe Üniversitesi		1	1
Pamukkale Üniversitesi		1	1
Toplam	15	47	62

Tablo 2’de erken okuryazarlıkla alakalı yapılan doktora ve yüksek lisans tezlerin üniversitelere göre dağılımına yönelik bulgular içermektedir. Tablo incelendiğinde bu alanda doktora tezinin en çok 5 (% 33.33) Hacettepe Üniversitesi’nde, yoğunluğa göre diğer doktora tezlerinin ise 4 (% 26.66) tez ile Gazi Üniversite’sinde, üçer (% 20) tezle de İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde yapıldığı görülmektedir. İlgili alanda yapılan yüksek lisans tezlerine bakıldığında en çok tezin 7 (% 14.89) tez ile Üsküdar Üniversitesi’nde, yoğunluk sırasına göre ikinci ve üçüncü sırada bulunan üniversiteler ise 6 (% 12.76) tez ile Ankara ve 6 (% 12.76) tez ile Gazi Üniversiteleri olduğu anlaşılmaktadır. Hem doktora hem de yüksek lisans tezlerinin toplamına baktığımızda en çok 10 (% 21.27) çalışmayla Gazi Üniversitesi’nin öncülük ettiği görülmektedir. Gazi Üniversitesini takip eden 9 (% 19.14) çalışmayla Hacettepe ve yine 9 (% 19.14) çalışmayla Ankara Üniversitesinin olduğu görülmektedir. Tablo incelendiğinde bu alanda en az 1 (% 2.12) çalışmayla Çukurova, KTO Karatay, Ondokuz Mayıs, Maltepe ve Pamukkale Üniversitelerinin olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Tezlerin Konulara Göre Dağılımları

Tezlerin konulara göre dağılımı	n	%
Erken okuryazarlık eğitim programlarının “çocukların erken okuryazarlıklarına, erken matematik becerilerine, kitap okuma becerilerine, ebeveynler üzerindeki, okul dışı etkinlikler üzerine” etkisinin incelenmesi çalışmaları	11	17.74
Çocukların erken okuryazarlık becerileri ile “ailelerin erken okuryazarlığa ilişkin farkındalıkları; annelerin kelime bilgi düzeyleri, annelerin erken okuryazarlığa ilişkin uygulamaları, sosyal becerileri ile okul iklimi, duygu bilgileri ve benlik algılarının bazı değişkenler arasındaki ilişki”nin incelenmesi çalışmaları	10	16.12
Okul öncesi dönemdeki çocukların erken okuryazarlık becerilerinin ve erken okuryazarlık ortamlarının “ailelerinin sosyoekonomik düzeyine göre; sosyoekonomik açıdan dezavantajlı bölgede yaşayanların” incelenmesi çalışmaları	8	12.90
“Farklı bilişsel tempoya sahip işitme yetersizliği olan; gelişimsel dil bozukluğu olan, özel gereksinimli çocuk olan; risk grubunda olan; konuşma sesi bozukluğu olan çocukların erken okuryazarlık becerilerinin incelenmesi çalışmaları	6	9.67
“Fonolojik farkındalığı yeterli olan ve olmayan; risk grubunda olan ve olmayan; sosyoekonomik açıdan dezavantajlı bölgede yaşayan ve yaşamayan” çocukların erken okuryazarlık durumlarının karşılaştırılması çalışmaları	5	8.06
“Diyalojik okumanın beş-altı yaş çocukların; etkileşimli kitap okumanın, kitapların eğlenceli dünyası; paylaşımlı kitap okumanın erken okuryazarlık becerilerine etkisinin incelenmesi çalışmaları	5	8.06
“Aile temelli okuma yazmaya hazırlık; sınıf dışı okuma yazmaya hazırlık; okul öncesinden ilkokula aile okuryazarlığı; kütüphanede verilen "Kitapların Eğlenceli Dünyası" eğitim programlarının çocukların okuma yazmaya hazırlık becerilerine etkisi çalışmaları	5	8.06
Erken okuryazarlık becerilerinin gelişiminde “ses bilgisi farkındalığının; programının etkisi	1	1.61
Okul öncesi eğitimi öğretmenlerinin okuma yazmaya hazırlık çalışmaları ile ilgili görüş ve uygulamaları çalışmaları	3	4.83
“66-72 aylık; 5-6 yaş” çocukların yazı farkındalığı ve yazmaya hazırlık becerilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi çalışmaları	2	3.22
Akıl ve zeka oyunlarının 60-72 aylık çocuklarda erken okuryazarlık becerilerine etkisinin incelenmesi	1	1.61
Okul öncesi dönemde çalışma belleği ve erken okuryazarlık becerilerinin incelenmesi öğretim materyali ya da etkinlik geliştirme çalışmaları	2	3.22
Okul öncesi dönemde kullanılan erken okuryazarlık materyallerinin incelenmesi ve bir kitap tasarımı önerisi çalışmaları	3	2.34

Erken okuryazarlıkla ilgili yapılan çalışmaların konu dağılımlarını gösteren Tablo 3 incelendiğinde en çok, erken okuryazarlık eğitim programlarının (% 17.74) etkisine bakıldığı anlaşılmaktadır. Eğitim programlarından sonra en fazla çalışılan konular arasında erken okuryazarlıkla çocukların sahip olduğu durumlar arasındaki ilişkiye (% 16.12) bakıldığı

görülmektedir. İncelenen tabloda en çok çalışılan konular arasında 3. sırada yer alan konu ise erken okuryazarlık becerisi ile çocukların ailelerin sosyoekonomik ve çevresel faktörler (%12,90) arasındaki ilişkilerin yer aldığı anlaşılmaktadır. Yapılan çalışmaların konularına bakıldığında çocukların sahip olduğu fizyolojik durumlar ile okuryazarlık arasındaki ilişkilerin (%9,67) yer aldığı karşılaştırmalı çalışmaların yapıldığı (% 8.06) ve çeşitli okumaların okuryazarlık üzerindeki etkisine (% 8.06) bakıldığı görülmektedir.

Tablo 4. *Tezlerin Örneklem Büyüklüklerine Göre Dağılımları*

Kişi Sayısı	n	%
12-24 kişi	13	20.96
25-50 kişi	17	27.41
51-100 kişi	10	16.12
101-200 kişi	11	17.74
201-400 kişi	9	14.51
401 ve üzeri kişi	2	3.22
Toplam	62	100

Erken okuryazarlıkla ilgili yapılan çalışmaların örneklem büyüklüklerini gösteren Tablo 3 incelendiğinde en az 12 kişiyle en çok ise 401 ve üzeri katılımcıyla çalışıldığı görülmektedir. Örneklem için yapılan kategoride en fazla örneklem aralığının 25-50 arasında (% 27,41) olduğu, en az örneklemin ise 401 ve üzeri aralığında (% 3,22) olduğu görülmektedir. Erken okuryazarlıkla alakalı yapılan doktora ve yüksek lisans tezlerdeki örneklem büyüklüğü incelendiğinde çalışmalara göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır.

Tablo 5. *Tezlerin Araştırma Yöntemlerine Göre Dağılımları*

Araştırma Yöntemi	Doktora	Yüksek Lisans	Toplam	%
Nicel araştırma	10	35	45	72.58
Nitel araştırma	1	5	6	9.67
Karma araştırma	4	7	11	17.74
Toplam	15	47	62	100

Erken okuryazarlıkla ilgili yapılan doktora ve yüksek lisans çalışmalarının araştırma yöntemleri tablo 5'te gösterilmiştir. Tabloya bakıldığında en fazla araştırmanın nicel araştırma (% 72.58) yöntemlerinden seçildiği görülmektedir. Nicel araştırmalardan sonra karma araştırmaların (% 17.74) yoğun işlendiği ve en az tercih edilen araştırma yönteminin ise nicel araştırma (% 9,67) olduğu görülmektedir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Erken okuryazarlık kavramını literature kazandıran Clay (1966) bu kavramı, çocuğun okuma yazmaya geçmeden önceki dönemde sahip olduğu okuma yazma becerileri şeklinde tanımlamıştır. Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de bu alanda yapılan araştırmalarda kayda değer bir artış yaşanmaktadır. Bu çalışmada Türkiye’de giderek yaygınlaşan erken okuryazarlık ile ilgili yapılan doktora ve yüksek lisans tezlerinin analizini gerçekleştirmek ve bu doğrultuda incelen tezlerin çalışıldığı konulara, araştırma yöntemine, örnekleme, yayımlandıkları yıllara ve tezlere hangi üniversitelerin öncülük ettiğini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Araştırmada elde edilen bulgularda Türkiye’de yapıp YÖK Ulusal Tez Merkezinde yayınlanan doktora ve yüksek lisans tezlerinin en çok 2021 yılında yayımlandığı tespit edilmiştir. Yayımlanan bu araştırmalara en çok Gazi, Ankara ve Hacettepe Üniversitelerinin öncülük ettiği görülmektedir. Özellikle doktora çalışmalarının sadece birkaç üniversitede yapıldığı görülmektedir. Araştırmada incelen tezlerin çoğunda konu olarak erken okuryazarlık programlarının çeşitli değişkenler üzerindeki etkisine bakıldığı görülmektedir. Çalışmalarda kullanılan örneklem büyüklüklerine bakıldığında en çok 25-50 öğrencinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Tezlerin araştırma yöntemlerine baktığımızda ise en fazla nicel araştırma yöntemlerine başvurulduğu görülmektedir.

Sonuç olarak erken okuryazarlıkla ilgili yapılan doktora ve yüksek lisans tezlerinde 2018 yılından itibaren önemli ölçüde bir artışın olduğu, yapılan araştırmaların belli başlı üniversitelerde yoğunlaştığı görülmektedir.

Yapılan kaynak taramasında erken okuryazarlık alanında yazılmış tezleri analiz eden Tanju Aslışen ve Hakkoymaz (2020)’in çalışmasının dışında başka bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada erken okuryazarlık alanında 2015-2020 yılları arasında Türkiye’de ve yurtdışında yayınlanmış toplan 73 tezin karşılaştırmalı analizi yapılmıştır. Bu çalışmada ise Ulusal Tez Merkezi’nde yıl sınırlaması yapılmadan erken okuryazarlıkla ilgili bütün tezlerin incelenmesi yapılmıştır. Bu çalışmaya göre yurtiçinde en çok yüksek lisans çalışması yurtdışında ise doktora çalışmasının yapıldığı tespit edilmiştir. Çalışmamızda da benzer sonuç olarak Türkiye’de en çok yüksek lisans çalışmasının yapıldığı görülmektedir. Çalışmada yöntem olarak yurtdışında daha çok nitel araştırma deseni tercih edilirken yurtiçinde ise bu çalışmada da tespit edilen nicel araştırma deseninin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Çalışmada yurtiçinde en çok tezin 2018 yılında yayımlandığı tespit edilirken bu çalışmada en çok tezin 2021 yılında yayımlandığı tespit edilmiştir. Çalışmada Türkiye’den 33 tez çalışması analiz edilmeye çalışılırken bu araştırmada Türkiye’den 62 tez çalışması incelenmiştir.

Öneriler

- Erken okuryazarlık için daha geniş kapsamlı programların yapıp sınanması,
- Erken okuryazarlık konusunun disiplinler arası olarak çalışılabilmesi,
- Erken okuryazarlık sürecinin çoğu aile ortamında geçtiği için ebeveyn ve aile bireylerinin dahil edildiği çalışmaların yapılması önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Aktaş Arnas, Y. (2013). *Okul öncesi dönemde matematik eğitimi*. Ankara: Vize.
- Aşıcı, M. (2009). Kişisel ve sosyal bir değer olarak okuryazarlık. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 7(17), 9-26.
- Burke M D, Hagan-Burke S, Kwok O. ve Parker R. (2009). Predictive validity of early literacy indicators from the middle of kindergarten to second grade. *The Journal of Special Education*, 42(4), 209-226.
- Catts H. W., Fey M. E., Tomblin J. B. ve Zhang X. (2002). A longitudinal investigation of reading outcomes in children with language impairments. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 45, 1142-115.
- Constantine J. L. (2004). *Relationships among early lexical and literacy skills and languageliteracy environments at home and school*. (Unpublished doctoral diss.). College of Education University of South Florida. Department of Childhood Education College of Education University of South Florida. USA
- Creswell, J. W. (2012). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Sage.
- Demir, E. (2021). 60-72 Aylık çocukların erken okuryazarlık becerileri ve görsel algı düzeyleri. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sağlık bilimleri enstitüsü, Ankara.
- Elliott E., Olliff C.B. (2008). Developmentally appropriate emergent literacy activities for young children: adapting the early literacy and learning model. *Early Childhood Education Journal*, 35(6): 551-556.
- Feiler, A. ve Webster, A. (1997). "Teacher Predictions of Young Children's Literacy Success or Failure in Four Schools". Paper Presented at the British Educational Research Association Annual Conference. September 11-14.
- Fraenkel, J. R., Wallen, N. E., ve Hyun, H. H. (2012). *How to design and evaluate research in education*. New York: McGraw-Hill.
- Huba Marry E., Susie Ramisetty-Milker. (1995). The Language Skills and Concepts of Early and Nonearly Readers. *Journal of Genetic Psychology*, 156, 3, 313-331.
- Karaman Benli, G. (2019). Erken okuryazarlık becerilerinin tarihsel gelişimi, kuramsal temelleri ve kapsamı. Z.F. Temel (Ed.), *Dil ve erken okuryazarlık içinde* (10-31). Ankara: Hedef.
- Kargın, T., Güldenoğlu B. ve Ergül, C. (2017). Anasınıfı çocuklarının erken okuryazarlık beceri profili: ankaralı örnekleme. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 18: 1-27.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber*. (Çev. Ed. S. Turan). Ankara: Nobel.
- Mogalakwe, M. (2006). The use of documentary research methods in social research. *African Sociological Review*, 10(1), 221-230.
- Morrow, M. L., & Gambrell, B. L. (2004). *Using children's literature in preschool comprehending and enjoying books*. USA: International Reading Association.
- National Institute For Literacy, National Center For Family Literacy (2008). *Developing Early Literacy: Report of the National Early Literacy Panel*.
- Rouse, H., L. Ve John W. F. (2006). Validity of the dynamic indicators for basic early literacy skills as an indicator of early literacy for urban kindergarten children. *School Psychology Review*, 35(3), 341-355.
- Spıra E. G., Bracken, S. S. ve Fischel, J. E. (2005). Predicting improvement after firstgrade reading difficulties: The effects of early language, emergent literacy, and behavior skills. *Developmental Psychology*, 41, 225-234.
- Şimşek, H., ve Yıldırım, A. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.

- Tanju Aslışen, E. H. ve Hakkoymaz, S. (2020). Erken okuryazarlık alanında gerçekleştirilmiş lisansüstü tez çalışmalarının incelenmesi: bir içerik analizi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 8(4), 1483-1498.
- Utchell L. A., Schmitt A. J., Mccallum E., Mcgoey K.E. ve Pısellı K. (2016). Ability of Early Literacy Measures to Predict Future State Assessment Performance. *Journal of Psychoeducational Assessment*, 34.6, 511 –523.
- Whitehurst G.J. ve Lonigan C.J. (1998). Child Development and Emergent Literacy. *Child development*. 69(3): DOI: 10.1111/j.1467- 8624.1998.tb06247.x.

EXTENDED SUMMARY

As human beings become more worried about the future, they value children, who are the guarantee of the future, and make more efforts to educate them. The education given to children today covers a life-long process starting from the pre-school period. Early literacy studies given in the pre-school period have a significant importance in order to prepare children for the primary education period, to facilitate their transition to primary education and to increase their readiness level. When the literature is examined, it is seen that the subject of early literacy has an important place. In today's society, one of the most important factors that can help the child to continue his lifelong development and keep up with the times is literacy education. Literacy skills include drawings, letters and scribbles representing objects, events, emotions and people that begin to emerge between 18-24 months. These skills increase in parallel with the increase in children's experiences in daily life (Constantine, 2004). It is known that early literacy is directly related to children's school success in the first years of primary education, reading the written text correctly, quickly and in accordance with its meaning. In this sense, a great burden falls on pre-school education institutions, which are the institutions where preparations are made for primary education. Early academic skills are at the forefront of the most basic skills that should be supported by formal education in the pre-school period. Early academic skills include children's literacy/language and math skills. Early literacy skills include phonological awareness, vocabulary, recognizing words that start and end with the same sound, finding the spoken word in the written text, alphabet knowledge and verbal language skills (Morrow & Gambrell, 2004). Early mathematics skills include classification, one-to-one matching, comparison, ordering, number, operation, geometry, spatial thinking, measurement and graphic creation (Aktaş Arnas, 2013). Studies have shown that children who acquire early literacy skills have higher social development, academic achievement, reading speed and reading comprehension skills than other children (Feiler and Webster 1997; Huba and Ramisetty-Milker 1995; Rouse and Fantuzzo 2006; Schatschneider, Fletcher, Francis, Carlson and Forman 2004). In this research, it is aimed to analyze the doctorate and master's thesis studies related to early literacy, which are becoming increasingly common in Turkey. In the research, 62 doctorate and master's theses registered in the database of YÖK National Thesis Center on early literacy were examined. The screening model of qualitative research was used for the analysis of these theses. Qualitative research is shaped by the experience of the researcher, the information he collects and analyzes (Creswell, 2012). The findings obtained in the research were examined using the document-document analysis technique, one of the qualitative research designs. Document-document analysis is a method that includes the analysis of written materials containing information about the facts aimed to be investigated (Şimşek & Yıldırım, 2008, s. 187).

The data obtained in the study were analyzed using content analysis. Content in qualitative research analysis is a technique that reveals human behaviors and tendencies, albeit indirectly, and reveals written documents and documents in a systematic way using certain coding (Fraenkel, Wallen ve Hyun, 2012). The research data obtained from the content analysis method is summarized and interpreted by the researcher in line with the previously specified categories (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 227). 62 doctoral and master's theses obtained for research; were examined according to the years they were published, the universities they were prepared for, their subjects, research design and sample type. The content analysis determined for the study was followed throughout the research process. At first, the research data was reached and the data were made ready. Later, the analysis unit was created, categories and coding schemes were determined. After the theme and category definitions were made, the results were reported.

Data such as the distribution of doctoral and master's theses by years, which universities pioneered, the patterns used in the theses, research topics and samples constitute the findings of the study. According to the results of the research, it is seen that the doctoral thesis was published mostly in 2013 and 2021, and the master's thesis was published the most in 2021, and Gazi, Ankara and Hacettepe Universities led the most in the publication of these theses. It is understood that quantitative research is generally used as a method in the researches, however, qualitative and mixed designs are also used. It is seen that most of the samples used in the studies are 60-72 months old preschool children and the purposeful sampling type is most frequently adopted. Data such as the distribution of doctoral and master's theses by years, which universities pioneered, the patterns used in the theses, research topics and samples constitute the findings of the study. According to the results of the research, it is seen that the doctoral thesis was published mostly in 2013 and 2021, and the master's thesis was published the most in 2021, and Gazi, Ankara and Hacettepe Universities led the most in the publication of these theses. It is understood that quantitative research is generally used as a method in the researches, however, qualitative and mixed designs are also used. It is seen that most of the samples used in the studies are 60-72 months old preschool children and the purposeful sampling type is most frequently adopted. When we look at the subjects of the studies examined, mostly the effect of early literacy programs; the relationship between early literacy and children's emotional, visual perception and cognitive skills, educational status of their parents, and socioeconomic status of their families; to examine the effects of mind and intelligence games on early literacy skills in children aged 60-72 months; the views and practices of pre-school education teachers about literacy preparation; Family-based literacy preparation, literacy preparation outside the classroom, family literacy from pre-school to primary school, the effect of the "Fun World of Books" education programs in the library on the literacy preparation skills of children and those with or without sufficient phonological awareness, in the risk group and without, socioeconomically disadvantaged It is understood that the early literacy status of children living in the region and those who do not live in the region were compared.

Geliş Tarihi:04.03.2021

Kabul Tarihi: 18. 07.2021

تخصيص العام بالعرف وأثره في الفقه الإسلامي

*عبدالباري عزيز عثمان

الملخص:

يُعدّ العرف دليلاً من أدلة الأحكام ، لأنه الأصل المتجدد الذي يحقق للناس مصالحهم العامة والخاصة ، ويفي بالكثير من الأحكام الفقهية ، ويمكن الاستفادة منه بكل يسر وسهولة باعتباره الأصل الذي تدعو الحاجة إليه. وقد وردت العديد من النصوص الشرعية التي كشفت بوضوح عن اعتبار العرف وأهميته بالنسبة لأحكام الشريعة، ومنزلته من المصادر . والحكم الشرعي يتأثر كثيراً بالظروف والأوضاع الاجتماعية التي ترافقه. فالنصوص التشريعية (القرآن ، السنة) يجب أن تُفهم بحسب مدلولاتها اللغوية والعرفية، وذلك في عصر نزول الوحي وصدور هذه النصوص من المشرّع . فإذا جاء نصّ شرعي عام عن الشارع، وكان للناس عرف معين أو عادة في تعاملهم ببعض ما تناوله ذلك النصّ الشرعي العام، فقد اختلف العلماء في تخصيص هذا النصّ الشرعي العام بالعرف السائد بين الناس ، ما بين مخصص له بالعرف ومانع له من التخصيص. والمقصود بالعرف العملي الذي يُخصص به النص العام ذلك العرف الدارج في زمن النبوة. الكلمات المفتاحية : العرف، العام، التخصيص، الأدلة، الأمثلة .

UMÛMÎ NASSLARIN ÖRF İLE TAHSÎS EDİLMESİ

Özet

Örf, halkın kamusal ve özel menfaatlerini gerçekleştiren ve sürekli yenilenen bir temel dayanak olmasından dolayı şer'î hükümlerin en önemli delillerinden biridir. Birçok fikhî hüküm ve kararların yerine getirilmesini sağlamaktadır. Aynı şekilde ihtiyaç duyulması halinde kaynak olarak kolaylıkla kullanılabilir. Örfün, İslâm hukukunun kaynak ve hükümleri arasındaki yerini ve önemini açık bir şekilde ortaya koyan çok sayıda şer'î nass varid olmuştur. Ayrıca şer'î hükümler, kendisine eşlik eden sosyal durum ve şartlardan büyük ölçüde etkilenmektedir. Şerî nasslar (Kuran, Sünnet), vahyin nuzül dönemi ve bu nassların Şâri' tarafından ortaya konulduğu dönemde ifade ettikleri dilsel ve geleneksel anlamlarına göre yorumlanmalıdır. Şari tarafından, genel bir şer'î hüküm varid olduğunda ve insanlar bu genel şer'î nassın kapsadığı hükümlerden bir kısmıyla muamele etme konusunda belirli bir gelenek veya alışkanlığa sahipse, bu genel şer'î nassın insanlar arasındaki hâkim olan örf ile tahsis edilmesi hususunda âmlimler ihtilafa düşöşlerdir: Cumhura göre: bu genel hüküm, insanlar arsında yaygın ve hâkim olan örf ile tahsis edilemez. Bu konuda örf ile tahsisi caiz görenler ve karşı çıkanlar şekilde iki görüş söz konusudur. Genel bir nassı tahsis eden pratik örften maksat, nübüvvet zamanındaki örfdür.

Anahtar Kelimeler: Örf, Umûm, Tahsîs, Deliller, Örnekler.

*Öğr.Gör. Dr. Abdulbari Aziz Othman, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, azizosman2015@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-1372-2961

المقدمة :

إن موضوع العام في النصوص الشرعية - قرآن، سنة - من الموضوعات المهمة في علم أصول الفقه الإسلامي، حيث حظي العام باهتمام الأصوليين من حيث معناه، ودلالته، وأنواعه، وصيغته، وقبوله للتخصيص، وأنواع أدلة التخصيص. ولعل السبب في كثرة البحث والكتابة في موضوع العام وتخصيصه يعود إلى أن القرآن الكريم وردت أغلب نصوصه التشريعية بصيغة العموم، ومن المعلوم أن أغلب هذه النصوص العامة قد دخلها التخصيص.

تحدث العلماء عن بيان وتوضيح السنة النبوية لنصوص القرآن الكريم، لأن السنة النبوية تولت بيان وتوضيح نصوص القرآن الكريم، كما تكلم الأصوليون عن تخصيص هذه النصوص التشريعية بالمصادر التشريعية والفقهية الأخرى: كالقياس، والإجماع، والمصلحة المرسلّة، والعرف.

ومن خلال الاطلاع على التشريع الإسلامي نرى المراعاة من الشارع الحكيم لمصالح الناس في دنياهم وآخرتهم، في عاجلهم وآجلهم، حيث جعل العرف أساساً يُرجع إليه في كثير من الأحكام، لأن العرف والعادة أصبحت من ضرورات حياة الناس، والرجوع إلى العرف - عندما لا يصادم العرف النصوص التشريعية - يحقق مصالح الناس، ويرفع عنهم المشقة والحرَج.

أما عدم مراعاة الأعراف والعادات المنتشرة بين الناس والتي اطمأنت إليها نفوسهم، وقبلتها طباعهم السليمة يوقع الناس في الضيق، والحرَج، والمشقة، وهذا لا يتناسب مع ما جاء به الإسلام من رفع الحرَج "1. فالعرف هو الأصل ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ عن الناس، ودفع المشقة عنهم، قال الله تعالى: المتطور والمتجدد في كل زمان ومكان، محققاً للناس مصلحتهم العامة والخاصة، فهو أقرب مصدر يمكن الاستفادة منه بسهولة ويُسر، وهو الأصل الذي يحتاجه الناس دائماً، لأن حاجة الناس للعرف فطرة قديمة.

يقول ابن عاشور: " من هذا تعلم أن القضاء بالعوائد يرجع إلى معنى الفطرة، لأن شرط العادة التي يقضي بها أن لا تتأفها الأحكام الشرعية، فهي تدخل تحت أحكام الإباحة، وقد علمت أنها من الفطرة، إما لأنها لا تتأفها وحينئذ فالحصول عليها مرغوب لفطرة الناس، وإما لأن الفطرة تناسبها وهو ظاهر" 2. كما يأتي اعتبار الشارع الحكيم للعرف بأن جعل النصوص الشرعية - قرآن، سنة - وفق المعاني المعهودة والمنتشرة

الحج، 78، 22، 1.

ابن عاشور، محمد، مقاصد الشريعة الإسلامية، (تونس، المطبعة الفنية، بدون تاريخ طبع)، ص 61، 2.

في لسان العرب وقت نزول الوحي وورود الأحاديث النبوية، فيتوجب عليهم فهم هذه النصوص التشريعية في ضوء تلك المعاني المعهودة والمألوفة عندهم زمن مجيء التشريع.

وبهذا يحتاج الفقيه إلى الاطلاع ومعرفة عادات وأعراف العرب في زمن النبوة حال نزول الوحي، ليعرف من خلالها ما أكدّه الشرع من تلك الأعراف وأقرّه، كالفسامة، ومشروعية السلم والاستصناع، والكفاءة في الزواج وغيرها، وليعرف أيضا ما أنكره الشرع من تلك العادات وأبطلها كالتبني، والوآد، وتبرج الجاهلية، فمعرفة تلك العوائد في زمن النبوة تُساعد على فهم النصوص التشريعية فهما سليما. فالنصوص التشريعية يجب أن تُفهم حسب مدلولاتها اللغوية والعرفية في زمن النبوة وفي عصر صدور النص، ولكن من الممكن أن يتعارض العرف مع النص فهنا يجب النظر فيما إذا كان هذا التعارض بين العرف والنص كلياً أو جزئياً، فإن كان التعارض بينهما كلياً ومن جميع الوجوه بحيث إذا عملنا بالعرف تعطل النص وُرفِع حكمه فالعرف في هذه الحالة فاسد لا يجوز الأخذ به والعمل بموجبه.

أما إذا كان التعارض بين العرف والنص الشرعي جزئياً، كأن يكون النص عاما وعارضه العرف في بعض أفراده أو جزئياته، ففي هذه الحالة يكون العرف مخصصا لعموم هذا النص الشرعي. غير أن هذه المسألة طرحت إشكالا في نوع العرف أو العادة الصالحة للتخصيص، وما يلزم له من ضوابط، ومساحة زمنية يتواجد فيها. لقد حرص العلماء على بيان ماهية العرف الصالح للتخصيص وما يلزم له من شروط حتى يكون معتبرا، وذلك حتى لا تكون الأعراف البشرية ناسخة لنصوص الوحي وحاكمة عليها، بيد أنهم اختلفوا فيما بينهم في نوع العرف المخصص للنص الشرعي العام. وسنعرف هذا الأمر في ثنايا البحث ومن خلال الدراسة.

وقد سلكت في بحثي هذا المنهج الاستقرائي، وذلك بإيراد الأدلة والأقوال والمسائل المتعلقة بتخصيص العرف للنص الشرعي العام، مع تطبيق تلك تلك القواعد والأدلة على الفروع الفقهية وذكر الأمثلة المتنوعة عن ذلك. وقد قسّمت البحث إلى: مقدمة وأربعة مباحث والخاتمة.

المقدمة: فيها بينت أهمية العرف كمصدر من مصادر التشريع الإسلامي.

المبحث الأول: تعريف العام لغة واصطلاحاً، أنواع العام.

المبحث الثاني: تعريف العرف لغة واصطلاحاً، أقسام العرف.

المبحث الثالث: موقف العلماء من تخصيص العام بالعرف.

المبحث الرابع : أثر تخصيص النص الشرعي بالعرف في الفروع الفقهية مع ذكر الأمثلة على ذلك .
الخاتمة : ذكر أهم نتائج البحث المتعلقة بالعام والعرف والتخصيص .

أولاً : العام :

تعريف العام لغة واصطلاحاً

العام لغة: هو اسم فاعل من العموم، بمعنى: الشمول³. تقول العرب: عمّم الصلاح والعدل، أي: شملهم. وعمّ الخصب أي: شمل البلدان، أو الأعيان⁴. قال الخليل الفراهيدي: " وعمّ الشيء بالناس يُعمّم عمّا فهو عام إذا بلغ المواضع كلها"⁵.

فالعام هو الذي يأتي على جميع أفرادهِ، ومسمياته، فيشملهم ويحيطهم. قال الجرجاني: العموم في اللغة عبارة عن إحاطة الأفراد دفعة⁶. والخلاصة: أن معنى العموم في اللغة هو: الشمول والإحاطة، وهو أعمّ من مجرد كونه لفظاً، أو معنى مع اتصافه به، لكن الشمول في اللفظ من قبيل شمول الدال لمدلولاته، وفي المعنى من قبيل شمول الكلّي للأفراد والكل للأجزاء⁷.

العام اصطلاحاً: إن الناظر في كتب الأصول ليجد كثرة التعاريف للعام، وتباين بعضها تبايناً حقيقياً، أو تبايناً لفظياً، وليس الهدف من ذلك استقصاء تلك التعاريف والتكلم عليها، كما أنه ليس الهدف بيان سبب الخلاف. إذ إن مجال ذلك هو علم أصول الفقه، ولعل أبرز تعريف للعام هو تعريف الرازي: " فالعام: هو اللفظ المستغرق لجميع ما يصلح له بحسب وضع واحد⁸. هذا تعريف العام عند جمهور الأصوليين، وهو

ابن منظور، محمد، لسان العرب، (بيروت، دار صادر، 1995)، ط11، 89/3، (مادة فتح)؛ الجوهرى، إسماعيل، 3
الصاح تاج اللغة وصاح العربية، تحقيق أحمد عبدالغفور عطار، (بيروت، دار العلم للملايين، 1990) ط4، 5/23، 1993.

السرخسي، محمد، أصول السرخسي، تحقيق أبو الوفا الأفعاني، لجنة إحياء المعارف النعمانية (بجدير آباد، الهند، بدون تاريخ 4
طبع)، 1/125.

الفراهيدي، الخليل، كتاب العين، تحقيق الدكتور عبدالحميد الهنداوي، (بيروت، دار الكتب العلمية، 2003م) ط1، 5.232/3.

الجرجاني، علي، معجم التعريفات، تحقيق محمد صديق المشاوي، (القاهرة، دار الفضيلة، بدون تاريخ طبع) ص 132.

أمير، محمد، تيسير التحرير، (مكة، دار الباز، بدون تاريخ طبع)، 1/193.

الرازي، محمد، المحصول في علم أصول الفقه، تحقيق جابر فياض العلواني، (دمشق، دار الرسالة، بدون تاريخ طبع)، 8،
309/2.

لفظ الرازي في المحصول، وتبعه من جاء بعده من الأصوليين 9 . ورجّحه الشوكاني فقال: وإذا عرفت ما قيل في حد العام علمت أن أحسن الحدود المذكورة هو ما قدمناه عن صاحب المحصول 10. يقصد تعريف الرازي، ولكن مع زيادة كلمة "

دفعة " وقال الشنقيطي 11: وهذا تعريف جيد. إلا أنه ينبغي أن يزداد عليه ثلاث كلمات: الأولى:

بحسب وضع واحد. والثانية: دفعة. والثالثة: بلا حصر من اللفظ. " 12 .

أنواع العام

ثبت بالاستقراء أن الصيغ والألفاظ العامة الموضوعية للعموم، ليس على درجة واحدة، فما إن دلت القرائن على العموم بقي على عمومته، وما دلت القرائن لحمله على الخصوص خُصص:

النوع الأول: عام يُراد به العموم قطعاً: وهو الذي اصطحب بقريضة تنفي احتمال تخصيصه، فبقي على عمومته ولم يدخله التخصيص، يقول الإمام الشافعي 13: هذا عامٌ لا خاص فيه. كما في قوله تعالى: ففي الآية تقرير سنّة إلهية عامة لا تتبدل ولا تتخصص. 14 ﴿وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا﴾ 15 ﴿وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ وقوله تعالى:

السلمي، عياض ، أصول الفقه الذي لا يسع الفقيه جهله، (الرياض، دار التدمرية ، 2005م) ط 1، ص 285.

الشوكاني، محمد ، إرشاد الفحول إلى تحقيق الحق من علم الأصول، تحقيق أبو حفص سامي بن العربي الأثري، (الرياض، 10، دار الفضيلة ، 2000م)، ط 1 ، 511/1.

الشنقيطي: محمد الأمين بن محمد المختار بن عبد القادر الجنكي، مفسر ومدرّس من علماء شنقيط (موريتانيا) ولد وتعلم بها، 11 و حج سنة 1367هـ واستقر مدرسا في المدينة المنورة، ثم الرياض، وأخيرا في الجامعة الإسلامية بالمدينة وتوفي بمكة. الزركلي، الأعلام، 45/6.

الشنقيطي، محمد ، منكرة أصول الفقه على روضة الناظر، (مكة، دار عالم الفوائد، 1426هـ)، ط 1، ص، 12.318

الشافعي، محمد ، الرسالة، تحقيق أحمد محمد شاكر، (القاهرة، مطبعة مصطفى البابي الحلبي، 1938) ، ط 1 ، ص 13.53

هود، 14.6/11

البقرة، 2/ 15.29

النوع الثاني: عامٌ يُراد به الخصوص قطعاً: وهو الذي أُصطحب بقرينة تدل على أنه يُراد منه بعض فلفظ النَّاسِ عام، يُراد به 16 ﴿وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتِطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا﴾ (الأفراد مثل قوله تعالى: خصوص المكلفين؛ لأن الشرع والعقل دلا على إخراج الصبيان والمجانين من هذا الحكم 17. ومما دلت قرائن الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ ﴿القطعية على عدم العموم فيه قوله تعالى: 18. ﴿إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ﴾

قال الشافعي رحمه الله: "باب بيان ما نزل من الكتاب عام الظاهر يراد به الخاص" وذكر الآية السابقة، ثم قال: "فإذا كان من مع رسول الله ناساً غير من جمع لهم الناس، وكان المخبرون لهم ناساً غير من جمع لهم وغير من معه ممن جمع عليه معه، وكان الجامعون لهم ناساً فإن الدلالة بيّنة مما وصفت من أنه إنما جمع لهم بعض الناس دون بعض، والعلم يحيط أنه لم يجمع لهم الناس كلهم، ولم يخبرهم الناس كلهم، ولم يكونوا هم الناس كلهم.... وإنما هم جماعة غير كثير من الناس الجامعين منهم غير المجموع لهم، والمخبرون للمجموع لهم غير الطائفتين، والأكثر من الناس في بلدانهم غير الجامعين ولا المجموع لهم ولا المخبرين" 19. فهذا مما علم بقرائن أن المراد به غير العموم، والقرينة قد تكون السياق نفسه، أو سبب النزول وقرائن الأحوال.

الثالث: العام المخصوص: وهو العام الذي اقترن به الدليل المخصّص بالفعل نصاً أو عقلاً، فالدليل المخصّص قد يكون نصاً قرآنياً مقترناً بالنص العام، أو قد يكون سنة مخصصة 20. وقد مثّل له الإمام يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ ﴿الشافعي بقوله تعالى: وقال: "بأن: " العموم في الآية أن كل نفس مخلوقة من ذكر وأنثى وكلها شعوب 21 ﴿أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَاكُمْ

آل عمران، 3/16.97

الشافعي، الرسالة، ص 53—62؛ الزحيلي، محمد وهبة أصول الفقه الإسلامي، (دمشق، دار الفكر 1986)، ط 1، 1/17 .282

آل عمران، 3/18.173

الشافعي، الرسالة، ص، 58 - 19.59

السرخسي، أصول السرخسي، 1/144؛ الشاشي، أحمد، أصول الشاشي، (بيروت، دار الكتب العلمية، 2003م)، ط 1، ص 20 .20

الحجرات، 49/21.13

من جهة أنّ التقوى لا يوصف بها ﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾ وقبائل، والخصوص فيها في قوله تعالى: إلا من يعقل من أهلها البالغين من بني آدم.

. وبين 22 ﴿إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا﴾ ثم يمثل لهذا النوع آيات التكليف كقوله تعالى: أن هذه الآيات مخصوصة بالبالغين دون من يبلغ وممن بلغ ممن غلب على عقله ودون الحيض في أيام حيضهن "23.

يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ ﴿ومثال السنة المخصصة للنص القرآني العام قوله تعالى: : ﴿﴾: لا يرث القاتل "25 . فقد خُصص بقوله ﴿﴾، قوله 24 ﴿فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ

. وقال 27 ﴿وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ..﴾ لا يرث المسلم الكافر ولا الكافر المسلم "26 . ومن ذلك قوله تعالى: : "لا تُنكح المرأة على عمتها، ولا على خالتها "28. ﴿الرسول

فالآية الكريمة بعمومها تفيد جلّ النكاح من غير المحرمات المذكورات في الآية السابقة، وظاهر الآية أنها تشمل بهذا العموم نكاح المرأة على عمتها أو خالتها، ولكن الحديث الشريف نهى عن ذلك، وعليه فيكون الحديث مخصصاً لعموم الآية. فالسنة النبوية- كما نرى- جاءت مخصصة للنص القرآني العام، ولتبين أن هذا العام مخصوص، وليس مراداً على عمومها، بل هو مقصورٌ حكمه على بعض ما يناوله من أفرادها منذ بدء تشريعه.

النساء، 4/ 22.103

الشافعي، الرسالة، ص 23.57

النساء، 4/ 24.11

الترمذي ، محمد ، سنن الترمذي، تحقيق محمود محمد حسن نصار، (بيروت، دار الكتب العلمية ، 1975)، برقم 25.2109

البخاري، محمد ، صحيح البخاري ، (بيروت ، دار التأصيل 2012) ط1، رقم الحديث 6383 ؛ مسلم، مسلم ، صحيح مسلم 26 ، (بيروت ، دار طيبة ، 2006) ، رقم الحديث 1614.

النساء، 4/ 27.24

مسلم، النكاح، 16، برقم 28.1028

النوع الرابع: العام المطلق: أو العام الذي يحتمل التخصيص في ذاته: وهو الذي لم تصحبه قرينة تنفي احتمال تخصصه ولا قرينة تنفي دلالة على العموم: مثل أكثر النصوص التي وردت فيها صيغ العموم مطلقاً من القرائن اللفظية أو الفعلية أو العرفية، وهذا ظاهر في العموم، حتى يقوم الدليل على التخصيص. فهو عام مطلق عن القرائن المخصصة 29 ﴿وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ مثل قوله تعالى: والنافاة للتخصيص مع احتمالها للتخصيص في ذاته. والعام المطلق المحتمل للتخصيص في ذاته هو محل النزاع بين الأصوليين في مدى قوة دلالة العام من حيث القطعية والظنية 30.

ثانياً : العرف :

يُعد العرف من المباحث المهمة في علم القواعد الفقهية، حيث يعتمد عليه الفقهاء، ويرجعون إليه في كثير من الفروع الفقهية. يقول السيوطي - رحمه الله تعالى -: "اعلم أن اعتبار

العادة والعرف رُجع إليه في الفقه في مسائل لا تعد كثيرة، فمن ذلك: سن الحيض، والبلوغ، والإنزال، وأقل الحيض، والنفاس، والطهر.. 31.

ومُعظم العادات والأعراف إنما تنشأ بسبب الحاجة، إذ يأتي على الناس ظرف خاص يدعوهم إلى العمل أو التصرف على وجه ما أو القيام بعمل خاص، ويتكرر هذا العمل يُصبح عرفاً دارجاً بين الناس. وتختلف الحاجات باختلاف البيئات الطبيعية ومرافقها، وأيضاً بحسب البيئات الاجتماعية وما فيها من أنظمة وقوانين ومعتقدات وأخلاق، وآداب، وغيرها. وقد تكون الأعراف والعادات موروثاً عن الأجداد والآباء دون حاجة حقيقية إليها، وإنما تكون محض وراثية، كما في كثير من عادات وتقاليد الجاهلية المتصلة بعقائدهم الدينية والدينية في بلاد العرب قبل الإسلام.

وللعادات والأعراف سلطان قوي على النفوس، وتحكم في العقول، فهي متى ترسخت وتوطدت بين الناس صارت من ضروريات الحياة، وذلك لأن الناس - بتكرار العمل - يألّفون العمل وتألّفه الأعصاب والأعضاء

البقرة، 2/228.

الزركشي، محمد، البحر المحيط في أصول الفقه، (الكويت، طبعة وزارة الشؤون الإسلامية 1992)، 3/415.

السيوطي، جلال الدين، الأشباه والنظائر في قواعد فروع الشافعية، (بيروت، دار الكتب العلمية، 1983)، ص 90.

والطباع والعقول³². والعادات على أنواع : ما هو حسن، و ما هو قبيح، فليس كل الأعراف والعادات ناشئة عن مصالح حكيمة وضرورية، فقد يعتاد الناس عادات وأعراف تقوم على الجهل والضلالة الموروثة عن الآباء والأجداد تكون سبباً في شقاء المجتمع وليس فيها أية منفعة.

العرف لغة واصطلاحاً

يُطلق العرف في اللغة على معانٍ عدة منها:

1. التتابع: " تتابع الشيء متصلاً ببعضه ببعض، ومنه عُرِفَ الفَرَس، وسُمي بذلك لتتابع الشعر عليه، ويقال: جاءت القطا عُرْفاً عُرْفاً، أي بعضها خلف بعض، والعرف " المعروف" سمي بذلك لسكون النفس إليه "33.
2. بمعنى السكون والطمأنينة: " ومنه المعرفة، تقول: عرف فلان فلاناً عرفاً ومعرفة، وهذا أمر معروف لسكونه إليه، لأن من أنكر شيئاً توحش منه، وسُمي المعروف بذلك لأن النفوس تسكن إليه³⁴.
3. الظهور والوضوح كقولهم: " عرف الرمل والجبل" ويقصد به ظهوره وأعله، ومثال ذلك قوله تعالى: ، والمقصود بالأعراف في الآية الكريمة هو المضروب بين الجنة والنار. وقد ³⁵﴿وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ﴾ فسر الراغب الأصفهاني في كتابه مفردات ألفاظ القرآن³⁶العرف: " بالمعروف من الإحسان" وبين أن هذا مما تقدم ذكره ³⁷﴿حُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾ هو المعنى المأخوذ من قوله تعالى: نجد أن معنى "ع ر ف " بضم العين: المعروف، وهو كل ما تعرفه النفس البشرية من الخير، وتطمئن وتسكن إليه، والعرف والعارفة والمعروف واحد ضد المنكر. إذاً للعرف معانٍ كثيرة ومتعددة في اللغة، ولكن أبرز هذه المعاني وأرجحها هو التتابع، والمألوف من الأفعال دون إنكار.

الزرقا، مصطفى ، المدخل الفقهي العام، (دمشق، دار القلم ، 1998)، ص32.813

ابن فارس، أحمد ، معجم مقاييس اللغة، تحقيق عبدالسلام محمد هارون، (بيروت، دار الفكر بدون تاريخ طبع) ، 281/4، مادة 33 عرف.

ابن فارس، معجم مقاييس اللغة، 281/4، مادة، عرف ؛ ابن منظور، لسان العرب، مادة، عرف .34

الأعراف، 35.46/7

الأصفهاني، الحسين ، مفردات ألفاظ القرآن، (دمشق، دار القلم، 2009) ط2، ص 36.560

الأعراف، 37.199/7

تعريف العرف اصطلاحاً: عرّف الفقهاء العرف اصطلاحاً بعدة تعريفات: عرّفه الجرجاني في كتابه التعريفات بقوله: "العرف ما استقرت النفوس عليه بشهادة العقول، وتلقته الطباع السليمة بالقبول"38.

ويقول الشيخ فهمي أبو سنة في شرحه لهذا التعريف في كتابه "العرف والعادة": "يعني هو الأمر الذي اطمأنت إليه النفوس وعرفته، وتحقق في قراراتها وألفته، مستندة في ذلك إلى استحسان العقل، ولم ينكره أصحاب الذوق السليم في الجماعة... وقال: "وإنما يحصل استقرار الشائع المتكرر الصادر عن الميل والرغبة"39. وكما عرّف العرف أيضاً الشيخ مصطفى الزرقا بقوله: "العرف عادة جمهور قوم في قول أو فعل"40. والمقصود بهذا التعريف: أن العرف معتاد عند أكثر الناس وليس عند بعضهم، وهو يشمل العرف القولي والعرف العملي. وهذا التعريف هو أقرب تعريف للحد الصحيح للعرف .

أقسام العرف :

ينقسم العرف عند الأصوليين إلى عدة أقسام، وذلك بالنظر إلى سببه ومتعلقه، وإلى الجهة التي يصدر عنه، أو باعتبار المعنى اللغوي للعرف. فبحسب النظر الموجّه إليه ينقسم العرف باعتبار سببه وموضوعه إلى عرف قولي وعرّف عملي، وينقسم حسب من يصدر عنه وانتشاره وشيوعه وخصوصه إلى عرف عام وإلى عرف خاص، وينقسم العرف حسب موافقته لنصوص الشريعة أو مصادمته لها إلى عرف صحيح وإلى عرف فاسد، وينقسم باعتبار ثبوته واستقراره وعدمه إلى عرف ثابت وعرّف متبدل .

القسم الأول: العرف القولي والعرف العملي: وذلك حسب سببه ومتعلقه ينقسم إلى نوعين هما: **النوع الأول:** **العرف القولي:** وموضوعه هو استعمال بعض الألفاظ في معانٍ منتشرة بين الناس، وتعارف الناس على استعمالها في هذه المعاني المنتشرة، وذلك مثل أن ينتشر بين الناس استعمال بعض الألفاظ والتراكيب التي تدل على معنى معين بحيث يتبادر إلى أذهان الناس المفهوم المتبادر من هذه الألفاظ عند إطلاقها دون قرينة أو دلالة عقلية. ولا يتبادر إلى أذهان الناس عند سماع هذه الألفاظ والمصطلحات إلا المعنى المعروف والمنتشر والمألوف لديهم41. واصطلاح الأصوليون على تسمية هذا النوع من العرف: بالحقيقة العرفية.

الجرجاني، معجم التعريفات، ص38.125

أبو سنة، أحمد، العرف والعادة في رأي الفقهاء، (القاهرة، مطبعة الأزهر، 1947)، ص39.8

الزرقا، مصطفى، المدخل الفقهي العام، (دمشق، دار القلم، 1998)، ص40.872/2

البغا، مصطفى، أثر الأدلة المختلف فيها في الفقه الإسلامي، (دمشق، دار الإمام البخاري، بدون تاريخ طبع)، ص41. 446

وينقسم العرف القولي باعتبارين اثنين هما: الأول من حيث ذاته، والثاني من حيث مصدره. أما الأول من حيث ذاته فيتنوع إلى نوعين: أ. عرف قولي في المفردات، ب. وعرف قولي في المركبات.

النوع الثاني: العرف العملي: العرف العملي هو كما عرفه الإمام الزرقا بقوله: "ما اعتاده الناس من الأفعال العادية، أو المعاملات المالية.42. فالمقصود بالأفعال العادية: أي أفعال وتصرفات الناس الشخصية، في حياتهم اليومية. والتي لا تقوم على تبادل المصالح والمنافع، أو إنشاء الحقوق، كالطعام والشراب، واللباس، والمركب، والحرف، والزرع، وغير ذلك من الأمور الشخصية. أما المقصود بالمعاملات المالية: فهي التصرفات والأعمال التي يُقصد منها بناء وإنشاء الحقوق بين الناس، أو إسقاطها، كالبيع، والشراء، والنكاح. فمثال العرف في أفعال الناس: كاعتيادهم على التعطيل في أيام مخصوصة من كل أسبوع عن العمل، واعتياد بعضهم الآخر على تناول نوع معين من اللحم، كلحم الماعز، أو الضأن، أو البقر أو نوع معين من اللباس، والأدوات. ومثال العرف العملي في المعاملات: كعادة الناس في بيع بعض الأشياء الثقيلة: كالفحم، والقمح، والحطب، والشعير وغيرها شرط أن يكون على البائع أمر توصيلها إلى بيت المشتري. أيضاً: عادة الناس في تقسيط أجرة السكن أو الدكاكين السنوية إلى أقساط معدودة. وأيضاً كتعارف الناس في النكاح على تعجيل قسم من المهر، وتأجيل القسم الآخر43.

القسم الثاني: العرف العام والعرف الخاص: حيث ينقسم العرف باعتبار من يصدر عنه إلى نوعين هما عام وخاص. فالنوع العام: هو كما عرفه ابن عابدين بقوله: "ما تعامله عامة الناس، سواء أكان قديماً أو حديثاً"44. أي أن هذا العرف يكون منتشرًا وفاشياً في جميع البلدان الإسلامية وبين مختلف الشعوب.

مثال ذلك: عقد الاستصناع: الذي تعارف عليه الناس في كثير من احتياجاتهم اليومية والحياتية، من أثاث وألبسة، وأدوات وغيرها. فالناس قد احتاجوا إليه ودرجوا عليه وذلك من قديم الزمان، فأصبح الاستصناع منتشرًا في أغلب الحالات والأمور.

الزرقا، المدخل الفقهي العام، 2/ 42.846

الزرقا، المدخل الفقهي العام، 2/ 43.877

ابن عابدين، محمد أمين، مجموعة رسائل ابن عابدين، رسالة: نشر العرف في بناء بعض الأحكام على العرف، بدون دار نشر 44 وتاريخ طبع، ص، 115.

أما النوع الخاص: فهو: "الذي يكون منتشرًا في بلد من البلدان، أو لدى طائفة من الناس" 45. كانتشاره بين التجار والزراع وغيرهم. وهذا النوع متنوع ومتجدد له صور كثيرة ليس لها حدود. وبيان ذلك أن مصالح الناس والسبل الموصلة إليها، وحوادثهم وارتباطاتهم وعلاقاتهم متجددة أيضاً. مثال ذلك: التعارف بين التجار على إثبات ديونهم التي هي في ذم الناس في دفاتر خاصة من غير شهود عليها، ثم تكون هذه الكتابة في هذه الدفاتر وثيقة قطعية يحتجون بها لإثبات الديون 46. وهذا العرف خاص بالتجار فيما بينهم.

القسم الثالث: العرف الصحيح والعرف الفاسد: ينقسم العرف من حيث ملائمته لقواعد الشريعة ونصوصها إلى قسمين هما:

1. العرف الصحيح: وهو المقصود به العرف الشرعي: وهو عبارة عن مجموعة من الاصطلاحات الشرعية التي أهدمت معناها اللغوي واستعملت في المعنى الشرعي كالصلاة، والزكاة، والحج، أو هو ما تعارفه الناس وليس في هذا التعارف مخالفة لنص من نصوص الشريعة، أو تفويت لمصلحة، أو جلب لمفسدة. يقول الإمام الشاطبي في هذا الصدد عندما يتكلم عن الأعراف والعوائد: "العوائد المستمرة ضربان: أحدهما العوائد الشرعية التي أقرها الدليل الشرعي أو نفاها، ومعنى ذلك أن يكون الشارع أمر بها إيجاباً أو ندباً، أو نهى عنها كراهة أو تحريماً، أو أذن فيها فعلاً وتركاً. والضرب الثاني: العوائد الجارية بين الخلق بما ليس في نفيه ولا إثباته دليل شرعي" 47. ومن أمثلة ذلك: الصلاة التي تعني في اللغة الدعاء، ولكن الشرع استعملها على أنها عبادة مخصوصة تبدأ بالتكبير وتنتهي بالتسليم، وما فيها من أركان وشروط.

أقر الإسلام الكثير من العوائد والأعراف الجاهلية لعدم مخالفتها لمبادئه وأحكامه ومقاصده، كالدية التي كانت منتشرة قبل الإسلام في أيام الجاهلية، وجاء الإسلام وأقرها، فهي -أي الدية- من الأعراف التي شهد لها الشارع. وكتعارف الناس على أن المهر مقدم ومؤخر، وكتعارف الناس على أن يقدم الخطيب لخطيبته الهدايا والتي لا تعتبر من المهر 48. وقد فصل العلماء في الشروط التي يجب توافرها ليكون العرف

أبو سنة، العرف والعادة، ص، 19؛ ابن عابدين، نشر العرف ص 125. 45.

أمير عبدالقادر، أصول الفقه، ص، 505. 46.

الشاطبي، الموافقات، 2/ 28. 47.

أسماء الموسى، العرف حجبه وآثاره الفقهية، ص 21؛ الموسوعة الفقهية الكويتية، 3/ 56؛ رقية طه العلواني، أثر العرف في فهم 48 النصوص (قضايا المرأة نموذجاً)، (دمشق، دار الفكر، 2012)، ص 34.

معتبراً ومقبولاً شرعاً، أن يكون مطرداً غائباً، ومستمراً في العمل به، ولا يخالف نصوص الشريعة، وأن يكون قائماً وقت نشوء التصرفات التي يُراد فيها تحكيم العرف.

2. العرف الفاسد: وهو العرف المخالف لنصوص الشريعة، أو فيه ضرر، أو يدفع مصلحة، أو يعارض من الأحكام ما هو ثابت لا يتغير بتغير الأمانة والأزمنة، أو ما أحلّ حراماً، أو حرّم حلالاً، كتعارف الناس على التعامل بالربا، والاختلاط بين الرجال والنساء في الحفلات والأعراس وغيرها، وتقديم الخمر في المناسبات. يقول عبدالوهاب خلاف: "وأما العرف الفاسد فلا تجب مراعاته، لأنه في مراعاته معارضة دليل شرعي، أو إبطال حكم شرعي، فإذا تعارف الناس عقداً من العقود الفاسدة كعقد ربوي، أو عقد فيه غرر وخطر، فلا يكون لهذا العرف أثر في إباحة هذا العقد"49. وقال ابن عابدين: "إذا خالف العرف الدليل الشرعي، فإن خالفه من كل وجه بأن لزم منه ترك النص فلا شك في رده"50. والعرف الفاسد ليس مجال بحثنا في هذه الرسالة، لأنه باطل في ذاته وأصله وذلك لمصادمته لنص أو أصل شرعي، أو مقصد شرعي. فمعيار العرف صحة وفساداً هو الشرع ومقاصده في التشريع. فالشرع الإسلامي هو المعيار الفاصل بين العدل والظلم، والمصلحة الحقيقية والمصلحة الفاسدة51. ويستثنى من هذه الحالة إذا كان النص الخاص يعتمد على علة عرفية، فإذا ذهبت وزالت تلك العلة، زال معها الحكم، بحيث إذا تبدل وتغير العرف تغير الحكم. ومن هنا جاء كلام الأصوليين وتقريرهم لمبدأ "تغير الأحكام بتغير الأزمان".

موقف العلماء من تخصيص العام بالعرف:

إن العرف الذي يتم به تخصيص النص العام أو بعض ما اشتمل عليه العام: إما أن يكون عرفاً قولياً أو عرفاً فعلياً، وهذان النوعان من العرف إما أن يكونا سابقاً أو مقارناً لنزول النص العام، أو أنهما حدثا بعد نزوله.

فالعرف القولي: هو استعمال اللفظ في معنى هو غير تمام مدلوله، بحيث إذا أطلق انصرف إليه من غير قرينة52. وطريقة تكوين العرف القولي: أن يُتَّقَقَ على هجر المعنى الأصلي للفظ، ونقل هذا اللفظ

خلاف، عبدالوهاب، علم أصول الفقه، ص، 49.89.

ابن عابدين، نشر العرف، ص، 118.50.

أبو سنة، العرف والعادة في رأي الفقهاء، (القااهرة، مطبعة الأزهر، 1947)، ص، 94.51.

ينظر: الغزالي، محمد، المستصفي من علم الأصول، 1/347 فما بعدها. 52.

بواسطة الاستعمال الشائع المتكرر إلى المعنى الثاني. ومثال ذلك: إطلاق الدرهم على النقد الغالب، مع أنه في الأصل كان يطلق على كل فرد من أفراد الدراهم⁵³. ولكل قسم من هذه الأقسام حكمه عند الفقهاء والأصوليين. والعلماء مُجمعون على أن العرف القولي يقضي على النص العام ويخصه إن كان هذا النص عاماً، وهذا هو قول عامة الأصوليين والفقهاء⁵⁴، ففي قوله تعالى: ﴿ وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا ﴾ البيع بالمعنى اللغوي هو المبادلة في المال وغيره، وبالمعنى الشرعي مبادلة المال بالمال، فحين يراد تفسير هذا النص يؤخذ البيع على المعنى الذي هو في عرف الشارع، لا المعنى اللغوي، فيخصص به العموم. وفي الدراهم: قال العلماء: إذا ذكر لفظ الدراهم في عقد من العقود ينصرف إلى النقد الغالب للبلد، لا إلى كل فرد من أفراد تلك الدراهم، وذلك حملاً للفظ على معناه العرفي، فيخصص العام بالعرف⁵⁵.

ومن أمثلة ذلك في أقوال الناس وألفاظهم وتخطابهم: فيما لو أوقف شخص مالا على العلماء بحيث إن العرف في زمن الواقف يجري على علماء الشريعة دون غيرهم، فالعرف هنا مخصص لعبارته وقوله. وبناءً على العرف يُدرك قصد الواقف من كلامه، فيتمّ صرف المال الموقوف على علماء الشرع فقط⁵⁶.

أما العرف العملي: فهو ما تعارف عليه الناس وجرى عليه العمل عندهم، سواء أكان ذلك عاماً كاستنصاع الأواني والأحذية، ودخول الحمام من غير تعيين زمن ولا أجر، أو خاصاً ببلد، كتعارف أهل البادية على اعتبار الأنعام رأس المال عندهم، وسبب هذا العرف هو التعامل⁵⁷. إلا أن الفقهاء اختلفوا في العرف العملي الموجود وقت نزول النص الشرعي، هل هو مخصص للعام أم لا؟ فبعضهم أجاز ذلك، وبعضهم الآخر منعوا التخصيص.

قول القائلين بأن العرف العملي مخصص للنص العام:

ذهب الحنفية" باستثناء أبي يوسف " وجمهور المالكية إلى عدم التفريق بين العرف القولي والعملي، فكلا النوعين يخصصان النص الشرعي العام، بحيث يحمل العام على ما يقضي به العرف، ومن المحدثين

ينظر: أمير الحاج، شمس الدين، *التقرير والتحبير*، (بيروت، دار الفكر، 1993)، ص/282 فما بعدها. 53.

أبو سنة، *العرف والعادة*، ص، 122 فما بعدها. 54.

ينظر: الإسنوي، عبدالرحيم، *نهاية السؤل في شرح منهاج الأصول*، (القاهرة، عالم الكتب، بدون تاريخ طبع)، 2/ 469. 55.

الغزالي، المستصفي، 2 / 111؛ السيد صالح، عوض، *أثر العرف في التشريع الإسلامي*، (بيروت، مكتبة الرسالة، بدون تاريخ طبع)، ص 364. 56.

ابن عابدين، *نشر العرف مجموعة الرسائل* 2/115 فما بعدها، *العرف والعادة* لأحمد فهمي أبو سنة 19. 57.

الذين قالوا بذلك أيضاً: الشيخ أحمد الزرقا، وأبو زهرة، وفتحي الدريني، وشلبي، وفهمي أبو سنة 58. وقد ورد عن الإمام أبي يوسف: "إذا تعارض النص والعرف يُنظر فيما إذا كان النص مبنياً على العرف والعادة أم لا؟ فإذا كان النص مبنياً على العرف والعادة ترجح العادة ويترك النص، وإذا كان النص غير مستند إلى عرف وعادة يعمل بالنص ولا عبرة بالعادة" 59.

قال ابن عابدين معلقاً على كلام أبي يوسف: "فإن قلت: قد روي عن أبي يوسف اعتبار العرف في هذه الأشياء المنصوصة- حتى جوّز التساوي بالكيل في الذهب، وبالوزن في الحنطة إذا تعارفه الناس- فهذا اتباع العرف اللازم منه ترك النص، فيلزم أن يجوز عنده ما شابهه من تجويز الربا ونحوه للعرف وإن خالف النص" 60. ثم يكمل ابن عابدين قوله: "حاشا لله أن يكون مراد أبي يوسف ذلك وإنما أراد تعليل النص بالعادة بمعنى: أنه إنما نصّ على البر والشعير والتمر والملح بأنه مكيلة، وعلى الذهب والفضة بأنها موزونة، لكونهما كانا في ذلك الوقت كذلك، فالنص في ذلك الوقت إنما كان للعادة، حتى لو كانت العادة في ذلك الوقت وزن البر وكيل الذهب لورد النص على وفقهما، فحيث كانت العلة هي المنظور إليها، فإذا تغيرت تغير الحكم، فليس في اعتبار العادة المتغيرة الحادثة مخالفة للنص، بل فيه اتباع للنص" 61. وقد رجح الإمام الزرقا- رحمه الله- قول أبي يوسف حيث قال: "ورأي أبي يوسف هذا كما ترى أقوى حجة، وأقوم محجة رغم انفراده به" 62.

كما نُقل عن علماء المالكية أقوال عديدة تؤيد في محتواها قول الحنفية من أن العرف العملي يخصص النص العام. فيقول الإمام المقري في قواعده: "إن العادة عند مالك كالشرط تقيّد المطلق وتخصص العام" 63. ويتفق مع الحنفية والمالكية ابن رجب الحنبلي، وذلك بجواز تخصيص العام بالعرف، حيث ذكر ذلك في

الزركشي، البحر المحيط، 2 / 521 ؛ الزرقا، المدخل الفقهي العام، 2 / 265. 58.

ابن الهمام، محمد، فتح القدير شرح فتح القدير على الهداية، (بيروت، دار الكتب العلمية، 2003)، 5/283. 59.

ابن عابدين، نشر العرف، ص 118 ؛ الزرقا، المدخل الفقهي العام، 1 / 910 ؛ أبو سنة، العرف والعادة، ص 61 - 75. 60.

ابن عابدين، نشر العرف، ص، 118. 61.

الزرقا، المدخل الفقهي العام، 2 / 910. 62.

الونشريسي، أحمد، إيضاح المسالك إلى قواعد الإمام مالك، تحقيق الصادق بن عبدالرحمن الغرياني، (بيروت، دار ابن حزم 2006)، القاعدة 117، ص، 168. 63.

قواعده أنه الصحيح في مذهبهم فيقول: "ويخصص العموم بالعادة على المنصوص"64. واتفق السبكي مع أصحاب هذا الرأي في كتابه المجموع حيث يقول: "وأما العوائد الفعلية: فإن كانت خاصة فلا اعتبار لها، وإن عمت واطردت فقد اتفق الأصحاب على اعتمادها، وذكرها لها أمثلة"65.

العرف العملي المخصص هل يشترط فيه العموم أم لا ؟

تختلف نظرة الفقهاء إلى العرف العملي القائم هل يجب أن يكون عاماً أو خاصاً، فإذا كان العرف العملي عاماً فإن أبا يوسف من الأحناف يرى جواز تخصيص النص العام به، وهذا القول هو القول الراجح من مذهبهم، وعليه أيضاً محققوا المالكية. وذلك لأن العمل بالعرف العملي العام ليس فيه تعطيل للنص، وإنما يُطبق النص في مشمولاته الأخرى . ويرجع السبب في إعمال العرف وعدم إهماله هو التوسيع والتيسير على الناس، وذلك بعد اشتغال النص العام لكل ما تناوله، وإنما يكون العمل بالنص من خلال مشمولاته التي يتناولها عمومها فيكون العمل بهما معاً. ومثال ذلك الحديث الذي روي عن حكيم بن حزام: قال أتيت فقلت: "يأتيني الرجل يسألني من البيع ما ليس عندي، أبتاع له من السوق ثم أبيع له قال: لا ﷺ رسول الله تبع ما ليس عندك"66، ولكن الشرع استثنى من هذا المنع عقد الاستصناع67، وذلك لأن الناس اعتادوه ويتعاملون به دون نكير .

أما إذا كان العرف العملي خاصاً وعارض النص العام، بحيث يكون العرف الخاص خاصاً ببلدة دون أخرى، أو بمكان دون آخر، أو هو خاص بمجموعة من الناس كأصحاب المهن المختلفة من صنّاع أو تجّار أو زُراع أو غيرهم، أو هو خاص ببعض البلدان دون غيرها68. فهذا النوع الخاص من العرف العملي لا يقوى عند الحنفية على تخصيص النص العام69، لأن هذا النوع من العرف خاص.

ابن رجب، عبدالرحمن ، القواعد في الفقه الإسلامي،(بيروت، دار الفكر، بدون تاريخ طبع)،ص 276، القاعدة 64.122

السبكي، تقي الدين السبكي ، تكملة المجموع، (دمشق ، دار الفكر، 2008)، 11 / 125 . 65.

الترمذي، البيوع،12، برقم 1232 . 66.

الاستصناع: هو عقد على مبيع في الذمة شرط فيه العمل . انظر: الكاساني، بدائع الصنائع،6 / 84 . 67.

الزرقا، المدخل الفقهي العام،2 / 893 - 898 . 68.

ابن نجيم، زين الدين ، الأشباه والنظائر، ط1 ، (بيروت ، دار الكتب العلمية ، 1999)، ص87 . 69.

قول المانعين للتخصيص بالعرف :

الذين ذهبوا إلى هذا القول هم الشافعية حيث قالوا: " بأن العرف العملي لا يقوى على تخصيص النص الشرعي العام"70. ويوافق الشافعية من المالكية القرافي الذي يقول بأن العرف العملي لا يصلح أن يخصص اللفظ أو يقيده71. وقال بذلك أيضاً الحنابلة وجمهور المعتزلة72.

ومن أشهر ممن يتزعمون هذا القول الإمام الغزالي الذي ذهب إلى تفريق العرف القولي عن العرف العملي، وهو يجيز تخصيص النص الشرعي العام بالعرف القولي دون العرف العملي، حيث ذكر في باب العام والخاص في الباب الثامن: " عادة المخاطبين فإذا قال لجماعة من أمته حرّمت عليكم الطعام والشراب مثلاً، وكانت عادتهم تناولهم جنساً من الطعام فلا يقتصر النهي على معتادهم، بل يدخل فيه لحم السمك والخيل والطير وما لا يعتاد في أرضهم، لأن الحجة في لفظه وهو عام، وألفاظه غير مبنية على عادة الناس في معاملاتهم حتى يدخل فيه شرب البول وأكل التراب، وابتلاع الحصاة والنواة، وهذا بخلاف لفظ الدابة فإنها تُحمل على ذوات الأربع خاصة لعرف أهل اللسان في تخصيص اللفظ، وأكل النواة والحصاة يُسمى أكلاً في العادة وإن كان لا يُعتاد فعله، ففرّق بين أن لا يعتاد الفعل وبين أن يُعتاد اطلاق الاسم على الشيء. وعلى الجملة: فعادة الناس تؤثر في تعريف مُرادهم من ألفاظهم، حتى إن الجالس على المائدة يطلب الماء فيفهم منه العذب البارد، لا يؤثر في تغيير خطاب الشارع إياهم"73. وعند الحنابلة ذهب ابن تيمية إلى عدم تخصيص النص العام بالعرف العملي، فيقول في المسودة: " لا يجوز تخصيص العموم بالعادات عندنا"74. كما ذهب الشوكاني في الإرشاد إلى عدم التخصيص بالعادة.

أثر تخصيص النص الشرعي العام بالعرف في الفروع الفقهية

إن موضوع التخصيص بالعرف ذو أهمية بالغة وكبيرة، لا تنقضي هذه الأهمية بل ستستمر إلى يوم القيامة، وبيان ذلك: أن الشريعة الإسلامية دائمة ومستمرة أبداً إلى قيام الساعة، وهي - الشريعة الإسلامية-

الأمدي، علي ، الإحكام في أصول الأحكام، (بيروت، المكتب الإسلامي، بدون تاريخ طبع)، 2 / 486.70

القرافي، أحمد، أنوار البروق في أنواء الفروق، تحقيق خليل المنصور ، (بيروت، دار الكتب العلمية، 1998)، 1 / 173.71

الغزالي، المستصفي، 2 / 111.72

الغزالي، المستصفي، 2 / 123.73

ابن تيمية، أحمد ، المسودة في أصول الفقه، تحقيق محمد محي الدين عبد الحميد، (بيروت، دار الكتاب العربي ، بدون تاريخ 74 طبع)، ص 123 .

مبنية على قواعد وأسس قابلة للتعامل والتكيف مع الأمكنة المختلفة والأزمات المتعاقبة، وقد انحصرت النصوص الشرعية بانقضاء نزول القرآن الكريم وانتهاء عصر النبوة، إلا أن الوقائع المتجددة والنوازل الجديدة مع تشابهها حيث تبرز أهمية تلك النصوص وما يتعلق بها، وأهمية التأصيل الوارد في موضوع ما، وارتباط ذلك بما يكون من تطبيقه في حياتهم المعاصرة. ويتمثل تخصيص النص الشرعي العام بالعرف في الفقه الإسلامي في صور متعددة، وحالات كثيرة عند الفريق الذي أجاز التخصيص بالعرف - والنظر هنا - في هذا المبحث يتعلق بعدة أبواب هي في العبادات والأحوال الشخصية والمعاملات والجنايات.

المثال الأول: تخصيص قوله تعالى (والوالدات يرضعن أولادهن) بالعرف العملي :

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُبْرِئَ الرِّضَاعَةَ ۗ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى فِي سُورَةِ الْبَقَرَةِ: . هذه الآية خصصها الإمام مالك - رحمه الله تعالى - 75 وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ .. بالعرف، حيث خصص لفظ " الوالدات " الذي هو لفظ عام في هذا النص ويتناول جميع الوالدات بوجوب الإرضاع لأولادهن بالعرف، فأخرج الإمام مالك - رحمه الله تعالى - المرأة الحسبية ومن هي ذات الشرف، والمكانة والقدر التي ليست من عادة مثيلاتها إرضاع أولادهن، وذلك إن كان الولد يقبل ثدي غيرها وذلك للمصلحة العرفية⁷⁶.

واستند الإمام مالك في تخصيصه لهذه الآية بالعرف الدارج آنذاك قبل الإسلام، والذي استمر بعد مجيء الإسلام، في أن العرب كانوا يرضعون أولادهم من غير الأم، وكانوا يحضنون ويربون أولادهم عند مرضعات وحاضنات غير أمهاتهم أو جداتهم. وكان هذا الأمر أكثر جلياً عند الشريقات ذوات القدر والمكانة والمنزلة الرفيعة، وذلك لتحافظ هذه المرأة على نضارتها وجمالها، أو حتى لا تُعاب في خدمة ولدها. وكما هو معلوم بأن الرسول - صلى الله عليه وسلم - أرسلته أمه إلى بني سعد عند حليلة السعدية للرضاعة⁷⁷. فلفظ " الوالدات " وهو لفظ عام أصبح قاصراً على الأم غير الحسبية، أما الحسبية وذات القدر والمنزلة

البقرة، 75.233/2

الدريني، المناهج الأصولية، ص 454؛ السوسوسة، عبدالمجيد السوسوسة، التخصيص بالعرف وأثره في الفقه الإسلامي، مجلة 76 الشريعة و القانون، العدد 32، تاريخ النشر 2007، الأردن، ص، 395.

ابن هشام، محمد، تهذيب سيرة ابن هشام، ط14، (بيروت، مؤسسة الرسالة 1985)، 77.37/1

فإنها لا ترضع وليدها بنفسها، إذا كان ولدها يقبل ثدي غيرها من النساء، بل على الزوج أن يأتي بمن يرضع لها ولدها⁷⁸.

وقد أثبت نسبة هذا الكلام إلى الإمام مالك - رحمه الله تعالى - ابن العربي في تفسيره حيث قال: "ولمالك في الشريفة رأي خصص به الآية، فقال إنها لا ترضع إذا كانت شريفة، وهذا من باب المصلحة التي مهدناها في أصول الفقه"⁷⁹. وذكر ابن القاسم في المدونة في تأكيد هذا القول للإمام مالك وصحة نسبه إليه فقال: "وسألت مالكا عن المرأة ذات الزوج أيلزمها إرضاع ابنها؟ قال: نعم، يلزمها إرضاع ابنها على ما أحببت أو كرهت إلا أن تكون لا تكلف ذلك، فقلت لمالك "ومن التي لا تكلف ذلك؟ قال: "المرأة ذات الشرف واليسار الكثير التي ليست مثلها تُرضع وتُعالج الصبيان، فأرى ذلك على أبيه وإن كان لها لبن"⁸⁰. وبهذا نرى بأن الإمام مالكا - رحمه الله - قد اتخذ من العرف العملي - الذي كان سائداً في المدينة المنورة خاصة وعند العرب عموماً - قرينة على قصر عموم النص القرآني وشموله "الوالدات" على ما سوى ما هو متعارف عليه عملياً.

المثال الثاني: عقد الاستصناع

مرّ معنا في مبحث العرف أن العرف الباطل الذي لا يجوز العمل به، هو الذي يكون مخالفاً للنص الشرعي من كل وجه، أما إذا كان العرف مخالفاً للنص الشرعي في بعض الوجوه مثاله إذا كان النص الشرعي عاماً والعرف المخالف له خاصاً، ففي هذه الحالة يُعمل بالنص والعرف معاً، بحيث يكون العرف مخصصاً للنص العام هذا لا مبطلاً له، ومثال هذه الحالة "ما رواه حكيم بن حزام قال: قلت يا رسول الله يأتي الرجل فيسألني عن البيع ليس عندي ما أبيع له، ثم أبتاعه من السوق، فقال - صلى الله عليه وسلم - "لا تبع ما ليس عندك"⁸¹.

ابن عربي، محمد، أحكام القرآن، (بيروت، دار الكتب العلمية، 2003)، 1، ط3، 204/3؛ القرافي، الفروق، 187/1؛ الزحيلي، 78، أصول الفقه، 1/257.

ابن عربي، أحكام القرآن، 1/204.79.

مالك، مالك بن أنس، المدونة الكبرى، (الرياض، مؤسسة السعادة، 1324هـ)، 5/98.80.

الترمذي، البيوع، 1232؛ وعلق الترمذي على الحديث بأنه حديث حسن؛ وقال عنه الشوكاني بأنه حديث صحيح، الشوكاني، 81، محمد، نيل الأوطار، تحقيق محمد صبحي بن حلاق، (الرياض، دار ابن الجوزي، 1427هـ)، 10/53.

هذا النص عام في النهي عن بيع ما ليس موجوداً لدى الإنسان، ومع ذلك أجاز الفقهاء التعامل بالاستصناع وجوازه، وذلك بسبب تعامل الناس بهذا البيع من عهد الصحابة وبعدهم دون أن ينكر أحد على الناس هذا البيع، مع أن هذا النص يشمل في نهيه الاستصناع ويصدق عليه أيضاً، لأنه بيع المعدوم وما هو غير موجود لدى الإنسان . فالفقهاء هنا لم يبطلوا النص ويقضوا عليه، بل عملوا بالنص والعرف الذي يخالفه في جزء منه معاً، فعملوا بالاستصناع وبالنص أيضاً فيما عدا الاستصناع، ولم يتركوا النص كلياً أو يلغوه من أجل العرف⁸². بل بقي للنص حكمه في النهي ولكن فيما عدا عقد الاستصناع. فالعرف هنا لم يُلغِ النص ولكنه خصصه في هذا الموضوع بالتحديد، وبقي الحكم في النهي لكل بيع معدوم سواه. يقول الشيخ عبدالرحمن الصابوني في كتابه أصول الفقه: "ولكن ينبغي ملاحظة أن مثال الاستصناع الذي ساقه العلماء لبيان جواز تخصيص النص العام بالعرف قد اكتمل فيه أمران: الأول: أن الاستصناع كان سارياً في عهد الرسول - صلى الله عليه وسلم - وبعده ولم ينكر العمل به، فكان سنة تقريرية وإجماعاً على جوازه، والثاني: أن جريان العمل بالاستصناع كان عرفاً قائماً عند ورود النص العام ولم يأت بعده وبالتالي فالنص العام قد حُصص بعرف قائم عند مجيئه ولم يكن طارئاً"⁸³.

فالاستصناع لغة: مصدر من استصنع الشيء، أي طلب صنعه، فيقال اصطنع فلان باباً: أي طلب من رجل أن يصنع له باباً. أو طلب من آخر أن يصنع له حذاءً⁸⁴.

أما الاستصناع اصطلاحاً: فقد عرّفه بعض الحنفية بقولهم: عقدٌ على مبيع في الذمة شرط فيه العمل⁸⁵. وصورة الاستصناع أن يقول شخص لآخر من اهل الصنعة "نجار، حدّاد، خياط،.." اصنع لي الشيء الفلاني" باب، شباك، قميص.." بكذا من الدراهم مع بيان صفة الشيء ومقداره وغيرها من المواصفات، ثم قبل الصانع بذلك، فالصانع يبيع ما يصنعه موصوفاً في الذمة، ولكن يقبض ثمنه حالاً، فهذا الأمر ينعقد استصناعاً عند الحنفية⁸⁶. فالاستصناع هو من نوع العرف العام، ويكون العمل به من قبيل تخصيص النص العام بالعرف. وقد ورد الحديث النبوي بالنهي عن بيع الإنسان ما ليس عنده في وقت كان التعامل

السيد صالح، أثر العرف، ص211؛ ابن عابدين، نشر العرف، ص129؛ سوسوة، التخصيص بالعرف، ص371، 82.

الصابوني، عبدالرحمن، أصول الفقه، (دمشق، دار الفكر، 1966)، ص444، 83.

ابن منظور، لسان العرب، 8/231، مادة: صنع؛ الرازي، مختار الصحاح، باب الصاد، مادة صنع، 84.

الكاساني، علاء الدين، بدائع الصنائع وترتيب الشرائع، (بيروت، دار الكتب العلمية، 1986)، 2/5، 85.

السرخي، المبسوط، 12/138، 86.

بالاستصناع مما يحتاجه الناس، فصار العمل به عادة وعرفاً، فيُعمل هذا في عمومه ويخصص منه التعامل بالاستصناع⁸⁷. فالاستصناع مشروعٌ لسدّ احتياجات الناس ومتطلباتهم، لا سيما في ظل التطور الصناعي والحياتي للناس.

المثال الثالث : تخصيص قاعدة " البينة على المدعي واليمين على من أنكر " في اختلاف الزوجين على المهر بعد الدخول:

هذه القاعدة هي نص لحديث نبوي شريف ورد بروايات متعددة منها ما روي عن ابن عباس- رضي الله عنهما- أن رسول الله- صلى الله عليه وسلم- قال: " لو يعطى الناس بدعواهم لادّعى رجل أموال قوم ودماءهم، لكن البينة على المدعي واليمين على من أنكر"⁸⁸.

ففي هذا الحديث قاعدة مهمة ومحكمة في باب القضاء وفض المنازعات بين الناس وردّ الحقوق لأصحابها، فالحاكم أو القاضي يجب عليه أن يستمع إلى كل دعوى ترفع إليه، ثم يقضي بموجبها إما للمدعي أو للمدعى عليه بحسب ما يتوفر لديه ويثبت من أدلة وبراهين يقدمها كل طرف.

واتفق الفقهاء على أن زفاف المرأة لزوجها قرينة ودلالة على قبضها المهر المخصص لها أو جزءً منه، وذلك استناداً للعادة المطردة والشائعة بين الناس، كما اتفقوا على وجوب الصداق بالدخول أو الموت، وَإِنْ أَرَدْتُمْ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ وَأَتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْئًا ﴿أما بالدخول فقولته تعالى: أما 89 وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا * أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا وجوب المهر بالموت فبالإجماع المنعقد على ذلك⁹⁰.

ابن عابدين، نشر العرف، ص، 116؛ أبوسنة، العرف والعادة، ص64؛ الزرقا، المدخل الفهي العام، 896، 897/2.

مسلم، الأفضية، 30، برقم 447؛ الترمذي، الأحكام، 13، برقم 1341.

النساء، 4، 89.21/20

ابن رشد، محمد، بداية المجتهد ونهاية المقتصد، تحقيق ماجد الحموي، (بيروت، دار ابن حزم 1995)، 3/ 972. 90

أما إذا اختلف الزوجان في المهر هل قبض أم لا؟ وذلك بعد دخول الزوج بزوجته، فيحكم بينهما حسب القاعدة التي مرت بأن المدعي عليه أن يقدم الأدلة والإثباتات على ذلك، ويجب الحلف على المنكر منهما وهذا هو رأي الجمهور⁹¹.

قال الحنفية: إذا كان الخلاف قبل الدخول فالقول حينئذ للزوجة بيمينها، وعلى الزوج أن يثبت دعواه بالأدلة، أما إذا كان الخلاف بينهما بعد الدخول فإذا لم يكن هناك عرف سائد أو عادة متبعة بتقديم شيء من المهر فالقول قول الزوجة بيمينها، أما إذا كان هناك عرف منتشر يقضي بتقديم شيء من المهر، فيكون العرف هنا مكذباً للزوجة⁹².

فالعموم في هذه القاعدة المأخوذة من الحديث الشريف: بأنه يجب على المدعي تقديم الأدلة، وأنه يجب على المنكر الحلف واليمين فقد خصصه المالكية بعرف أهل المدينة حيث كان سائداً آنذاك أن الرجل يدفع المهر لزوجته أو جزءاً من المهر قبل الدخول بزوجته، فجعل المالكي القول للزوج وعدم اعتبار قول الزوجة بناءً على العرف الذي كان منتشراً وسائداً في المدينة المنورة⁹³. فالعرف العملي الذي كان منتشراً في المدينة جعله الإمام مالك مخصصاً لعموم القاعدة السابقة. يقول الإمام مالك في المدونة: "أرأيت إذا تزوج الرجل المرأة فدخل بها، فأدعت أنها لم تقبض من مهرها شيئاً، وقال الزوج قد دفعت إليك جميع الصداق، قال: القول قول الزوج. وقال مالك: وليس يكتب الناس في الصداق البراءات. قال ابن القاسم: لأنها مكنته من نفسها"⁹⁴.

وقد فسّر ابن رشد في بداية المجتهد هذا الأمر قائلاً: "قال أصحاب مالك: إنما قال ذلك مالك لأن العرف بالمدينة كان عندهم أن لا يدخل الزوج بزوجته حتى يدفع المهر"⁹⁵.

ولكن جمهور الفقهاء تمسكوا بالحديث الذي هو نص هذه القاعدة، وقالوا: أن القول هو قولها سواء في ذلك قبل الدخول وبعده في ادعاء مهر مثلها، إلا أن يأتي الزوج ببينة تبرئه من هذا الادعاء. قال ابن قدامة

الجويني، عبدالمك، نهاية المطلب في دراية المذهب، تحقيق محمد عثمان، (بيروت، دار الكتب العلمية، بدون تاريخ طبع)، 91 /10؛ ابن عابدين، نشر العرف، ص126؛ الزحيلي، الفقه الإسلامي وأدلته، 295/9.

ابن عابدين، نشر العرف، ص، 126.92

ابن رشد، بداية المجتهد، 972، 973/3.93

مالك، المدونة الكبرى، 4 / 89.94

ابن رشد، بداية المجتهد، 97/3.95

في المغني: "وجملة ذلك أن الزوج إذا أنكر صداق زوجته وادعت ذلك عليه، فالقول قولها فيما يوافق مهر مثلها، سواء ادعى أنه وفي لها أو أبرأته منه أو قال لا تستحق علي شيئاً، وسواءً في ذلك قبل الدخول أو بعده، وبه قال سعيد بن جبير والشعبي وابن شبرمة، وابن أبي ليلى والثوري والشافعي وإسحاق وأصحاب الرأي... ولنا أن النبي - صلى الله عليه وسلم - قال: اليمين على المدعى عليه، ولأنه ادعى تسليم الحق الذي عليه فلم يُقبل بغير بينة، كما لو ادعى تسليم الثمن أو كما قبل الدخول"96. وتمسك الشافعية باستصحاب العدم الأصلي كما جاء في المجموع: "إذا اختلف الزوجان في قبض المهر فادعى الزوج وقال: اقبضتك مهر، فأنكرت وقالت: لم أقبضه، فالقول قولها مع يمينها أنها لم تقبضه، لأن الأصل عدم القبض سواءً كان ذلك قبل الدخول أو بعده"97. أما الجمهور فخالفوا هذا وقالوا: البينة على المدعي واليمين على المدعى عليه، يدل على أن من ادعى شيئاً كان عليه البينة ولا يمين عليه وإن شهد له العرف98. فيتبين لنا مما تقدم أن الإمام مالكا - رحمه الله - قد خصص عموم القاعدة المأخوذة من الحديث الشريف "البينة على المدعي واليمين على المدعى عليه" بالعرف العملي الذي كان سائداً ومنتشراً ومعلومياً في المدينة المنورة: أن الرجل لا يدخل بزوجه إلا وقد دفع لها المهر أو جزءاً منه، بينما الجمهور: فأخذوا الحديث على ظاهره بأن المدعي تجب عليه البينة، والمدعى عليه الحلف.

المثال الرابع: الحيازة

الحيازة لغة: هي وضع الشيء وجمعه، يقال حزت الشيء وأحوزه حوزاً وحيازة، ضمته وجمعته، وكل من ضم إلى نفسه شيئاً فقد حازه99.

والحيازة اصطلاحاً: هي وضع اليد على الشيء والاستيلاء عليه100. وتُعرف الحيازة أيضاً بوضع اليد. واتفق الفقهاء على أن وضع اليد دليل المالك101.

1 ابن قدامة، موفق الدين، المغني، تحقيق عبدالله بن عبدالمحسن التركي، (الرياض، عالم الكتب، 1997)، 8/ 44، 43، 96.

المطيعي، تكملة المجموع، 18/ 159، 97.

الشيرازي، إبراهيم، المهذب، تحقيق محمد الزحيلي، (دمشق، دار الفلم، 1992)، 2/ 335؛ أبو سنة، العرف والعادة، ص157، 98.

الفيومي، أحمد، المصباح المنير، (القاهرة، دار الحديث، 2003)، مادة وضع، 99.

الدسوقي، شمس الدين، حاشية الدسوقي على الشرح الكبير، (القاهرة، دار إحياء الكتب العلمية، بدون تاريخ طبع)، 4/ 233، 100.

ابن عابدين، حاشية ابن عابدين، 3/ 256؛ السبكي، فتاوى السبكي، 2/ 488، 101.

فقد صرّح المالكية بأن وضع اليد- أي الحيازة- إذا طال الزمان ولم يوجد له منازع وهو أي الحائز يتصرف فيه تصرف المالك دلّ على المُلْك. قال سحنون: "الشهادة بالملك أن تطول الحيازة وهو يفعل ما يفعل الملاك لا منازع له، وإن لم تطل الحيازة لم يثبت الملك"102.

وقال المالكية: بأن من حاز عقاراً لمدة تُقدَّر بعشر سنوات وتصرف فيه هذه المدة تصرف الملاك من هدم أو بناء أو ترميم أو زرع أو غرس أو قطع شجر وسوى ذلك من الأعمال التي تشير على أنه هو المالك لهذا العقار، ثم ادّعى عليه شخص حاضر- ولكنه ساكت طيلة هذه الفترة بلا مانع- أن هذا العقار له وأقام على دعواه بيّنة، فإنه لا تُسمع دعواه وذلك لأن العرف العملي يقضي بأن المالك الحقيقي لا يرضى ولا يسكت عادة إذا رأى غيره يتصرف في ملكه هذه المدة الطويلة103.

فهذا العرف العملي الراض لقبول دعوى الثاني فيه تخصيص للنص العام في الحديث النبوي الذي يقول فيه: "البيّنة على المدعي واليمين على من أنكر"104. فالعرف العملي هنا خصص القاعدة العامة في الادعاء في الحديث النبوي، فلم تُقبل دعوى الثاني الذي سكت طيلة هذه الفترة، ثم بعد زمن ادّعى أنه صاحب الملك، فلا تسمع هذه الدعوى التي أقامها، بل يستحقها الحائز. ومن هنا تكون العلاقة بين الحائز والشخص المدّعي لملكية ذلك الشيء المحوز لها تأثير حسباً يشهد ويُقرّ به العرف من التسامح أو المنازعة، وتعتبر الحيازة كدليل على التملك والملكية105.

والحيازة تكون دليلاً على الملكية للحائز إذا توفرت فيها ما يلي من الشروط:

الخطاب، محمد، مواهب الجليل في شرح مختصر خليل، (بيروت، دار الكتب العلمية، بدون تاريخ طبع)، 221/2؛ ابن 102 فرحون، تبصرة الحكام في أصول الأفضية ومناهج الحكام، 81/2.

الرددير، أحمد، الشرح الصغير على أقرب المسالك إلى مذهب الإمام مالك، (القاهرة، دار المعارف، بدون تاريخ طبع)، 103 . 319،321/4

سبق تخريجه ص، 104.22

ابن نجيم، الأشباه والنظائر، ص272؛ الكاساني، بدائع الصنائع، 255/6؛ ابن عابدين، حاشية ابن عابدين، 4 / 344 ابن 105 . 275/9، قدامة، المغني،

أ. أن يتصرف الحائز في الشيء المحوز، والتصرف المعتبر والمجمع عليه يكون بالهدم والبناء والتغيير فيما لا ضرورة داعية له، أما السكن فمختلف فيه والمشهور أنه حيازة. يقول ابن رشد: "وأما حيازة الأجنيين فيما لا شركة بينهم فيه فالمشهور في المذهب أن الحيازة تكون بينهم في العشرة أعوام" 106.

ب. أن يكون المدعي حاضراً غير غائب وعالمياً بما يجري ويرى ويشاهد.

ج. أن يكون المحوز عنه الموجود طيلة هذه المدة ولا يقول شيئاً ولا يطالب بحقه ولا ينكر ذلك 107.

وذهب الحنابلة والأحناف إلى أن الذي يدعي شيئاً في يد غيره وأنكر الآخر وكان لدى كل طرف منهما بيئة فبيئة المدعي "الخارج" تقدّم على بيئة المدعى عليه "الداخل" واستدلوا بالحديث الذي مرّ معنا آنفاً "البيئة على المدعي واليمين على من أنكر". وقال الشافعية: بأن الحيازة أو وضع اليد تنقل الملكية للشيء المحوز عليه إلى الحائز ولكنها تدل عليه، فيكون القول عند المنازعة للحائز أنه يملك المحوز عليه بيمينه 108.

المثال الخامس: الأحاديث الناهية عن الغرر وبيع المعدوم

وردت أحاديث عديدة تنهى عن الغرر وبيع المعدوم، ففي حديث أبي هريرة - رضي الله عنه - أن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - "نهى عن بيع الغرر وبيع المعدوم، ففي حديث أبي هريرة - رضي الله عنه - أن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - "نهى عن بيع الغرر" 109. وحديث حكيم بن حزام عندما قال له الرسول - صلى الله عليه وسلم - "لا تبع ما ليس عندك" 110. وكذلك ما روي عن عبد الله بن عمر - رضي الله عنهما - أن رسول الله - صلى الله عليه وسلم - "نهى عن بيع الثمار حتى يبدو صلاحها نهى البائع والمبتاع" 111.

فهذه الأحاديث تقضي بمنع أن يبيع الإنسان ما هو مجهول وفيه غرر، أو معدوم غير موجود. ولكن هذه الأحاديث حُصصت بالعرف العملي للناس في زمن النبوة وذلك بجواز شراء وبيع ما لم يظهر من

ابن رشد، بداية المجتهد، 2/44.106

ابن رشد، محمد، البيان والتحصيل، تحقيق محمد العرايشي، (بيروت، دار الغرب الإسلامي، 1985)، 11/147.107

الشيرازي، المذهب، 2/311.108

مسلم، البيوع، 21، برقم 1513.109

الترمذي، البيوع، 12، برقم 1232.110

البخاري، البيوع، 34، برقم 2082.111

الثمار أو الزروع التي تظهر تباعاً ويوجد بعضه بعد بعض كالبطيخ والقرع والباذنجان والقثاء وغير ذلك، مع ما ظهر وبدا استحساناً للضرورة ولحاجة الناس إلى ذلك.

وأيضاً تخصيصاً لها من العام الذي تدل عليه الأحاديث الناهية عن الغرر وعن بيع المعدوم، وذلك بسبب تعارف الناس لهذه البيوع وتعاملهم بها. وقد أفتى بجواز هذا البيع بعض علماء الحنفية، حيث تعارف الناس واعتادوا على بيع ثمار الكروم بهذه الصفة، وعللوا هذا الجواز بأن عادة الناس وعرفهم هو التعامل به، وفي نزع الناس عن عاداتهم وعرفهم المألوف في المبادلات المالية والتجارية حرج وضيق شديد. فهذه الإجازة بهذا النوع من البيوع فيها تخصيص بالعرف العملي لعموم الأحاديث التي مرت بنا والتي تنهى عن بيع الغرر والمعدوم¹¹².

وكذلك في إجازة الكثير من فقهاء الحنفية والمالكية بيع الثمار على الأشجار إذا ظهر بعضها ولم يظهر البعض الآخر ويسمى "البطون المتلاحقة" كالعنب، والبطيخ، والباذنجان، والخيار، وذلك لتعامل الناس بهذا البيع عرفاً مع أن بعضها بيع لمعدوم¹¹³. فالتخصيص بالعرف والعادة هنا سائغ ومقبول، إذ كيف يشترط الشارع وجود محل للعقد ولا يمكن تصور وجوده إلا متلاحقاً شيئاً فشيئاً. فعلة النهي في الأحاديث المذكورة هي عدم القدرة على تسليم المبيع أو عدم الهيمنة عليه¹¹⁴.

يقول الكاساني مفصلاً الأمر بقوله: وما يوجد من الزرع بعضه بعد بعض كالبطيخ والباذنجان فيجوز بيع ما ظهر منه ولا يجوز بيع ما لم يظهر وهذا قول عامة العلماء - رضي الله عنهم -، وقال مالك - رحمه الله -: إذا ظهر في الخارج الأول يجوز بيعه لأن فيه ضرورة لأنه لا يظهر الكل دفعة واحدة بل على التعاقب بعضها بعد بعض، فلو لم يجز بيع الكل عند ظهور البعض لوقع الناس في الحرج¹¹⁵.

ففي مخالفة الإمام مالك للجمهور بجواز هذا البيع، فالظاهر أن عمدته في ذلك عمل أهل المدينة والعرف السائد. وقال الإمام مالك في الموطأ: "والأمر - في بيع البطيخ والقثاء والجزر - أن يبيعه إذا بدا صلاحه حلال جائز، ثم يكون للمشتري ما ينبت حتى ينقطع ثمره ويهلك، وليس في ذلك وقت يؤقت، وذلك

112. 139/5، السرخسي، المبسوط، 197/12؛ الكاساني، بدائع الصنائع، 139/5.

113. 137. ابن عابدين، نشر العرف، ص، 137.

114. 14. الدريني، المناهج الأصولية، ص، 650؛ الغرايبة، تخصيص عام النص الشرعي بالعرف، ص، 14.

115. 139/5، الكاساني، بدائع الصنائع، 139/5.

أن وقته معروف عند الناس"116. وفي هذا الذي قاله الإمام مالك أفتى به المتأخرون من فقهاء الحنفية كالحلواني، والفضلي، وعمدتهم في هذا أنه جرى العرف وعادة الناس به، وفي نزاع الناس عن عاداتهم وعرفه حرج وضيق"117.

قال ابن عابدين: "وأفتى الحلواني بالجواز، وزعم أنه مروى عن أصحابنا، وكذا حُكي عن الإمام الفضلي" أبو بكر بن الفضل" ونقل عنه أنه قال: أستحسن فيه لتعامل الناس، فإنهم تعاملوا ببيع ثمار الكرم بهذه الصفة، ولهم في ذلك عادة ظاهرة وفي نزاع الناس عن عاداتهم حرج"118.

وفي هذا الصدد يقول الشيخ أبو سنة: "وكون هذا من بيع المعدوم المنهي عنه وتصريح ظاهر المذهب ببطلانه لا يمنع ما أفتوا به، لأن العرف كما علمنا يخصص الأدلة ويعدل به عن ظاهر المذهب"119.

وقد خلص بعض العلماء بعد عرض أقوال الفقهاء ومناقشتها في هذه المسألة إلى ترجيح ما ذهب إليه الإمام مالك - رحمه الله -، وبعض أصحاب الأمام أحمد، وبعض الحنفية، وابن القيم، وهو ما يتوافق مع ما ذهب إليه الشافعي وإن اختلف التعبير عن المستند في هذه المسألة إلى أن الضرورة والعرف مخصصان للأدلة، وهما مستند الحكم والفتوى في هذه المسألة، حيث يتلائم القول بهذا الرأي مع مقاصد الشريعة التي تدعو إلى التيسير ورفع الحرج"120. فنخلص إلى القول بأن في عمل أهل المدينة وعرفهم وعاداتهم التي درجوا عليها تخصيص لعموم النهي الوارد في هذه الأحاديث التي مرت معنا .

المثال السادس: حديث ولوغ الكلب في الإناء

روى أبو هريرة - رضي الله عنه - عن النبي - صلى الله عليه وسلم - أنه قال: "إذا ولغ الكلب في إناء أحكم فليُرِّقْه ثم ليغسله سبع مرات"121. في هذا الحديث الشريف جاءت كلمة "إناء" وهي كلمة عامة تشمل كل

مالك، الموطأ، 2/ 116.619

البغا، أثر الأدلة المختلف فيها، ص، 117.296

ابن عابدين، نشر العرف، ص، 139، 140؛ البغا، أثر الأدلة المختلف فيها، ص، 118.297

أبو سنة، العرف والعادة، ص، 119.30

السيد صالح، أثر العرف، ص، 510 وما بعدها 120.

مسلم، الطهارة، 1، برقم 121.91

إناء سواء أكان فيه الماء أو الطعام أو سوى ذلك من المائعات. فالأمر في الحديث الشريف بال غسل ظاهر في تتجيس الإناء، فهل يختص الغسل بما إذا ولغ الكلب في إناء فيه ماء؟ أم يشمل كل الأنية التي تحوي الطعام وغيره من المائعات أو السوائل؟. قال ابن قدامة: "لا يختلف أن نجاسة الكلب يجب غسلها سبعاً، إحداهن بالتراب"122. وقال النووي في المجموع: "وقد اختلف العلماء في ولوغ الكلب، فمذهبنا أنه ينجس ما ولغ فيه، ويجب غسل إنائه سبع مرات إحداهن بالتراب، وبهذا قال أكثر العلماء"123. ومال المازري124 إلى أن المقصود بالإناء في الحديث الشريف هو ذلك الذي يحوي على الماء، فخصص العموم الوارد في لفظ "إناء" بالعادة والعرف العملي المنتشر بين الناس آنذاك، إذ الغالب عندهم كان الماء في الأنية وليس الطعام، ولكنه- المازري- تردد بين أنها عادة قولية أو عادة فعلية. ولكنه فضل أنها عادة قولية125. ولا مانع من أن يكون المخصص لهذا الحديث الأمران- العرف القولي والعرف العملي- معاً126.

إلا أن القرافي جزم بأنها عادة قولية فقال: "وتوقف- أي المازري- في موضع التوقف، بل المخصص عادة قولية، لأنهم لم يكونوا يضعون في الأنية التي تصلها الكلاب غير الماء. وكان غالباً نطقهم بصيغة "ولغ" في الماء خاصة، فكان ذلك كغلبة نطقهم بلفظ "الدابة" في الفرس، لا أن مدرك التخصيص العقل"127.

قال ابن القيم في تهذيب السنن: "إذا كان لا بد من تقييد الحديث وتخصيصه ومخالفة ظاهره: كان أسعد الناس به مَنْ حمّله على الولوغ المعتاد في الأنية المعتادة التي يمكن إراقتها، قلت: وهو يشبه قول الرسول- صلى الله عليه وسلم- في حديث أبي هريرة أن النبي- صلى الله عليه وسلم- قال: "إذا وقع الذباب في إناء أحدكم فليغمسه كله ثم ليطره"128. والمراد: الإناء المعتاد- والله أعلم- وهو ولوغ متتابع في آنية

ابن قدامة، المغني، 1/73.122

النووي، المجموع، 2/598.123

المازري: (453 — 536 هـ) هو محمد بن عمر التيمي المازري أبو عبدالله، محدث من فقهاء المالكية، نسبته إلى مازر 124 بجزيرة صقلية، له من المصنفات: إيضاح المحصول في الأصول. الزركلي، الأعلام، 6/277.

الخطاب، شمس الدين محمد بن محمد بن عبدالرحمن الطرابلسي المعروف بالخطاب الزعيني، موهب الجليل في شرح مختصر 125 خليل، (بيروت، دار الفكر، 1992)، 1/175.

العروسي، خالد العروسي، بحث بعنوان: تخصيص العموم بالعرف والعادة، جامعة أم القرى، ص 24.126

القرافي، شهاب الدين، نفائس الأصول في شرح المحصول، (القاهرة، مكتبة مصطفى البار، 1995)، 5/2236.127

البخاري، الطب، 5445.128

صغار يتحلل من فم الكلب في كل مرة ريق ولعاب نجس يخالط الماء ولا يخالف لونه لونه، فيظهر فيه التغيير، فتكون أعيان النجاسة قائمة بالماء وإن لم تُر.

فأمر الرسول - صلى الله عليه وسلم - بإراقتة وغسل الإناء، فهذا المعنى أقرب إلى الحديث وألصق به، وليس في حمله عليه ما يخالف ظاهره، بل الظاهر أنه أراد الأنية المعتادة التي تتخذ للاستعمال فيلغ فيها الكلاب"129. يتضح لنا مما تقدم أن لفظ "الإناء" الوارد في الحديث الشريف لفظ عام يشمل آنية الماء وآنية الطعام وغيرها من الأنية التي يوضع فيها السوائل والمائعات، فخصص المالكية هذا اللفظ العام بالعرف القولي الذي كان شائعاً عند العرب آنذاك بأن المقصود بالإناء إذا أطلق هو الإناء المملوء ماءً عادة، ولا يشمل الأنية الأخرى المملوءة طعاماً أو سائلاً غير الماء.

المثال السابع: الحمار الأهلي

ورد عن النبي - صلى الله عليه وسلم - قوله: "يقطع الصلاة المرأة والحمار والكلب"130.

وقد ترجّح عند الحنابلة من أن المقصود بالحمار في حديث رسول الله - صلى الله عليه وسلم -، هو الحمار الأهلي، وليس الوحشي كما جاء ذلك في رواية عن الإمام أحمد، والتخصيص هنا في هذه المسألة هو العرف القولي131.

ابن القيم، محمد، تهذيب السنن، تحقيق إسماعيل بن غازي، (الرياض، مكتبة المعارف، 2007)، 1/188.129

مسلم، الصلاة، 4، برقم 266. 130.

العروسي، تخصيص العموم بالعرف والعادة، ص، 137.131.

يقول ابن مفلح¹³²: "واسم الحمار إذا أُطلق إنما ينصرف إلى المعهود المؤلف في الاستعمال وهو الأهلي"¹³³. وهذا ما ذكره ابن رجب الحنبلي في قواعده: "إذا حلف لا يركب حماراً فركب حماراً وحشياً هل يحنث أم لا؟ لا يحنث لأن الركوب إنما يراد به الحمار الأهلي"¹³⁴.

ابن مفلح، محمد بن مفلح بن محمد المقدسي الحنبلي، شمس الدين أبو عبدالله، صاحب "الفروع" و"أصول الفقه" توفي سنة 132 هـ/763م. الزركلي، الأعلام، 107/7؛ ابن العماد، شهاب الدين، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، تحقيق عبدالقادر الأرنؤوط، (دمشق، دار ابن كثير، 1992)، 340/8.

ابن مفلح، إبراهيم، النكت والفوائد على مشكل المحرر لمجد الدين ابن تيمية، (الرياض، مكتبة المعارف، 1404 هـ)، 1/133.76

ابن مفلح، تصحيح الفروع، تحقيق رائد بن صبري، (بيروت، مؤسسة الرسالة، 2003)، 258/2.

ابن رجب، القواعد في الفقه الإسلامي، القاعدة 121، ص134.275.

الخاتمة

بعد الذي تقدم من موضوع تخصيص العام بالعرف نُدرِك أن التشريع الإسلامي هو تشريع حيّ متجدد وليس جامداً، بل هو قابل للحركة والتطور والتجديد. وإن كثرة هذه الحوادث والنوازل تتطلب أحكاماً وفتاوى، فالمطلوب من العلماء والفقهاء في كل زمان ومكان أن يوافقوا بين أعراف الناس في كل إقليم وبين أحكام التشريع الإسلامي. وفيما يلي أهم نتائج البحث :

1 - النصوص الشرعية- القرآن، السنة- يجب أن تفهم بحسب مدلولاتها اللغوية والعرفية، وذلك في زمن نزول هذه النصوص- أي في عصر النبوة- لأنها هي مقصد ومراد الشارع الحكيم، أي بمعنى أن تفهم هذه النصوص الشرعية حسب الشائع في زمن التشريع، ولا عبرة بالأعراف والمفاهيم التي تغيرت وتبدلت بعد عصر النبوة .

2 - إذا تعارض نص شرعي مع العرف فيُنظر إلى درجة التعارض بينهما هل هي كلية أو جزئية؟. فإن كان التعارض كلياً بحيث يستوجب العمل بالعرف تعطيل النص الشرعي ففي هذه الحالة يكون العرف فاسداً لا يجوز العمل به. أما إذا كان العرف يتعارض مع النص جزئياً، بأن يكون النص عاماً، وعارضه العرف المقارن في بعض أفراده، هنا يكون التخصيص لهذا النص الشرعي العام بالعرف.

3 - اتفق العلماء على أن العرف القولي الذي يُخصص به النص الشرعي العام إنما هو العرف العام وليس الخاص، لأن تخصيص النص العام بالعرف المنتشر السائد بين جميع الناس الذين نزل القرآن بلغتهم وحسب ما تعارفوه من معانٍ جرت عليها عاداتهم وتقاليدهم.

4 - من شروط التخصيص بالعرف: أن يكون هذا العرف مقارناً للنص زمن وروده، أما العرف الطارئ المخالف للنص في بعض مدلولاته فإنه لا يخصص به النص إلا إذا أُيد هذا العرف الطارئ سنة أو إجماع . إذاً القول بتخصيص النص الشرعي العام بالعرف لا يُعتبر نسخاً للنص أو هدماً له، بل هو إعمال للدليلين معاً. فالتخصيص بالعرف يحقق التوفيق بين النص الشرعي العام والعرف القائم، ويزيل التعارض الموجود بينهما.

المصادر والمراجع :

- ابن العماد، شهاب الدين ، *شذرات الذهب في أخبار من ذهب*، تحقيق عبدالقادر الأرناؤوط، ط 1، دار ابن كثير، دمشق، 1992 .
- ابن عاشور، محمد ، *مقاصد الشريعة الإسلامية*، المطبعة الفنية، تونس، بدون تاريخ طبع . الخطاب، شمس الدين ، *مواهب الجليل في شرح مختصر خليل*، ط3، دار الفكر بيروت، 1992 .
- ابن منظور، محمد بن مكرم ، *لسان العرب*، ط3، دار صادر، بيروت، 1995 .
- البغا، مصطفى ، *أثر الأدلة المختلف فيها في الفقه الإسلامي*، دار الإمام البخاري، دمشق، بدون تاريخ طبع.
- الجرجاني، علي ، *معجم التعريفات*، تحقيق محمد صديق المشاوي، دار الفضيلة، القاهرة ، بدون تاريخ طبع .
- الرازي، فخر الدين ، *المحصول في علم أصول الفقه*، تحقيق جابر فياض العلواني، بدون تاريخ طبع، مؤسسة الرسالة، دمشق .
- الزرقا، مصطفى ، *المدخل الفقهي العام*، ط 1، دار القلم، دمشق، 1998..
- مالك، مالك بن أنس، *المدونة الكبرى*، اصدار وزارة الشؤون الإسلامية، مطبعة السعادة، السعودية، 1324هـ .
- صالح، محمد ، *تفسير النصوص*، ط4، المكتب الإسلامي، بيروت، 1993..
- أمير ،محمد أمين، ، *تيسير التحرير*، بدون تاريخ طبع، دارالباز، مكة .
- ابن تيمية، أحمد ، *المسودة في أصول الفقه*، تحقيق محمد محي الدين عبدالحميد، دار الكتاب العربي، بيروت ، بدون تاريخ طبع .
- ابن رجب، عبدالرحمن ، *القواعد في الفقه الإسلامي*، بدون تاريخ طبع دار الفكر، بيروت.
- ابن رشد، محمد، *البيان والتحصيل*، تحقيق محمد العرايشي، ط 1، دار الغرب الإسلامي، بيروت، 1985.
- ابن رشد، محمد ، *بداية المجتهد ونهاية المقتصد*، تحقيق ماجد الحموي، ط1، دار ابن حزم، بيروت، 1995 .

- ابن فارس، أحمد ، معجم مقاييس اللغة، تحقيق عبدالسلام محمد هارون ، دار الفكر، بيروت، بدون تاريخ طبع .
- ابن مفلح، إبراهيم ، النكت والفوائد على مشكل المحرر لمجد الدين ابن تيمية، ط2، مكتبة المعارف، الرياض، 1404هـ .
- ابن مفلح، إبراهيم ، تصحيح الفروع، تحقيق رائد بن صبري، ط1، مؤسسة الرسالة، بيروت، 2003.
- ابن هشام، محمد ، تهذيب سيرة ابن هشام، ط14، مؤسسة الرسالة، بيروت، 1985 .
- أبو سنة، أحمد ، العرف والعادة في رأي الفقهاء، مطبعة الأزهر، 1947 .
- الأصفهاني، الحسين ، مفردات ألفاظ القرآن، ط4، دار القلم، دمشق ، 2009 .
- الجوهرى، إسماعيل ، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، تحقيق أحمد عبدالغفور عطار، ط4، دار العلم للملايين، بيروت، 1990 .
- الجويني، عبدالملك ، نهاية المطالب في دراية المذهب، تحقيق محمد عثمان، دار الكتب العلمية، بيروت، بدون تاريخ طبع .
- السرخسي، محمد ، أصول السرخسي، تحقيق أبو الوفا الأفغاني، لجنة إحياء المعارف النعمانية بحيدر آباد، الهند، بدون تاريخ طبع .
- السلمي، عياض ، أصول الفقه الذي لا يسع الفقيه جهله، ط1، دار التدمرية، الرياض، 2005م .
- السوسوة، عبدالمجيد ، التخصيص بالعرف وأثره في الفقه الإسلامي، مجلة الشريعة و القانون، العدد 32، الأردن ، تاريخ النشر 2007.
- السيد صالح، عوض، أثر العرف في التشريع الإسلامي، بدون ، مكتبة الرسالة، بيروت ، بدون تاريخ طبع .
- السيوطي، جلال الدين ، الأشباه والنظائر في قواعد فروع الشافعية، ط1، دار الكتب العلمية، بيروت، 1983 .
- الشاشي، أحمد ، أصول الشاشي، ط1، دار الكتب العلمية، بيروت، 2003 .
- الشافعي، محمد ، الرسالة، تحقيق أحمد محمد شاكر، ط1، مطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده، القاهرة، 1938 .
- الشنقيطي، محمد ، منكرة أصول الفقه على روضة الناظر، ط1، دار عالم الفوائد، مكة، 1426هـ .

- الشوكاني، محمد ، إرشاد الفحول إلى تحقيق الحق من علم الأصول، تحقيق أبو حفص سامي بن —
العربي الأثري، ط 1، دار الفضيلة، الرياض، 2000م .
- الشوكاني، محمد ، نيل الأوطار، تحقيق محمد صبحي بن حلاق، ط 1، دار ابن الجوزي، الرياض،
1427 هـ .
- الصابوني، عبدالرحمن ، أصول الفقه، ط2، دار الفكر، دمشق، 1966 .
- الفراهيدي، الخليل ، كتاب العين، تحقيق الدكتور عبدالحميد الهنداوي، ط 1، دار الكتب العلمية، بيروت،
2003 .
- القرافي، أحمد ، نفائس الأصول في شرح المحصول، ط 1، مكتبة نزار مصطفى البار، القاهرة،
1995 .
- الونشريسي، أحمد ، إيضاح المسالك إلى قواعد الإمام مالك، تحقيق الصادق بن عبدالرحمن الغرياني، ط
1، دار ابن حزم، بيروت، 2006 .
- رقية طه العلواني، أثر العرف في فهم النصوص (قضايا المرأة نموذجا)، ط 1 دارالفكر، دمشق ، بدون
تاريخ طبع .

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

İslam şeriatının temel kaynakları, Kur'an, Sünnet, icma ve kıyastır. Bu kaynaklar konusunda âlimler ittifak etmişlerdir. Ancak âlimlerin ihtilaf ettikleri bazı kaynaklar vardır. Bunlar da mesâlih-i mürsele, istihsan, örf ve öncekilerin şeriatı gibi kaynaklardır. Örf, geçmişten günümüze kadar fıkıh ve fıkıh usulü araştırmalarında büyük bir öneme sahiptir. Âlimlerin örfle olan ilgileri, ihtilaf konusu delillerden ferî bir delil olmasından kaynaklanır ve bu konumu bakımından belirgindir. Örfün dikkate alınmasını gerektiren en önemli özelliği, İslam hukukunun bütün zaman ve mekânlarda salahiyet ve geçerliliğini sağlamasıdır.

Örf, fakihler nezdinde şeri delillerden bir delil olarak sayılmaktadır. Onun üzerine farklı mezheplerde birçok fıkhi meseleler terettüp etmektedir ve ondan birçok fıkhi kaide doğmuştur. Müçtehit ve fakihlerin mezheplerine baktığımızda kendisinde örfün uygulandığı birçok meseleyi görürüz. İslam, örfün insanların çıkarlarını sağladığı ve şeriatın herhangi bir hükmüne aykırı olmadığı sürece, insanlara menfaati sağlamak amacıyla onu hükümlerin verilmesinden esas bir merci kılmıştır. Bu bakımdan, insanlar üzerindeki zorluk ve sıkıntıların kaldırılmasını sağlar, çünkü zorluk ve sıkıntılar insanların geleneğine uymadığı gibi Şeriatın amaçlarına da aykırıdır. Fakat gelenek ve görenekler tek tip bir formda değildir, iyi ve kötü olmak üzere ikiye ayrılır. Fıkhi hükümleri etkileyen örf, şeriatın maksatlarını gerçekleştiren örfdür. Kötü ve fasit örflerin hükümler üzerinde hiçbir etkisi yoktur. Dolayısıyla iyi örfün önemi hukukçu, hâkim ve müftü tarafından tahsis edildiğinde veya kısıtlandığı zamanda ortaya çıkar.

Hukukçu ve âlimlerde örfün hiçbir zaman Allah ile şari olmadığına dikkat edilmelidir. Şeriatın gelenek ve göreneklere uyması, ümmet için bir kolaylaştırma ve merhamet meselesidir. Aksi takdirde, hükmün kaynağı şeriatı indiren yüce Allah'tandır; yoksa hükmü içeren nassa muvafık gelen örf değildir. Eğer yüce Allah örfü tanıtmaya ve onunla ilgili hükümlerin oluşturulmasına izin vermişse, Allaha'tan alınan bu izin kaynaktır, örfün bizzat kendisi değil. İslam hukuku hükümlerinin bazılarıyla uyuşmazsa, insanların alışkanlıkları ve gelenekleri geçerli değildir.

Örf, nefis ve akılları etkilemekte büyük bir rol oynar. Eğer insanın nefsi ve aklında yerleşmişse, artık yaşamın bir gereği olarak kabul edilir. Psikologların ifade ettikleri gibi, bir işi tekrar etmek ve onu sürekli uygulamakla özellikle bu örfün kaynağı hacet ise, sinir, nefis, akıl ve organlar bu işe alışmış bir hale gelir. Şariin örfle olan değeri, Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerin naslarının, vahinin indiği zamandaki Araplar nezdinde yaygın kavram ve onlar tarafından bilinen manalara uygun olmasında açığa kavuşmaktadır. Usulculara göre örf, sebep, alaka düzeyini, metnin mastarı veya örfün dilsel anlamının ışığında, birkaç bölüme ayrılır. Zira örf, sebep ve alaka düzeyi ışığında kavli ve ameli olmak üzere ikiye ayrılır. Ameli örfün, hüküm, fetva verme ve sözleşmelerin etkilerini kısıtlama gibi bir yetkiye sahiptir. Aynı zamanda örf, kaynak olarak has ve umuma ayrılır. Şeriat kurallarına ve metinlerine uygunluğu açısından ise, sahih ve fasit şeklinde ikiye ayrılır.

Örf, Kuran'ın metni, Sünnet veya icma gibi kendi başına var olan bağımsız bir kanıt değildir, ancak kuralın bir tezahürüdür. Fakihler arasında örfün dikkate alınması, aşağıdakileri içeren birtakım şartlar gerektirir: galip ve yaygın olması, eylem ve işlemlerin oluşturulduğu zamanda var olması, kanun ve yasalara kesinlikle aykırı olmaması gibi şartlara uymalı. Örfün önemine gelince, Fakihlerin örfle dayalı birçok hükmü verdikleri nakledilir. Bir kısmı, (Muhkem örf) ve (zaman geçimiyle hükümlerin değişmemesi inkâr edilmez) hükümleridir. Şeriat ayrıca, bu şeri metinlerin, teşrin geldiği zamandaki olağan anlamları ışığında anlaşılmasını gerekli kılmıştır. Bu durumun gereği olarak, o zamanda Araplarda yaygın olan yaygın olan örfle umumun tahsisinin yapılmasıdır. Bununla birlikte, bu mesele, tahsise salahiyeti olan örfün türü, kriterleri ve coğrafi sahası gibi bazı sorunları yaratmıştır. Bu nedenle, âlimler

umuma tahsis olacak örfün türü ve dikkate alabilmesi için gerekli olan şartları belirletmişler. Böylece, beşerî örfler İslam şeriat metinlerinin nasihi olmayacaktır.

Âlimler tahsis edilebilecek örfün türünde ihtilaf etmişlerdir. Cumhur, tahsisi sadece semavi vahyin nüzulüyle paralel olan örf ile sınırlandırmıştır Diğerlerine göre ise, tahsis edilecek olan örf, vahiy nüzul zamanında umumun nassına karşılaştırmalı olduğu sürece kavli ve ameli örfü birlikte değerlendirmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Ancak fakihler, nübüvvet zamanından sonra meydana gelen örfün umuma tahsis etmediği konusunda ittifak etmişlerdir. Buna binaen, şariden umuma has bir şeriat nassı geldiği sırada insanlara has bir örfü varsa veya umumun metninde birbirleriyle olan ilişkilerinde belirli bir örfü sahipten, cumhura göre, umumun nassı bu yaygın olan örfle tahsis edilemez. Hanefî ve Maliki âlimlerine göre ise, bu tür örfün umumun nassını tahsis edilebileceği görüşündeler. Aynı zamanda fakihler, insanlar arasındaki konuşmalarında olan umumun kavli örfle ve insanlar arasında yaygın olan ameli örfle tahsis edildiğine ittifak etmişler.

Örfün umumla tahsisi, İslam hukukunun önemli kaidelerinden biri olarak sayılır. Öte yandan, Hanefî ile cumhur arasında görülen ihtilaf, aslında cumhurla aynı mezhebinin âlimleri arasında bir ihtilaftır. Örfün meşru bir metinle çeliştiği zaman, bu çelişki derecesi külli veya cüzi olması dikkate alınmalıdır. Çelişki külli olduğunda, bu örfle amel edildiği zaman şeri nassı geçersiz olacağından dolayı bu örfle amel etmek batıldır. Böylece, şeri nassa aykırı olmasından dolayı o örfle amel etmek caiz değildir. Ancak çelişki cüzi derecedeysen, zira nas umumlu örfte cüzi olup nasla bir cüzinde ihtilaflı oluyorsa, bu durumda örf umumun nassına tahsis edilip edilmeye de bilir. Çünkü örfün hükmü bu durumda türüne göre değişir. Kavli, ameli, nassın indiği zamanda var mıydı yoksa sonradan ortaya çıkan türü üzerinde değerlendirilir.

Şeri bir nassın umumunu örf ile tahsis etmek için, fıkhnın çeşitli bölümlerinde çeşitli uygulamaları vardır. Annenin çocuğunu emzirmemesi buna örnek olarak verilebilir. Annelerin çocuklarını emzirmemesini gerektiren Kur'an metninin umumi bir tahsisidir. Bunun nedeni ise, cahiliye dönemin ve hatta İslam'ın gelişinden sonraki zamanlarda Arapların çocuklarını bir sütanneye vermeleridir. Buna benzer bir şekilde, sende olmayan bir şeyi satma hadisine tahsis etmek, şartlı satışın nehyinin insanlar arasında yaygın bir şartı içeren satışın cevazı ile tahsisi ve âlimlerin umumu örfle tahsis etme konusuna buna benzer verdikleri örnekler gibi.

Geliş Tarihi: 21.08.2021

Kabul Tarihi: 07.10.2021

THE POLITICAL AND ECONOMIC HISTORY OF NORTH CYPRUS

İhsan Seddar KAYNAR*

The Political and Economic History of North Cyprus: A Discordant Polity, by Tufan Ekici, Cham, Switzerland, Palgrave Studies in Economic History, 2019, 326 pp, ISBN 978-3-030-13478-5; 103,99 € (pbk), ISBN 978-3-030-13479-2; 58,84 € (eBook)

An overview

Tufan Ekici's 'The Political and Economic History of North Cyprus' is published in 2019 by Palgrave Macmillan as a part of Studies in Economic History series. It deals with 44-years old north Cyprus government, which emerged after division of the island in 1974. Examining the political organization and structure of the government, labour market, state economic enterprises, and allocation of land, Ekici sheds light on the turbulent history of the political apparatus of north Cyprus. The 283-page book consists of nine chapters, and it is the first book-length analysis on the economic history of that part of the island. The book addresses many significant questions such as the relation between Turkey and the north Cyprus, economic development across the Cyprus, and identity of the possible perpetrators of pre-1974 violent incidents. As explained in more detail in Chap. 2, the territory of the Turkish government in north Cyprus is an artificial construction, came to existence out of one third of the island on the northern coast, where would be Turkified after the division. Turkish government in the north transformed itself into an independent state on November 15, 1983. Nevertheless, it lacks international political recognition, except Turkish Republic, and exists as a *de facto* state since that day. The negligence of international community is coupled with that of scholarly literature as there are few studies on the economic and political history of the north Cyprus. In that respect, Ekici's book is an important contribution to Cyprus Studies and Turkey's role in north Cyprus' economic and political affairs.

The architecture of the book progresses step by step. The narrative and the arguments of the book proceeds from one chapter to the next, suggesting that when a chapter is selected and read randomly, the unity of the book is disrupted. Additionally, a quick glance at the content of the book shows that some main topics of the mainstream economic history approaches such as capital accumulation is left out. However, the author convinces the reader in Chap. 1 that depicting 44-years old political and economic history of the north Cyprus could not be done satisfactorily in a traditional way. When talking about Cyprus, the biggest problem is political terminology. Referring to Turkey's military operations in 1974, Greek Cypriots use the word 'invasion' and Turkish Cypriots prefer the term 'peace operation'. Throughout the book, the author choses a less normatively loaded and more technical term 'intervention', conveying neither approval nor condemnation of Turkey's conduct.

The author is very impressed by Daron Acemoğlu and James Robinson's book 'Why Nations Fail?'. Especially the city Nogales on the US-Mexico border inspired him deeply. Nogales was on both sides of the fence, where two groups of people with similar cultures, traditions and geographic resources lived, but the level of economic development of the two sides differed from each other vastly. Ekici used this example in his book to illustrate the north-south divide in Cyprus. In the similar vein, in his analysis of the failure of the northern Turkish government, Ekici arrives to the same conclusion that Acemoğlu and Robinson drew for many

* Assist. Prof. Dr., Hakkari University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economic History, seddar@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3446-2310

different states across the World: lack of institutional development. For him, there are significant differences in the institutional development between two sides of the Island since the division in 1974. Throughout the book Ekici shows how the parliament, courts, civil sector and policymakers have been spreading clientelistic politics and a corrupt polity in the north.

Chap. 1 describes the system of governance in north Cyprus. Since the author was born and raised in the island, he is able to depict clearly how problems started to arise after division of the Island. Hence, Ekici's own observations and experiences about daily life and governance are the main sources that used when penning this chapter. For those who are unfamiliar with Cypriot studies, the last part of this chapter provides a brief history of the Island before 1974, with a focus on British colonialism as the entire island was ceded from the Ottomans to Britain in 1878 and stayed as a part of the Commonwealth until 1960.

The Chap. 2 has the title 'What Kind of Polity?'. Here, Ekici explains the conceptual and theoretical framework that the book uses to examine the post-1974 period of north Cyprus' political and economic history. These concepts and theories also serves as the guides for a more detailed sectoral analysis, which makes up the majority of the book. After 1974 intervention, Turkish Cypriot leaders started to establish state institutions in order to maintain an independent administration in the northern part of the island, not knowing that *de facto* separation in 1974 would turn into a permanent reality. Ekici underlines that irrespective of whether North Cyprus is a *de facto* or *de jure state* since 1983 or whether the governments are motivated by clientelistic or rent-seeking principles, the officials involved in the management of north Cyprus political apparatus have done an incredibly poor job over the last 44 years. At the end of Chap. 2, he pays attention to British colonialism one more time, yet he does not establish any connection between island's colonial past and the present problems. On the contrary, Ekici insists that only those who live in and rule the north Cyprus are responsible for post-1974 developments. However, British colonialism provides an important background to many developments in the north Cyprus, especially to the economic problems that the island still tackles with.

How public governance of Turkish Cypriots emerged right after the intervention of Turkey to the island in August 1974 and changed in time is explained in the Chap. 3. The chapter touches upon the role of important figures such as Rauf Denktaş, Mehmet Ali Talat, Özker Özgür, and Derviş Eroğlu in shaping the political history of North Cyprus. However, the main emphasis is on institutions. Ekici starts his institutional analysis with the examination of the parliament, ministries and municipalities, which are the main institutions of representative democracy. He explains how politics in the northern part acquired pace through the establishment of political parties. In this respect, 'The Political Parties and the Early Years' is an excellent sub-section. The reader can clearly see how political and economic issues are intertwined with each other while reading this section. The basic institutional framework of the Turkish Cypriot government was established by the end of the 1980s. Ekici first tells us the legal regulations that affected the first accumulation in the north Cyprus, and highlights how these regulations would determine the future developments. Afterwards, he demonstrates that creation of Turkish bureaucracy relied heavily on sharing of the spoils of war, which accepted by the consensus of all political organs and approved jointly by the right and left wing parties of the time. It is significant that the legal basis of distribution of spoils of war, the so-called "ITEM" Law' (Law for Housing, Allocation of Land and Property of Equal Value), was prepared with the participation and consent of all segments of north Cypriot polity. In addition, the ITEM law provided the key instrument of clientelism and can be considered as the beginning of rentierism in north Cyprus.

Chap. 4 entitled 'From Separation to Convergence: The Economic Development of the Republic of Cyprus and the Turkification of Northern Cyprus' depicts how international isolation of the North Cypriot government and its dependence to Turkey turned into a chicken and egg situation. After 1974 the north Cyprus approached more and more to Turkey, which

Ekici calls ‘convergence’. The main reason of this convergence was international isolation of the Northern government, more clearly, its recognition by Turkey and closure to the rest of the world. In bureaucratic or economic affairs, Turkey was the only country that North Cypriot government was able to establish relations. However, it should be stated that establishing relations with Turkey is quite different from receiving unconditional aid from her. The North Cypriot governments not only developed close relations with Turkey, they received and continue to receive considerable aid from Turkey, which proved to have controversial effects in the long run. On the one hand, it let the North Cyprus survive, on the other; it made the northern part remain permanently dependent to Turkey. In this respect, Ekici skilfully handles this double function of Turkish aid in this relatively short part.

Chap. 5 entitled ‘The Labour Market’ examines the creation of jobs in the state sector. Ekici questions how the state became the main employer and why the private sector remained weak. Accordingly, after division of the island, there were around 30,000–35,000 refugees from the south Cyprus, who were mainly farmers. Subsequently, approximately 60,000 settlers arrived to the island from Turkey, who were distributed around the north Cyprus and constituted the majority of the new labour force (p.123). It is clear that North Cyprus do not need migrants as its economy can hardly absorb any extra labour force. These Anatolian people not as immigrants, but as an important step in the Turkification of northern Cyprus. The state undertook two key measures to deal with the impact of new comers on labour market. The first was to provide employment for many displaced Turkish Cypriots in civil services and at state-owned enterprises. Priority was given to those who came to the north from the south. So, many Turkish Cypriots who were previously working in the agricultural sector were made state officials. The second measure was to allocate agricultural land and accommodation to settlers from Turkey, so that they could settle and contribute to economic growth of the government. Hence, people coming from Turkey were directed to rural areas for agricultural production.

Meanwhile, a key demographic change that affected the labour market was the outmigration of Turkish Cypriots. First, many Turkish Cypriots migrated to Britain as it was simple to obtain a work and residence permit there because of Cyprus’ commonwealth past. Second, they migrated to the Greek part of the island. The first crossing point across the island-wide buffer zone, mediated and controlled by the United Nations, was opened in April 2003. After that date, there was a significant labour movement from north to the south. The wages in the south were higher than the northern part, which gave an incentive to many people without a steady job to look for employment opportunities in the south. Nevertheless, such an opportunity was only for Turkish Cypriots (and other EU nationals), and not for other immigrants or nationals such as those coming from Turkey, Arabs or Asians.

Another issue that the book handles is unionism. Cyprus used to have strong trade unions since the 1920s. Most union activities were carried out jointly by Greek and Turkish Cypriots against British colonial government’s exploitation of workers. For instance, the struggle of Greeks and Turks together in the mines of Lefke in 1948, which lasted 125 days should be remembered. Over the time, class consciousness was replaced by nationalism, yet this change did not decrease the prevalence of trade unions. Ekici discusses the disorganization of Cyprus’ strong union structure and the development of trade unions in north Cyprus in order to show how the labour market, particularly in the public sector, evolved.

Public employment in state economic enterprises (SEEs) is discussed in Chap. 6, entitled ‘Social Security System’. Chap. 6 shows the historical development of pension systems and assesses their significance for the north Cyprus. Over the years, the governments have modified the laws to serve their own interests without considering the impact of pension systems for future generations. The result was a failed social security system and a huge financial burden on future taxpayers. Related to this point, Chap. 7 entitled ‘State Economic Enterprises and Revolving-Capital Enterprises’ has two subsections. In Chap. 7, Ekici attempts to cover all economic institutions founded by the government as a part of his institutional

analysis. Accordingly, the SEEs were established mainly in agricultural, energy and financial sectors. Their names are Cyprus Turkish Airlines (KTHY), Turkish Cypriot Industrial Holding Company (Sanayi Holding), Turkish Cypriot Tourism Establishments (Kıbrıs Türk Turizm İşletmeleri), Turkish Cypriot Tobacco Industry (Kıbrıs Türk Tutun Endustrisi), Cyprus Turkish Petroleum (Kıbrıs Türk Petrolleri), Cyprus Turkish Maritime (Kıbrıs Türk Denizcilik Sti. Ltd), Cypfruvex (Cyprus Fruit and Vegetable Exports). They were intended to provide significant employment opportunities and be alternatives to civil service posts. Additionally, as the SEEs contributed to domestic production, such employment was provided by using minimum sources from the central budget. However, in time these enterprises proved to be a huge burden on the government, and some of them went bankruptcy or were sold to the private sector. One of the most important contributions of the book is that it allows the reader to see how left and right wing politicians of the period approached this issue.

On the surface, the SEEs were strong, autonomous establishments, yet actually they were institutionally very weak and vulnerable to market forces. In this regard, the story of Cypfruvex (Cyprus Fruit and Vegetable Exports), which Ekici gives place under the first subsection of Chap. 7 entitled 'Individual Histories of Some of the SEEs', worth telling. Cypfruvex was specialized in the export of citrus fruit products. When a private firm (Sunzest), owned by businessman Asil Nadir, started to operate in this field, the Cypfruvex very quickly lost its connection with the local producers, and the market share and the value of the company decreased substantially. Sunzest increased its market share from 30 percent of all citrus fruit exports in 1986 to 72 percent in 1990, whereas Cypfruvex's share of exports decreased from 37 percent to 18.7 percent. The main reason of this change is that Sunzest paid the producers more and in advance, rather than Cypfruvex, which paid the producers a portion in advance and the rest after exportation of the products.

After examining some of the biggest SEEs of the north Cyprus in a historical perspective, Ekici shows how rentierism, rent-seeking behaviour and endemic clientelistic policies dominated the government. When Ekici searches for the reasons of rentierism and clientelism, one more time North Cyprus' relation with Turkey reveals itself. Ekici states that in the establishment and operation of every SEE, one can see the footprints and role of Turkey. The SEEs were established with the financial aid that Turkey allocated to the northern government. Besides, they had shared ownership with the state-owned enterprises of Turkey, and administered by the bureaucrats who came from Turkey. In this part, it would be more informative if the author had told how these enterprises, embedded in complex relations, operate and affect production and income distribution in the Island. However, Ekici gives more importance to the stories of their collapse, possibly because they are more tragic. Nevertheless, this preference creates a pessimistic atmosphere that sometimes bores the reader.

The main topic of the second subsection 'Revolving-Capital Establishments' of Chap. 7 is how the SEEs sustained themselves through a revolving-capital fund and only partly managed by the elected state officials. There were five semi-state-owned organizations. Four of them operated in the agricultural sector, and the fifth was in the energy sector. Although they were all subject to the laws of Company Registration, the parliament passed separate laws for each regarding their management and operations. Each of these companies was responsible for their own finances, but they could also receive transfers from the state's budget. They all provided significant employment opportunities and had great economic potential, but inappropriate policies caused their failure. Their names are Milk Industry Board (Süt Endustrisi Kurumu, SUTEK), Cyprus Turkish Electricity Board (Kıbrıs Türk Elektrik Kurumu, KIBTEK), Agricultural Supply Board (Tarımsal Donatım Kurumu, TDK), Agricultural Products Board (Toprak Urunleri Kurumu, TUK) and State Hatchery (Devlet Üretim Ciftlikleri).

One of the five semi-state-owned organizations is Milk Industry Board (Süt Endustrisi Kurumu, SUTEK). The main objective of the SUTEK was to regulate the domestic milk market as effectively as possible. In principle, it was possible for a farmer to sell milk to SUTEK and

then go back and buy the same milk at a cheaper price and produce cheese or other milk products. One restriction was that the rules required registry by SUTEK in order to be paid for the milk purchased. Ekici explains that many civil servants registered their relatives as the owners of the animals to cheat the law since it was prohibited for civil servants to work in a second job. After telling this problem, Ekici rightly challenges the claim that north Cyprus broke its ties with the countryside and completely chose the path of urban development. Ekici's point shall be underlined: although main source of employment was state, state officials kept their ties with the village; they had relatives, fields and animals in their villages.

The book is full with examples of how the SEEs were badly managed since their establishment. Politicians have used these enterprises to provide employment to their close circles and the governments did not invest in them to protect SEEs from international competition or just to make them survive in the domestic market. On the contrary, the governments have meddled with the administration of these enterprises directly by deciding the prices, outputs and other key business issues. Borrowings from state-guaranteed banks or direct transfers from the central budget remained as the only financial resources of the SEEs. Hence, the basic conclusion is that these enterprises would have actually survived in the twenty-first century within the global market, but they were not even allowed to fully develop and not given a chance to consolidate themselves prior to neo-liberal turn. For instance, Cypfruvex could not export its products to European countries after 1994. Even so, it could still utilize them in the domestic market. Similarly, although it could not offer advanced payments to the producers, it could have worked on some alternative arrangements with the related associations regarding payments.

After explaining state sector, Chap. 8 deals with 'Private Sector Development'. It shall become obvious that because of mismanagement and corruption, the public sector could not be the key sector in economic development of North Cyprus. From this point onward, Chap. 8 seeks the answer how the private sector in north Cyprus developed after the division in 1974. The author focuses on certain selected sectors, and discusses their importance for the economy of North Cyprus. Especially, the key sectors of agriculture, tourism and education are analysed albeit limited available data. The Central Bank and the Development Bank are also discussed in this chapter as they influence the development of private sector. The year 1994 was an important turning point in the development of private sector. Decision of the European Court of Justice (ECJ) on July 5, 1994 prohibited the import of commodities produced in north Cyprus into the European Economic Community (EEC) on the ground that they didn't meet the EEC quality criteria. Being the key export sectors, agriculture and animal husbandry were heavily affected by the ECJ's decision. The ECJ's decision, which came 20 years after the division, increased dependence of north Cyprus to Turkey even more. Interestingly, Turkish Cypriot policymakers did not do anything to stop this decision being taken or did not even think about alternative means to recover the negative effects of this decision or other embargoes imposed by international community. Rather, they kept on blaming each other and Greek Cypriots for the stalled economy of north Cyprus.

Considering agricultural sector, the decision of the ECJ was not the only problem. The sector was struggling with lack of governmental support, scarce water resources, arid climate, lack of general transportation and consolidated market, and low fixed capital investment. After division of the island in 1974, about 41 percent of the labour force in the north were working in the agricultural sector. This number decreased to 21 percent in 1996, yet plummeted to 4.1 percent in 2015. Employment in farming or animal husbandry in general declined in North Cyprus over the years, where many locals in the 1980s and 1990s found jobs in the public sector, worked as self-employed or enjoyed early retirement. However, given the flexible working hours, many people continued to take care of their lands. Most people conducted farming as a second job or hobby, where they cultivated small areas of land or owned small

number of animals. So, one can assume that the number of households receiving additional income from farming or animal husbandry is actually higher than the above statistics.

The other sector of key importance is tourism. Tourism is classified by policymakers as of high priority, and government programmes always included quite optimistic targets about this sector. After 1974, the new state appropriated substantial amount of tourist accommodation facilities and attractions. Some hotels were directly managed by the SEEs. Another group of hotels as well as apartments were rented to individuals or other entities at rather low prices. Foreign tourists were more likely to stay in touristic accommodation places, whereas Turkish tourists would tend to stay at relatives' and friends' houses. Regardless of the inconsistencies between the data, this industry is a good source of employment. Related to tourism, the casino industry is not new in north Cyprus. The first casinos were established in the early 1990s, when gambling was prohibited in Turkey. More than half of total employment in the tourism industry is accounted for by the hotel casinos. These casinos also created 'casino tourism', which includes weekend tourists (or daily tourists mostly from Turkey but more recently from south Cyprus as well), whose sole purpose is gambling.

Another important sector for the economy of north Cyprus is higher education. It is probably not fair to call higher education as a 'sector' as it would imply that the universities should be treated as firms according to traditional economic definitions. However, the higher education in north Cyprus is largely supplied by profit-maximizing institutions, and the policymakers constantly refer to higher education as the 'key economic sector'. Given that 80 percent of the students are from Turkey, the accreditation by the Council of Higher Education is very important in recognizing and validating the international status of north Cyprus' degree certificates.

As for the financial sector, the medium of exchange in the north remained as Cyprus pounds (CYP), but insofar as the new state became dependent on Turkey, the Turkish lira (TL) eventually became *de facto* currency of day-to-day transactions. There is no capital accumulation in Cyprus, but the banking sector has a colourful history. The first established banks were basically the old local cooperative banks and large banks of Turkey that had branches in north Cyprus. Formal regulations regarding the working of the banks did not develop immediately after the division. For many years Ziraat Bank of Turkey acted as the central bank until the bill founding the central bank and banking regulations was finally enacted in 1983. As can be presumed, the Central Bank of the Northern Cyprus was administered by bureaucrats coming from Turkey. Commercial banks are all subject to monitoring of the Central Bank. However, for a long time they continued to operate in a *laissez-faire* environment, as the Central Bank was not in a hurry to implement any sound monetary policy. Rather, it merely acted as an auditing mechanism for other commercial banks. Being administered by the bureaucrats of another state and avoiding from regulating the financial sector, the Central Bank of the Northern Cyprus fulfilled only the procedural requirement to make North Cyprus seem as an independent state, with an independent domestic economy and market. It is one of the institutions that is founded to form the political apparatus in north Cyprus into a state.

Concluding remarks

Cyprus is not the only territory that is being divided into two separate states. However, Cyprus is the only island that is ethnically homogeneously separated, and it is the only island that one *de facto* and one *de jure* state exists side by side. Nicosia remains as the capital of both states, which is divided into two as well. Being a *de facto* state with limited market opportunities, North Cyprus is immediately affected by international political and economic developments. Any change in the commercial and political relations between Europe, Great Britain, Greece and Turkey is causing great fluctuations in the island.

Post-division North Cyprus is an amalgamation of past and present, and poverty and richness. On the one hand, there are abandoned old cars and ruined buildings, on the other hand, there are luxury jeeps and three-store residences with pools and large gardens. Ekici touches

about this contradiction when examining the dilemmas of daily life in Cyprus, the functioning of democracy and the inter-state relations in the introduction. It is clear that to identify and depict such contradictions one has to make deep observations and perhaps more than that, live in Cyprus. However, the balance between personal opinions and objective analysis should have been kept better. Ekici uses his own experiences and personal observations so much so that sometimes it is getting confusing whether we are reading a history book or listening a friend's worries and ideas. This situation becomes clearer in the Conclusion part, which is Chap. 9. An atypical conclusion part on the 2018 general election in North Cyprus and its results awaits for those who are patient to follow the book to the end. Here, Ekici reflects his disappointment and starts to criticize himself and the civil organizations that he is a member of, for the current situation of north Cyprus.

The basic point of the book is inadequacy of the governors and the corrosion of institutions, which led to lack of accountability and transparency in domestic state affairs. The Turkish Cypriot governments never carefully planned strategic policies that could have benefited economic development. On the contrary, they were busy with clientelistic and rent-seeking activities and with solidifying their relationship with Turkey. Dependency relationship between Turkey and North Cyprus, on the other hand, is striking. North Cyprus is absolutely an aid-dependent state; without the financial aid regularly coming from Turkey with no reason, the North Cyprus would totally paralyzed. However, strictly speaking, North Cyprus is not a colony of Turkey as there is no palpable transfer of wealth (in terms of commodity or capital) from the island to Turkey, but the opposite. Therefore, Ekici puts the term 'colony' in parentheses (p.256) to imply this difference.

That being the case, Ekici's analytical and conceptual preferences shall be questioned more critically. His embracement of institutional perspective and analysis to explain economic and political development of North Cyprus is time to time counterproductive. As North Cyprus government is a dependent, externally enforced, and artificial political apparatus, so are their institutions. Economic institutions that Ekici mentions in the book have never subjected to free market forces, never let to live without aid, and developed institutional identity. On the contrary, they quickly degenerated and instrumentalized in the hands of the politicians. Actually, the book demonstrates how agents rather than institutions came to fore in the history of north Cyprus after 1974. Therefore, institutional analysis provides a too large and complex framework then the examination of North Cyprus government demands. Additionally, institutional analysis of Ekici engenders a static narrative of economic history, in which institutions are depicted disconnected from each other. On the one hand, the book fails to show how the agricultural sector or the economy of North Cyprus government in general changed over the years, although it successfully explains the changes occurred in labour market. On the other, the books jumps from one sector to another as if they were operating autonomously, omitting the relations and connections between them.

Lastly, the bibliography of the book is quite interesting. The book uses official data obtained from state departments and personal archives of author's relatives and friends. The book includes parliamentary debates, when important laws that left their mark in the history of North Cyprus are discussed in the parliament. Reading parliamentary debated is quite helpful in understanding the perspective of political parties on the issues. There are three major political parties in the north Cyprus, who have been governing this political apparatus about 90 percent of the time since 1975 (p.259). They are Ulusal Birlik Partisi (National Unity Party), Demokrat Parti (Democratic Party), and Cumhuriyetçi Türk Partisi (Republican Turkish Party) or 'the three musketeers' as the author calls, and they are still on the political scene today. The question is about the reliability of official sources. As Ekici tells us, his articles were rejected by international academic journals on the basis of using official data of a state, whose existence and rightness is not recognized. That's why Ekici discusses the reliability of data sources as he engages with each topic. However, if the bibliography used in this book is reviewed without

prejudice, one can realize that Ekici conducts a very comprehensive research, which absolutely deserves to be read.

YAYIN İLKELERİ

Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi (DASED) aşağıda belirtilen Yayın İlkeleri çerçevesinde faaliyet yürütür

1. DASED, yayın süreçlerinin her aşamasında BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarından Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin sağlanmasına yönelik amacı gözetir.
2. DASED'e gönderilen her çalışma öncelikle Editörler Kurulu tarafından ön incelemeye tabi tutulur. Ön inceleme kapsamında çalışma, dergi yazım kurallarına uygunluk gibi şekil şartları yanı sıra dergi kapsamına uygunluk, ilgili bilim alanına özgün katkı, ilan edilmiş etik ilkelere uygunluk gibi içerik şartları açısından değerlendirilir.
3. Ön inceleme sonucunda reddedilen çalışma gerekçesi ile birlikte, çalışmanın sisteme yüklenmesini takip eden on beş gün içerisinde sorumlu yazara iade edilir.
4. Ön inceleme sonucunda hakem incelemesine gönderilmesine karar verilen çalışmalar konu ve ilgili bilim alanına uygun ve en az birisi kurum dışından olmak üzere iki hakeme gönderilir.
5. Hakem değerlendirme süreci hakem ve editörler için ilan edilen Etik ilkeler çerçevesinde yürütülür.
6. Hakemlere değerlendirmeleri için bir ay süre tanınır. İhtiyaç duymaları halinde ek süre verilebilir.
7. Süre sonunda dönüş yapmayan veya incelemeyi kabul etmeyen Hakem(ler) yerine yeni Hakem(ler) belirlenir.
8. Hakem değerlendirmeleri sonucu iki hakemin de aynı yönlü görüş bildirmeleri durumunda karar, hakem raporları ile birlikte yazara iletilir.
9. Hakem değerlendirmeleri sonucunda iki farklı görüş olması durumunda üçüncü bir hakem daha görevlendirilir. Nihai karar üçüncü hakem raporu doğrultusunda verilir. Her ne sebeple olursa olsun görevlendirilen yeni Hakem(ler) de yukarıda belirtilen sürelerle tabidirler.
10. Hakem değerlendirmeleri sonucunda yayınlanması kabul edilmeyen çalışmalar sorumlu yazara, gerekçesi ile birlikte iade edilir.
11. Hakem değerlendirmesi sonucunda yayınlanması kabul edilen çalışmalar, düzenlenmiş hali ile sisteme yüklenir. Düzenlenen versiyonun son etik intihal oranı %20 üzerinde çıkması durumunda çalışma editör kurulu tarafından reddedilir.
12. Kabul edilen çalışmalar "Son Kabul Şablonu" doğrultusunda gerekli düzenlemeleri yapmak üzere sorumlu yazara iletilir.
13. Bütün süreçleri tamamlanmış çalışmalar yayın sırasına alınır ve takip eden ilk sayıda yayınlanır.

ETİK KURALLAR

Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi'nde uygulanan yayın süreçleri, tüm ilgilileri kapsar şekilde, aşağıda belirtilen Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehber doğrultusunda hazırlanan etik kurallar çerçevesinde yürütülmektedir.

Yazar (lar)ın Etik Sorumlulukları:

1. Yazar(lar)ın gönderdikleri çalışmaların özgün nitelikte olması ve daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olması gerekmektedir.
2. Yazar(lar)ın çalışmalarında aşağıda belirtilen bilimsel araştırma ve yayın etiğine aykırı eylemlerden kaçınmaları gerekmektedir.
 - a. *İntihal*: Başkalarının fikirlerini, metotlarını, verilerini, uygulamalarını, yazılarını, şekillerini veya eserlerini, bilimsel etik kurallarına uygun biçimde atıf yapmadan kısmen veya tamamen kendi eseriymiş gibi sunmak.
 - b. *Sahtecilik*: Araştırmaya dayanmayan veriler üretmek, sunulan veya yayınlanan eseri gerçek olmayan verilere dayandırarak düzenlemek veya değiştirmek, bunları rapor etmek veya yayımlamak, yapılmamış bir araştırmayı yapılmış gibi göstermek.
 - c. *Çarpıtma*: Araştırma kayıtları ve elde edilen verileri tahrif etmek, araştırmada kullanılmayan yöntem, cihaz ve materyalleri kullanılmış gibi göstermek, araştırma hipotezine uygun olmayan verileri değerlendirmeye almamak, ilgili teori veya varsayımlara uydurmak için veriler veya sonuçlarla oynamak, destek alınan kişi ve kuruluşların çıkarları doğrultusunda araştırma sonuçlarını tahrif etmek veya şekillendirmek.
 - d. *Mükerrer yayım*: Bir araştırmanın aynı sonuçlarını içeren birden fazla eseri doçentlik sınavı değerlendirmelerinde ve akademik terfilerde ayrı eserler olarak sunmak.
 - e. *Dilimleme*: Bir araştırmanın sonuçlarını araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde, uygun olmayan biçimde parçalara ayırarak ve birbirine atıf yapmadan çok sayıda yayım yaparak belirli sınav değerlendirmelerinde ve akademik teşvik ve terfilerde ayrı eserler olarak sunmak.
 - f. *Haksız yazarlık*: Aktif katkısı olmayan kişileri makale yazarlarına eklemek, aktif katkısı olan kişileri yazarlar arasına dâhil etmemek, yazar sıralamasını gereksiz ve uygun olmayan bir biçimde değiştirmek, aktif katkısı olanların isimlerini yayım sırasında veya sonraki baskılarda eserden çıkarmak, aktif katkısı olmadığı halde nüfuzunu kullanarak ismini yazarlar arasına dâhil ettirmek.
 - g. *Duplikasyon*: Bir araştırmanın aynı sonuçlarını birden fazla dergiye yayım için göndermek veya yayımlamak. (Yayın içeriğinin birden fazla uzmanlık alanını ilgilendirdiği veya yayının farklı bir dilde yayımlanmasında yarar görüldüğü durumlarda her iki yayım kuruluşundan onay almak koşuluyla yayım tekrarı kabul edilebilir.)
 - h. *Diğer etik ihlali türleri*: Destek alınarak yürütülen araştırmaların yayınlarında destek veren kişi, kurum veya kuruluşlar ile onların araştırmadaki katkılarını açık bir biçimde belirtmemek, insan ve hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalarda etik kurallara uymamak, yayınlarında hasta haklarına saygı göstermemek, hakem olarak incelemek üzere görevlendirildiği bir eserde yer alan bilgileri yayınlanmadan önce başkalarıyla paylaşmak, bilimsel araştırma için sağlanan veya ayrılan kaynakları, mekânları, imkânları ve cihazları amaç dışı kullanmak, tamamen dayanaksız, yersiz ve kasıtlı etik ihlali suçlamasında bulunmak.

3. Etik kurallar çerçevesinde; DASED’de değerlendirilmeye alınabilmesi için aşağıda belirtilen çalışmalar için Etik Kurul İzni alınması gerekmektedir.
 - a. Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
 - b. İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
 - c. İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
 - d. Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
 - e. Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar
4. Bu çerçevede DASED’de değerlendirmeye alınacak çalışmalarda, gerektiğinde belgelendirilmek üzere;
 - a. Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış onam formu”nun alındığının belirtilmesi,
 - b. Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
 - c. Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

Hakem(ler)in Etik Sorumlulukları:

1. Hakem(ler) sadece uzmanlık alanı ile ilgili çalışmalarını değerlendirmeyi kabul etmelidir.
2. Değerlendirmelerini objektif ve açık bir biçimde yapmalı, kendi kişisel çıkarları/görüşleri doğrultusunda hareket etmemelidir.
3. Değerlendirme sürecinde çıkar çatışması ile karşı karşıya olduğunu düşünürse, çalışmayı incelemeyi reddederek editörü bilgilendirmelidir.
4. Değerlendirme sürecini gizlilik ilkesi çerçevesinde yürütmeli, kendisine ulaştırılan çalışmanın kişiye özel olduğunu göz önünde bulundurup üçüncü şahıslarla paylaşılmamalıdır.
5. Hakem olarak atandığı çalışmadan kendi çalışmalarını için bilgi aktarımı yapmamalı, herhangi bir akademik/kişisel çıkar gözetmemelidir.
6. Değerlendirmesini yapıcı bir dille yapmalı, hakaret içeren aşağılayıcı kişisel yorumlardan kaçınmalıdır.
7. Ret kararı verecekleri çalışmalar için açık ve ayrıntılı gerekçeler bildirmelidir.
8. Değerlendirmeyi kabul ettiği çalışmayı zamanında ve yukarıda belirtilen etik sorumluluklar çerçevesinde gerçekleştirmelidir.

Editör(ler)in Etik Sorumlulukları:

1. Çalışmaları ön inceleme sonucu kabul edip hakemlere göndermek ya da reddetmek sorumluluk ve yetkisine sahip olan editörler bu sorumluluk ve yetkisini yerinde ve zamanında kullanması yanı sıra;
 - a. Çalışmanın özgün ve alanına katkı sağlaması, derginin yayın politikası, yazım kuralları ve düzeyi gibi ölçütlerden hareket etmesi, çalışma ile ilgili çıkar çatışması içinde olmaması zorunludur.
2. Hakem atanmasına karar verilen çalışmalara ait olduğu bilim alanına ve konusuna uygun hakem belirlemelidir. Bunu yaparken;
 - a. Yazar(lar) ve hakemler arasında çıkar çatışması olup olmadığını gözetmek,
 - b. İki taraflı kör hakemlik gereği yazar ve hakem bilgilerini karşılıklı olarak gizli tutmak,
 - c. Hakemleri tarafsız, bilimsel ve nesnel bir dille çalışmayı değerlendirmeleri konusunda teşvik etmek,
 - d. Nezaketsiz ve bilimsel olmayan değerlendirmeleri engellemek,

- e. Hakemleri, sonraki değerlendirme süreçlerinde görev verip vermeme kararlarını belirlemek üzere; değerlendirmelerini süresi içinde yapma, raporlarındaki özen ve hakem(ler) için belirlenmiş etik ilkelere uyup uymama gibi ölçütler açısından değerlendirmek,
 - f. Değerlendirme sürecinde hakemlerin ihtiyaç duyduğu bilgi ve kuralları sağlamak zorundadırlar.
3. Bunun yanı sıra editör(ler) görevlerini yaparken;
- a. Buldukları konumu kendi bireysel ve akademik çıkarları doğrultusunda kullanmamalıdır.
 - b. Yazar(lar) ve hakem(ler) arasında ayrımcılık yapmadan ilişkilerini şeffaf ve objektif bir biçimde sürdürmelidir.
 - c. Ret verecekleri aday makaleler için açık ve ayrıntılı gerekçeler bildirmelidir.
 - d. Bilimsel araştırma, yayın ve hakem etiklerini de göz önünde bulundurmalıdır.

YAZIM KURALLARI

1. Çalışmanın sayfa yapısı üst, alt, sağ ve soldan 2.5 cm olmalıdır.
2. Çalışma metni, Başlıklar da dahil olmak üzere, Times New Roman, 12 punto ve tek satır aralığında, dipnotlar ise Times New Roman 10 punto ve tek satır aralığında yazılmalıdır.
3. Paragrafın girintisi 1.25 cm olmalıdır. Metin içinde paragraflar arası boşluk önce ve sonra 0nk şeklinde olmalıdır.
4. Çalışmanın Başlığı ve Diğer Dillerdeki Başlığı, Özet ve Abstract hariç tüm başlıklar (Ana ve alt başlıklar dahil), metin ve dipnotlar iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır.
5. Her çalışma için bir Kapak sayfası hazırlanmalı ve "**Çalışma Adı Kapak**" şeklinde isimlendirilerek ayrı bir dosya olarak sisteme yüklenmelidir.
6. Kapak sayfasında sırasıyla; Çalışmanın yazıldığı dildeki Başlığı, Diğer dillerdeki Başlığı, Yazar/Yazarların İsimleri, (kurumları, mail adresleri ve ORCID bilgilerini içerecek şekilde) ortalanmış bir şekilde yer almalıdır. Birden fazla yazarlı makalelerde Sorumlu Yazar açıkça belirtilmelidir.
7. Çalışma metni ayrı bir dosya olarak hazırlanmalı ve "**Çalışma Adı Metin**" şeklinde isimlendirilerek ayrı bir dosya şeklinde sisteme yüklenmelidir. Çalışma metninde yazar/yazarların isimlerine yer verilmemeli, ayrıca yazar/yazarların kimliklerini çağrıştıracak ifadeler (kendine referans, teşekkür gibi) makalenin yayına kabul edilmesi durumunda sonradan eklenmek üzere metinden çıkarılmalıdır.
8. Kapak ve Metin dosyası yanı sıra **Telif Hakkı Devir Formu** ve Etik Kurul izni gerektiren çalışmalarda Etik Kurul Kararının da sisteme yüklenmesi gereklidir.
9. Çalışmanın Başlığı bütün harfleri büyük, koyu ve ortalanmış bir şekilde yazılmalıdır.
10. Başlıktan sonra çalışmanın yazıldığı dilde Özet yer almalıdır. Türkçe yazılmış makalelerde Özet Türkçe, diğer dillerde yazılmış makalelerde ise Özet makalenin yazıldığı dilde olmalıdır.
11. Özet Times New Roman 10 punto yazı karakterinde tek satır aralığında ve İtalik şekilde yazılmalıdır. Makalenin Özeti 150-500 kelime arasında olmalıdır.
12. Özet'in ardından en fazla 5 kelimedenden oluşan Anahtar Sözcükler yer almalıdır.
13. Makalenin diğer dillerdeki başlığı (çalışma Türkçe ise İngilizce, diğer dillerde ise Türkçe), Abstract ve Keywords de Times New Roman 10 punto yazı karakterinde tek satır aralığında ve italik şekilde yazılmalıdır. Abstract 150-500 kelime arasında olmalıdır.
14. Çalışmanın Ana Başlıkları koyu, tamamı büyük harflerle Paragraf girintisi 1.25 cm olacak şekilde; alt başlıklar ise sadece ilk harfleri büyük, Paragraf girintisi 1.25 cm olacak şekilde yazılmalıdır. Birinci düzey alt başlık koyu, ikinci düzey alt başlık koyu italik, üçüncü düzey alt başlık ise italik şekilde yazılmalıdır. Alt başlıklara numara verilmemelidir.
15. Giriş bölümü yeni bir sayfadan başlamalı, sonraki Ana Başlıklar ve alt başlıklar sayfa atlanmaksızın devam etmelidir.
16. Ana Başlıklardan önce 12nk, diğer düzeylerdeki başlıklar ile Tablo ve Şekil adlarında ise önce 6nk şeklinde olmalıdır.
17. Sonuç ve Kaynakça bölümleri yeni bir sayfadan başlamalıdır.
18. Her çalışmanın sonunda yeni bir sayfadan başlayacak şekilde ve 750-1000 kelime arasında Extended Abstract (Genişletilmiş Özet) yer almalıdır. Genişletilmiş özet Türkçe yazılmış çalışmalarda İngilizce, diğer dillerde (Arapça, İngilizce, Almanca vb.) yazılmış çalışmalarda ise Türkçe yazılmalıdır. Genişletilmiş özette çalışmada kullanılan yöntem, bulgular ve sonuçlara yer verilmeli, ihtiyaç duyulması halinde başlıklar kullanılmalıdır.
19. Makaleler, 10000 sözcüğü geçmemelidir.
20. Türkçe makalelerde Türk Dil Kurumu'nun sözlükleri ve yazım kılavuzu dikkate alınmalı ve mümkün olduğunca Türkçe sözcükler kullanılmalıdır. Alana özgü yabancı

dildeki kavramın/terimin Türkçe karşılığı kullanılırken ilgili kavramın/terimin ilk kullanıldığı yerde yabancı dildeki karşılığı parantez içinde verilmelidir.

21. Metin içi atıflarda esas olarak APA 7 sistemi tercih edilmekle birlikte yazar/yazarlar metinlerinde bütünlüklü bir standart takip etmeleri kaydıyla MLA ve ISNAD atıf sistemlerinden herhangi birisini de kullanılabilirler.
22. APA 7 sisteminde metin içi atıflarda aşağıdaki kurallara dikkat edilmesi gerekmektedir;